

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

ANDIJON MASHINASOZLIK INSTITUTI

**“SOTSILOGIYA”
FANIDAN**

MA'RUZALAR KURSI

ANDIJON– 2016

“Tasdiqlayman”
Andijon mashinasozlik instituti Ilmiy-uslubiy Kengashida ko’rib
chiqilgan va ma’qullangan

Kengash raisi _____ **Q.M. Ermatov**

“ _____ ” _____ **2016 yil**

“Maqullangan”

“Mashinasozlik texnologiyasi” fakulteti Kengashida muhokama
qilingan va ma’qullangan

Kengash raisi _____ **L.O. Olimov**

“ _____ ” _____ **2016 yil**

“Tavsiya etilgan”

“Ijtimoiy fanlar” kafedrasida muhokama qilingan va tavsiya
etilgan.

Kafedra mudiri _____ **G.?. Bazarova**

(kafedra majlisining “ _____ ” sonli bayonnomasi

“ _____ ” _____ **2016 yil**

Taqrizchilar:

1. Yunusov K. s.f.d. – Andijon davlat universiteti professori

**2. Bazarova G i.f.n.- Andijon mashinasozlik instituti “Ijtimoiy fanlar”
kafedrasida mudiri**

Tuzuvchilar:

**Satvaldiev A - Andijon mashinasozlik instituti “Ijtimoiy fanlar”
kafedrasida kata o’qituvchisi**

**Turgunov X - Andijon mashinasozlik instituti “Ijtimoiy fanlar”
kafedrasida katta o’qituvchisi**

1-Mavzu: Sotsiologiya fan sifatida. (2-soat)

Reja:

- 1.Sotsiologiya fanining pretmeti,obyekti.
- 2.Sotsiologiya fanining asosiy vazifalari.
- 3.Sotsiologiya fanining ijtimoiy fanlar tizimida tutgan o'ri.

Sotsiologiya fani bugungi kunda muxim va tezkor rivojlanish bosqichida turibdi. Mazkur fanning turli muommolari faylasuflar, tarixchilar, pedagoglar, iqtisodchilar va keng jamoatchilik tomonidan atroflicha o'rganila boshladi. Bunday qiziqish mustaqillikni mustaxkamlashning xozirgi bosqichida turli ijtimoiy siyosiy masalalarni yangicha baxolash yuzasidan sotsiologiya fani imkoniyatlariga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojlarning keskin ortishi bilan izoxlanadi.

Respublikamizning mustaqillikka erishuvi, milliy istiqloq yo'lidan izchil borayotganligimiz, rivojlanish tendentsiyasida O'zbekistonning o'ziga xos va mos 5 ustivor qoidaga asoslanib xarakat qilinayotganligi, xususan: iqtisodiyotning siyosatdan ustivorligi va bunda iqtisodiyot mafkuradan xoli bo'lishi; davlat jamiyatning bosh isloxatchisi qonun hamma joyda hamma narsadan ustun turishi Respublikada shakllangan o'ziga xos shart-sharoitlardan kelib chiqib, insonparvarlik bilan yugirilgan kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazish lozimligi, Bozori iqtisodiyotiga sobitqadamlik bilan bosqichma-bosqich o'ta borish, bugungi kunda jamiyatimiz turli jabxalarini atroflicha o'rganib borish ijtimoiy voqelikdagi fikr rivoji va uni maqsadli boshqarish masalalarini kun tartibiga muxim masala qilib qo'yadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy voqeligini chuqur idrok etish istiqbolni rejalashtirishdan ilg'or yo'nalishlarni ilmiy asosda ishlab chiqish bugungi kun dolzarb masalalari darajasiga chiqarilmoqda. Zero, "O'zbekiston xalqi tez o'sayapti. Kelajakni o'ylash kerak, bir yil oldinni emas, 10-20 yil oldini uylashimiz kerak".

Maqsadning bunday lunda va kat'iy qo'yilishini sotsiologik tadqiqot usullarini ijtimoiy hayotimizdan turli soxalarida keng qo'llash hamda jamiyat ijtimoiy jarayonlari qonunyatlarini sotsiologik jihatdan tadqiq etish lozimligini ta'kidlaydi.

Hayot bir joyda turg'un bo'lmaganidek, sotsiologiya fani ham rivojlanishda to'xtab qolgani yo'q. Sotsiologiya fani umuminsoniy qadriyatlar nuqtai nazardan o'rganish pirovard natijada amaliy -maqsadga erishish, ya'ni totalitar targibotlari tizimini inkor etish va xalqchilik, adolat hamda keng jamoatchilik fikr-uyi, intilish maqsadlari asosida ijtimoiy faoliyat yuritish imkonini beradi. Mustaqillikka erishganimizdan keyin davlat tizimi, ichki va tashqi siyosat ijtimoiy iqtisodiy faoliyat an'anaviy davlat yuritish qoidalariga muvofiklashtirilmokda. Jamiyatimiz ijtimoiy siyosatida bir vaqtning o'zida ko'plab partiyalar, uyushmalar, milliy, madaniy markazlarining faoliyat yuritaliyotganidan, plyuralizimning real ijtimoiy mohiyat kasb etganligi etganligi, davlat boshlig'i prezidentning al'ternativ umumxalq tomonidan saylanish mustaqillikka erishganimizni to'la ifodalab turibdi.

Sotsiologiya fani jamiyatimizda ro'y berayotgan yirik ijtimoiy siyosiy voqealarni shunchaki qayd etish bilan cheklanmaydi, balki uning asl mohiyatini va mazmunini atroflicha ochib beradi. Shu jihatdan sotsiologiya fani ijtimoiy fanlar orasida o'zining zimmasidagi masalalarga beradigan ilmiy javoblari atroflicha asoslangan, qayta-qayta topshirilayotgani bilan ham qimmatlidir. Bu fan faqat xozirgi ijtimoiy xolatlar axvoliga to'laqonli javob berishi bilangina cheklanmasdan, ijtimoiy xolatlarining istiqboli o'zgarish darajasi xususida bashorat qiladi. Ana shu jihatdan sotsiologiya fani tadqiqot usullarini atroflicha o'rganib chiqish zarurati tug'iladi.

Sotsiologiya fanini o'rganishga kirishgan har bir kishi bu fanning o'ziga xos so'zlari bilan atamalari, rivojlanish yo'nalishlari, bugungi axvoli va istiqboli xususida tasavvurga ega bo'lishi kerak. Sotsiologiya fanini mukammal o'rgangan kishi ijtimoiy jarayon va ijtimoiy jamoalar mohiyatini, ularda yuz berayotgan xoziriy va botiniy o'zgarishlarni, shuningdek ijtimoiy taraqqiyot qonunlari mohiyatini chuqurroq tushunadi, ilmiy amaliyotga nazariy metodologik jihatdan qurollangan xolda kirisha oladi, keng jamoatchilik fikrini shakllantirish va istiqloq yo'lga to'la safarbar etish amaliyoti sirlaridan vokib bo'ladi. Sotsiologiya tadqiqotlarini tashkil etish va amaliyotini mazmunini o'rganish jiddiy ilmiy ishga tayyorganlik demakdir. Kishilar jamiyatda doimo ro'y beradigan xilma-xil ijtimoiy xodisalarni mohiyati va sababini tushinishga asrlar davomida intilib kelganlar. Ko'pkina mutafakkir olimlar ijtimoiy munosabatlarning mohiyatini aniqlabgina kolmay, jamiyat taraqqiyotini boshqaruvchi kuch nimada, murakkab ijtimoiy voqealar va tuxtovsiz ro'y berayotgan o'zgarishlar tasodifiymi yoki ular muayyan ob'ektiv qonunlarga asoslanganmi, degan savollarga javob topishga intilganlar.

Xullas kishilik jamiyati nima? U qanday qonunlar asosida rivojlanadi, kishilar ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini o'rganib, ularni o'z foydalariga ishlatishlari mumkinmi va shunga o'xshash ko'pgina masalalar uzoq davrlardan beri inson tafakkori o'ziga jalb qilib kelgan. Bunday savollarga to'g'ri va aniq javob beradigan fanning paydo bo'lishi tarixiy zaruriyat edi. Iqlimning sistemalashtirilgan bu soxasi XIX asrning o'rtalariga kelib yaratildi.

"Sotsiologiya" so'zi lotincha "sotsiomas" (jamiyat) va grekcha "logos" (ta'limot tushuncha) so'zlaridan olingan bo'lib, jamiyatning paydo bo'lishi, amal qilishi, taraqqiyot hamda sotsial munosabatlar va sotsial birliklar xaqidagi fan sifatida tariflanadi.

"Sotsiologiya" termini birinchi marta XIX asr o'rtalarida yashagan Frantsuz olimi O.Kont (1798-1857) tomonidan kiritilgan bo'lib, dastlab jamiyatshunoslik ma'nosida ishlatilgan. O.Kont falsafasi ilmda "pozitivizm"

nomini olgan, Pozitivizm yo`nalishi, ayrim fanlar chiqargan umumiy xodisalarning oddiy yig`indisiga asoslanadi. Bu printsipni O.Kont sotsiologiya faniga ham tadbir qiladi.

Shunday qilib O.Kont fikricha, sotsiologiya fanining vazifasi ijtimoiy hayotning ayrim fakt va jarayonlarining kuzatish, ularni bayon etish, sistemalashtirish bilan chegaralanadi. O.Kont asos solgan bu yo`nalish sotsiologiyada pozitivizm yo`nalishi deb ataladi.

“Sotsial” degan termin ikki ma'noda ishlatiladi:

Keng ma'noda sotsial jamiyatni ifodalaydi, hamda ijtimoiy degan tushunchaga deyarli mos keladi:

Tor ma'noda esa bu tushuncha insonlar o`rtasida yuzaga keladigan turli xil aloqalarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Shunday qilib, sotsiologiya-jamiyatning muayyan tarixiy tiplarini rivojlanish qonunlari va bu qonunlarning insonlar, sotsial guruxlar, sinflar xalqlarning faoliyatida nomoyon bo`lish va amal qilish mexanizmlari xaqidagi fandir.

Xar qanday fan singari sotsiologiya fani ham o`zini izlanish ob'ekti va o`rganish predmetiga egadir. Sotsiologiya fanining ob'ekti bu- jamiyatdir.

Predmet-bu o`rganilishi kerak bo`lgan muammo (insonlar o`rtasidagi aloqa va munosabatlar).

Sotsiologiya fani murakkab tarkibiy tuzilishga egadir. Jamiyat hayoti sotsiologiya fani doirasida umumsotsiologik, maxsus sotsiologik va empirik sotsiologik tadqiqotlar asosida o`rganiladi.

Umumsotsiologik nazariyalarda, u yoki bu ijtimoiy xodisalarning kelib chiqishi, amal qilishining chuqur sabablari aniqlanadi va jamiyatni rivojlantiruvchi kuchlar nimalardan iborat ekanligi ko`rsatiladi.

Maxsus sotsiologik nazariyalar esa ijtimoiy hayotning aloxida bir soxasini, ijtimoiy gurux yoki ijtimoiy institut muammolarini o`rganadi. Masalan: iqtisod sotsiologiyasi, shahar va qishloq sotsiologiyasi, madaniyat sotsiologiyasi, ta'lim sotsiologiyasi, oila sotsiologiyasi, yoshlar sotsiologiyasi, bo`sh vaqt sotsiologiyasi va xokazo.

Empirik sotsiologik tadqiqotlar asosan anketalashtirish, og`zaki so`rov, kuzatish va boshqa ko`rinishlarda amalga oshiriladi.

Umumsotsiologik va maxsus sotsiologik nazariyalar sotsiologiyaning nazariy qismini, empirik tadqiqotlar esa amaliy qismini tashkil etadi.

Ular o`zaro diolektik aloqadorlikda bo`lib, yagona sotsiologiya fanini tashkil etadi.

Shunday qilib, nazariy va amaliy sotsiologiya bir-biridan tadqiqot ob'ekti yoki metodlari bilan emas o`z oldiga qo`ygan maqsadlar bilan fark qiladi.

Shu bilan birga sotsiologlar o`z fani doirasida makro va mikro sotsiologik darajalarini ajratib ko`rsatadilar.

Makrosotsiologiya asosan yirik ijtimoiy tizimlar, hamda zoq davom etadigan ijtimoiy tarixiy jarayonlarni o`rganish bilan shug`ullanadi (masalan, sinflar, ijtimoiy targ`ibotlar, shaharlar, dinlar va xokazo).

Mikrosot, darajasida esa kishilarning o`zaro hozirgi kundagi shaxslararo munosabatlarini taxlil etiladi (masalan, talabalardan, raxbar-xodim, advokat-mulkdor va xokazo).

Sotsiologiya jamiyatni murakkab ijtimoiy organizm sifatida o`rganadi. Sotsiologiya jamiyatni mavjud tarkibiy to`zilmalari moxiyati ularning xarakter tendentsiyalari va taraqqiyot qonunlarini sotsiologiya tashkil etilgan tizimda tadqiq etadi. Shuningdek sotsiologiya asosiy e'tiborini jamiyatni xar-xil ijtimoiy va xududiy tizim bosqichlarida vujudga keladigan keng ma'nodagi insonlararo munosabatlar va jamoatchilik fikrlarini o`rganishga qaratuvchi fandir.

Sotsiologiya fani jamiyatning turli soxalari iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy ma'naviy axloqiy va boshqa tarmoqda tadqiqotlar o`tkazadi.

O`zbekiston sharoitiga moslab, zamonaviy sotsiologiyada biz quyidagi o`rganish ob'ektlarini ajratamiz:

5.Tuman; 6. qishloq 7. Maxalla. (1-sxemaga qarang)

Sotsiologiya fanida ijtimoiy mavqe ijtimoiy rol ijtimoiy norma tushunchalari mavjud. Ular orqali xar qanday shaxs yoki ijtimoiy tashkilotning xususiyatlariga chizgi berish mumkin. (2-sxemaga qarang)

O`zbekistonda xozir yangi ijtimoiy siyosiy va ma'naviy iqlim shakllanadi. Ijtimoiy xayotning barcha soxalarida o`zgarishlar kuzatilmokda, sotsial tarkibda o`zgarishlar kuzatilmoqda sotsial tartibda o`zgarishlar qayd qilinmokda, yangi ijtimoiy institutlar va munosabatlar paydo bo`lmoqda. Mamlakatimizda sotsiologiyaning roli ortib boryapti.

Sotsiologiya xech qanday tusiqsiz rivojlanish va mustaqil ijtimoiy fan sifatida o`zini anglash imkoniyati tug`ildi. Jamiyatimizda kuzatilayotgan ijtimoiy o`zgarishlar va jarayonlar sotsiologiya fanining diqqat markazida turibdi. Jamiyatimizda kuzatilayotgan murakkab jarayonlarni sotsiologik taxlilsiz to`g`ri tushunish mumkin emas. Demak, sotsiologiya ijtimoiy hayotning bir soxasi bilan chegaralanib qolmay, u inson mansub bo`lgan barcha guruxlar, qatlamlar, jamoalar, muassasalar, hamda odamlarning kundalik maishiy hayotlari masalalari bilan ham kizikadi. Boshqacha qilib aytganda, sotsiologiyaning bosh maqsadi bu inson va unga aloqador ijtimoiy tashkilotlarning xatti xarakterlarini oqilona tarzda tushuntirishdir. Buning natijasida esa jamiyatda mavjud bo`lgan muammolar o`ziga xos echimini topadi.

Sotsiologiya fanining asosiy vazifalari.

Sotsiologiyaning jamiyat xayoti bilan ko`p tomonlama aloqalari hamda ularning ijtimoiy belgilanganligi birinchi navbatda shu fan bajaradigan funksiyalar bilan bog`liqdir.

Shuningdek bu funktsiyaning mohiyati boshqas ilmiy va mafkuraviy kontseptsiyalar bilan munozara qilish, ilmiy mafkurani axoli orasida tarkatish orqali ham namoyon bo'ladi. Sotsiologiya mustaqil ijtimoiy fan sifatida o'z metodologiyasi va nazariyasiga egadir. Sotsiologiya fani umuminsoniy va milliy qadriyatlar mutanosibligiga tayanuvchi metodologiya asosida ish yuritadi.

Sotsiologik tadqiqotlar metodologiyasi mazmunini bir jihatdan xalqimizning tarixiy, ma'naviy qadriyatlari sanalmish "Kur'oni Karim", Xadisi Muborak, Sharqning ulug' allomalari Farobiy, Ibn Sino, Xazrati Baxovuddin Naqshbandiy, At-Termiziy, Imom Al-Buxoriy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Zaxriddin Muhammad Bobur, Alisher Navoiy va boshqa ulug' mutafakkirlar asarlarida ilgari surilgan fikrlarni tashkil etsa, ikkinchi jihatdan, nazariy ildizlarini Antik davr va progressiv G'arb falsafasining buyuk namoyondalari asarlarida ilgari surilgan tadrijiy taraqqiyot qonunlarini ifodalovchi umuminsoniy nazariyalarni tashkil etadi. Ayni chog'da mazkur fan metodologiyasining muxim yo'nalishi sifatida inqilobiy dialektikadan tadrijiy taraqqiyot yo'liga tayanib ish yuritayotgan zamonamizning ulug' davlat arboblari qarashli fikrlar asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Sotsiologiya fanining tobora taraqqiy etishi, ilmning defferentsiallasuvi, ko'plab aloxida va maxsus sotsiologik nazariyalarning tarkib topishga ham olib keladi. Masalan; siyosat sotsiologiyasi, iqtisod sotsiologiyasi, san'at sotsiologiyasi va boshqalar shular jumlasidandir.

Sotsiologiya XIX asrning birinchi yarmida aloxida fan sifatida shakllangunga kadar, falsafa fani ichida rivojlangan. Sotsiologiya jamiyat xayotining turli jabxalarini tadqiq etish jarayonida, falsafa fani doirasida ishlab chiqilgan ilmiy bilishning asosiy shaql va usullaridan keng foydalanadi.

Sotsiologiya va falsafa fanlari o'zaro aloqasi xususida ulug' alloma Abu Nasr Farobiyning fikrlari e'tiborga loyiqdir. "Xar bir falsafiy ilmni o'rganishga jazm qilgan kishi quyidagi talablarni to'la bajarilmog'i lozimdir".

birinchisi - falsafadagi mavjud maktablar nomlarini va mazmunini bilib olish

ikkinchisi - uqilgan xar bir kitobning maqsadini tushinib etmok:

uchinchisi - falsafiy o'rganishga asos buluvchi ishlarni o'zlashtirmok:

turtinchisi - falsafani o'rganishdan maqsad nima ekanligini bilmoq:

beshinchisi - falsafa sirlarini o'rganish borasida tanlangan yo'lni aniq bilib olmoq:

oltinchisi - Aristotelning xar bir kitobidan o'ziga xosligini aniqlay olmoq:

ettinchisi - kitobdagi noaniqliklarini bartaraf etishni Aristotel asarlari orqali bilib olmoq:

sakkizinchisi - falsafiy bilimlarga ega bo'lgan kishining jamiyatda to'tishi lozim bo'lgan o'rnini bilmoq:

tuqqizinchisi - Aristotel kitoblarini o'rganishga jazm qilgan kishi uchun zarur jismlarga ega bo'lmoq deb ta'kidlagan edi.

Sotsiologiya fani iqtisodiyot fani bilan aloqada bo'ladi. Ma'lumki iqtisodiyot fani ishlab chiqarish munosabatlarining shaql va qonuniyatlarini o'rganadi. Ishlab chiqarish shaqlari esa ijtimoiy munosabatlarining asosini tashkil etadi.

Shunday ekan, iqtisodiy izlanishlarning sotsiologiya fani bilan bog'liq bo'lishi tabiiy xoldir. Chunki sotsiologiya fani mexnat jarayonlarini o'ziga xos tomonlarini, ishlab chiqarish jamoalarini, kishilarni samarali mexnatga qiziqish mayllarni o'rganar ekan shubxasiz iqtisodiyot nazariyasini boyitadi.

Ijtimoiy jarayonlarni xronologik ketma-ketlikda o'rganar ekan, tarix fani o'tmishga nazar soladi. Sotsiologiya o'tmishning va bugungi kunning o'zaro aloqalarini o'rganib ijtimoiy tarixiy xodisalar rivojlanishining bog'likligini ko'rsatadi.

Ya'ni jamiyatning bugungi kundagi muammolarini samarali xal qilish uchun, ularning kelib chiqish sabablarini chuqur o'rganish kerak bo'ladi. Buning uchun sotsiologlar, albatta o'tmishga murojat qiladilar.

Sotsiologiya fani umumiy va psixologiya fanlari bilan ham yaqin hamkorlikda bo'lishni taqozo qiladi.

Zero, u yoki bu jamoadagi mexnat unumdorligini o'rganishni maqsad qilib sotsiologik tadqiqot o'tkazilayotganda mazkur jamoa tarkibidagi individlarning xatti-xarakatlari mativlarini aniqlash, ularni temperamentlari xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda umumiy xulosa qilishda, odamlar bilan jamoada muomala qilishni tashkil etish va ijtimoiy xuquqni boshqarishda, albatta ijtimoiy psixologiya qonuniyatlarini chetlab o'tish mumkin emas.

Sotsiologiya faniga statistika fani ayniqsa yaqin aloqada rivojlanadi. Xar bir sotsiolog muayyan mavzuda sotsiologik tadqiqot o'tkazishni maqsad qilib qo'yar ekan u albatta shu soxadagi predmetning konkret xolatini, real voqelik manzarasini statistik manbalardangina topa oladi. Keng ko'lamdagi konkret sotsiologik tadqiqotlarning sotsiolog tomonidan statistik idoralaxodimlari bilan hamkorlikda o'tkazilishi ijobiy samaralar berishi shubxasizdir.

So'ngi yillarda sotsiologiya fanida aniq sotsiologik tadqiqotlar amaliy natijalarining xayotga faolroq va ko'proq tadbqiq etila borishi uning axloq, estetik, tibbiyot va pedogogika, rejalashtirish nazariyasi va boshqaruv, xuquqshunoslik, ruxiyatshunoslik singari fanlar bilan aloqasini yanada mustamlamoqda. Sotsiologiya fani ushbu fanlar natijasiga suyanadi-Tadqiqot o'tkazish jarayonlarida esa statik ma'lumotlardan, matematik modellashtirish usullaridan va metodlaridan foydalaniladi.

Sotsiologiya fanining boshqa fanlar bilan yaqin aloqada ekanligi uni yangi tarmoqlari "Boshqaruv sotsiologiyasi", «Oila sotsiologiyasi», "Jinoatchilik sotsiologiyasi", "Sotsial ekologiya" va xokazalarning jadal rivojlanish misolida ham qurish mumkin.

Sotsiologiyaning boshqa fanlar bilan ko'p tomonlama aloqalari, jamiyatdagi muamolarni samarali echishda kata yordam beradi.

Sotsiologiya fani soxaviy tasnif etilganda turli yo'nalishlar moxiyatiga ega bo'lgan ilmiy tarmoqlarga bo'linadi.

Xozirgi zamon sotsiologik tarmoqlar tizimida jamoatchilik fikri o'siologiyasi muxim o'rin tutadi va katta ahamiyatga egadir. (3-sxemaga qarang)

Jamoatchilik fikri sotsiologisi ijtimoiy xayotdagi barcha soxalar va umumnazariy metodologik va xususiy sotsiologik maktablar bilan bevosita ish yuritadi.

Shunday qilib, murakkab va umumiy sotsiologiya fanlaridan iborat bo'lgan zamonaviy sotsiologiya tizimi uni ko'plab ijtimoiy gumanitar fanlar bilan keng aloqalarini taqozo etadi. Bu aloqalar ham umummetodologik bosqichda ham maxsus xususiy fanlar va ilmiy yo'nalishlar bo'yicha olib boriladi. Bu esa uni zamonaviy ijtimoiy gumanitar fanlari tizimidagi o'rnini aniqlab beradi.

Sotsiologiya ijtimoiy gumanitar fanlar ierarxiyasida eng yuqori bosqichni egallaydi.

Falsafa va tarix bilan birgalikda, u ijtimoiy fanlar tizimining umummetodologik negizini shakllantiradi. (4-sxemaga qarang)

Lekin shu bilan birga ushbu tizimda jamiyat rivojlanishi qonuni va qonuniyatlarini o'rganuvchi umumfundamental bo'lgan falsafaning aloxida o'rnini ta'kidlab o'tish mumkin.

1-MAVZU BO'YICHA TAYANCH ATAMALAR.

Sotsiologiya (lotincha-jamiyat, yunoncha ta'limot yaxlit tizimi sifatidagi jamiyat va aloxida ijtimoiy institutlar, ijtimoiy jarayonlarni o'rganuvchi fandır.

Ogyust Kont (1798-1857)-frantsuz faylasufi, sotsiologik pozitivizm maktab asoschisi, birinchi bo'lib ilmga "Sotsiologiya" atamasini kiritgan.

Makrosotsiologiya - (yunoncha-katta) - katta ijtimoiy guruxlar va tizimlardagi xodisa va jarayonlarni taxlil qilishga qaratilgan fandır.

Mikrosotsiologiya - (yunoncha kichkina) - nisbatan katta bo'lmagan ijtimoiy siyosiy tizimdagi xodisa va jarayonlarni taxlil qilishga qaratilgan yo'nalish.

Sotsiologiya bosh maqsadi-inson va unga aloqador ijtimoiy tashkilotlarni xatti xarakatlarining oqilona tarzda tushuntirishdir.

Jamoatchilik fikri sotsiologiyasi - xozirgi zamon sotsiologik tarmoqlar tizimida muxim o'rin tutadi. Xalq fikri, xalq nuqtai nazari, yondashuvi deb tushinishi mumkin.

1-MAVZU BO'YICHA UMUMIY SAVOLLAR

Sotsiologiya atamasini tariflang.

Sotsiologiya fani nimani o'rganadi?

Sotsiologiya fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

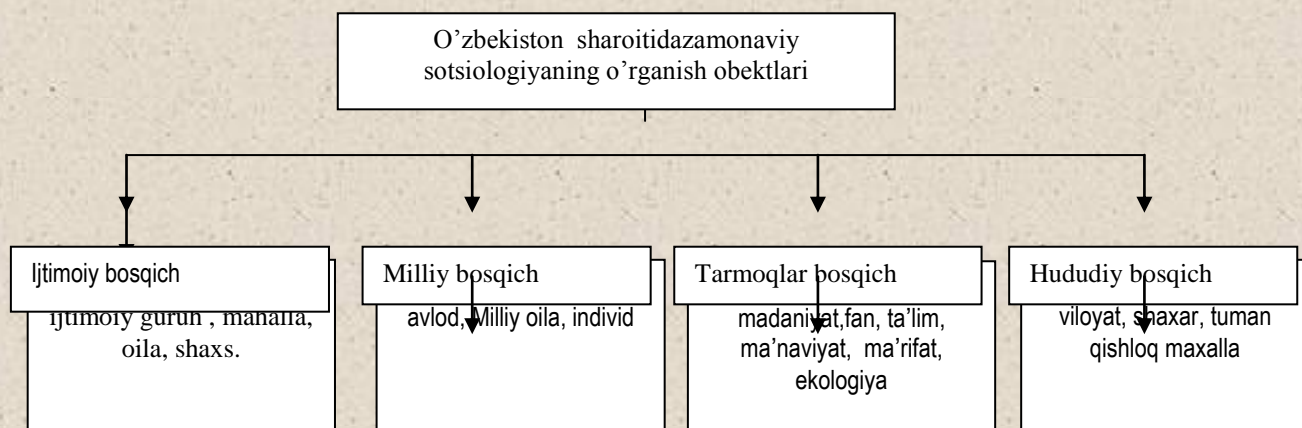
Sotsiologiya fanining ob'ekti va predmetinini tariflang.

Makro va Mikro sotsiologiya soxalari xaqida nimalarni bilasiz?

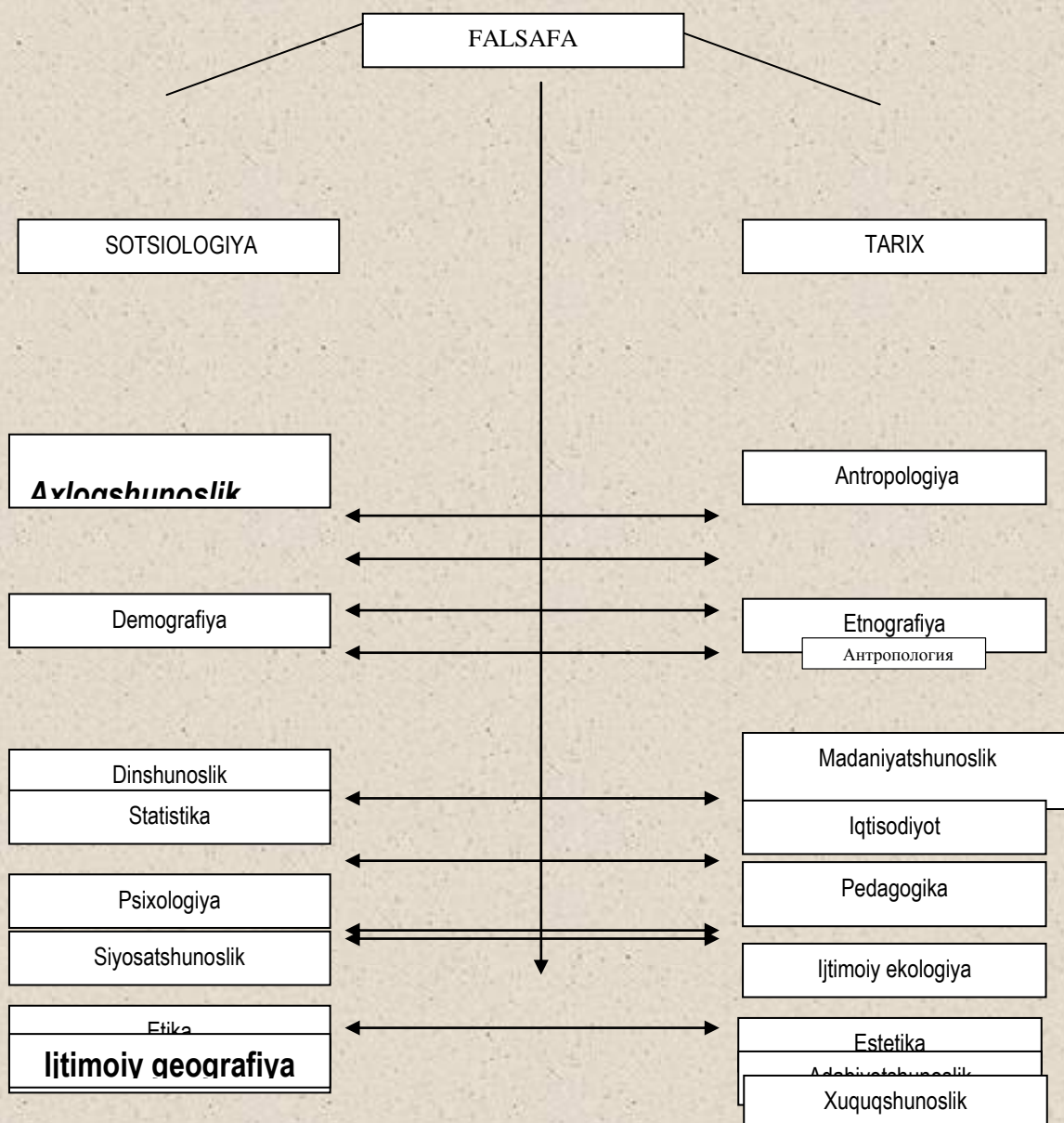
Sotsiologiya falsafa fani bilan qanday aloqada ish yuritadi?

Sotsiologiya iqtisodiyot va statistika bilan qanday aloqada ish yuritadi?

1-sxema

2-sxema

2-MAVZU: Sotsiologiya faninig strukturasi. (2-soat)

REJA.

1. Antik dunyo sotsiologlari inson mavqeyi to'g'risida. Antik dunyoda jamiyat va shaxs omillari.
2. Platon va Arestotelning dunyo falsafiy fikr taraqqiyotida tutgan o'рни.
3. Sharq mutafakkirlarining ijtimoiy jarayonlar va ijtimoiy jamoalarga bergan bahosi.
4. Sharq va G'arb mutafakkirlarining inson erki va tafakkur tarsi to'g'risidagi qarashlari.

"Sotsiologiya" atamasi O.Kont Tomonidan ilmga nisbatan yaqinda kiritilgan bo'lishiga qaramay sotsiologik mazmunga ega bo'lgan qarashlar va kuzatishlar insoniyatning eng qadimgi davrlari borib taqaladi.

Antik dunyo sotsiologiyasi, jahon sotsiologiyasi maktabining nazariy-ma'naviy poydevori va unga doimiy ilhom bag'ishlovchi bebaho obida hisoblanadi.

Antik dunyo sotsiologiyasining ilk namunalari kichik Osiyoning G'arbiy sohillari Ioniya o'lkasi shaharlarida yashovchi greklar tomonidan dunyoga keltirildi. Antik dunyo sotsiologiyasining yuzaga kelishi hamda taraqqiyot tendensiyalari hususiyatlaridan kelib chiqqan holda uni shartli ravishda quyidagicha guruhlash mumkin.

Eng qadimgi sotsiologiya maktabi. Bu guruhga eramizdan oldingi XII asrda yashab ijod etgan Gomardan boshlab eramizdan oldingi VI asrgacha ijod qilgan Millet (Kichik Osiyodagi eng yirik shahar) maktabi vakillari (Fales, Anaksimandr, Anaksimen) hamda Gresiyaning turli shaharlarda yashab faoliyat yuritgan Ksanofan Pifaorning sotsiologik qarashlarini kiritish mumkin.

Eng qadimgi grek sotsiologiyasi mustaqil ijtimoiy nazariy tadqiqot predmati sifatida emas, balki aniq tabiiy fanlarga (matematika tabiatshunoslik) bergan ilk tadqiqot natijalari bilan, ijtimoiy fanlar (Mifologiya, san'at) borasida erishilgan tafakkur mahsullarining uyg'unlashuvi oqibatida yuzaga kelgan.

Milet filosoflarining to'ng'ich vakili FALES ning fikricha, jamiyat va tabiatning asosini suv va suyuqlik tufayli ro'y beradi. Suv tufayli tarkib topgan hamma narsada jon mavjuddir.

Falesning "Hamma narsada jon bor" g'oyasi va jamiyatga insoniy yondashuvining ilk kurtaklari shakllanishiga turtki bo'ldi.

Milet maktabining yana bit vakili Anaksimen esa olamning asosini tashkil etuvchi modda sifatida havoni ko'rsatadi. Havoning tabiatda yig'ilishi va siqilishi natijasida suv, tuproq, tosh va olovdan iborat zaruriy qismlar yuzaga keladi. Havoning insonning amal qilish makoni hisoblanadi va havosiz qolgan paytda har qanday jism tarkibiy va mazmuniy o'zgarishga yuz tutadi.

Qadimgi grek sotsiologlari orasida (Solyus shahrida tug'ilib faoliyat yuritgan) Pifagor alohida o'rin tutadi. Pifagor davrida turli arhoik diniy qarashlar o'rniga nisbatan umumiyroq mohiyat kasb etuvchi hudolarga sig'inish tamomila kira boshladi. Pifagor nuqtai-nazariga ko'ra, olam abadiy bo'lib, insondagi ruh ma'lum muddatdan so'ng boshqa narsalarga ko'chadi. Pifagorning tabiat va jamiyatdagi "jon"ning ko'chib yurishi g'oyasi hamda atrof-muhitdagi jamiki narsalarning birligi va qarindoshligi dunyoni o'zaro murosasiz muvozanat tasdiqlashga da'vat etuvchi sotsiologik qarashlar sifatida insoniyat tarixida muayan rol o'ynaydi.

Grek demokratiyasi sotsiologiyasi namoyondalari Geraklit, Parmenid, Senon, Empedokl, Anansagor, Pifagor, Goriy va boshqalar xisoblanadi.

Geraklit fikricha tabiatda hamma narsa birlamchi narsaga albatta qaytadi. Bu birlamchi asos esa olovdur. Zarro olov tabiatdagi eng faol o'zgaruvchan xodisadir. Parmenid va Zanon tomonidan Geraklitning bu fikrlari tankid ostiga olindi. Ular dunyo o'zgaruvchan emas, aksincha o'zgarmasdir dagan g'oyani asoslashga o'rindilar.

Grak madaniyatining yirik nomoyondasi EMPADOKL ilm va ma'rifatning ijtimoiy foydalilik funksiyasini asoslab barddi. U ilm olish bu bafoyda moxiyatlar xususida baxs yuritish emas, balki uni inson ongiga xizmat kildirishdan iborat, dab bildi. Uning fikricha, insonlarni birlashtiruvchi- Muxabbat (maxr, xurmat), ayni paytda ajratib yuboruvchi kuch-nafarat, xasad, joxillikdir.

ANAKSAGOR fikricha, insonning ilm ma'rifatga intilishidan ko'zlangan bosh maqsadi- atrof muxitni, koinot moxiyatini anglashdan iboratdir. U "ilm ilm uchun" dagan alohida asosda ish tutadi.

2. Antik dunyo "oltin davri" da ijod qilgan mutafakkirlar qatoriga Sokrat, Lavkip, Damokrit, Platon, Aristotal' va boshqalarni kiritish mumkin.

SOKRAT ning sotsiologik qarashlarida tabiat va jamiyat jarayonlarida shunchalik ishtirok etishi emas, balki unda qanday qilib yaxshi yashash, kamolatga erishish uchun san'at sirini bilishi zarurligi g'oyasi atakchidir.

Sokrat fikricha inson faoliyati uning yaxshilik, savob, oriyat, insof xakidagi tushunchalari mazmunidan iborat bo'lib, bu tushunchalarni shaxsninr qanday tushunishi katta ahamiyatga ega. SHunday ekan, inson faoliyatini yaxshilash uchun uning fa'l- atvorini va tarbiya to'g'risidagi qarashlari, tushunchalarni tartibga solish zarurdir.

Sokratning buyuk shogirdi PLATON ijtimoiy taraqqiyot va inson mavqai xususida babaxo fikrlar bayon etgan. Platon "FILAB" nomli asarida insonning ezgulikdan iborat faoliyati quyidagi talablarni bajarish asnosida ruy barishi aytiladi:

1. Iloxiy g'oya moxiyatini anqlash;
2. Tafakkur va bilimlarga ega bo'lish;
3. Tafakkur va bilimlarga ega bo'lish;
4. Ilm va san'atning biror to'rini egallash;
5. Toza, xalol xissiy vositalaridan (musiqa, tovush, tasviriy san'atdan zavq ola bilish).

Platon ezgulikning anglash-xudoni anglash, ezgulik tabiatiga ega bo'lishi esa xudo moxiyatiga tågishli bo'lish, uning o'zviy bir kismiga aylanish, dáb o'rgatadi. Platon insonning ijtimoiy o'rni bālgilashda xar bir kishi dastavval o'z davlatining fuqarosi bo'lishi lozim, dáb ta'kidlaydi. Platon murakkab ijtimoiy siyosiy muxitda yashaganligi sababli idāal davlat to'zumi quyidagi fazilatlarga ega bo'lishi lozim.

Donishmandlik; 2. Jasorat; 3. Xar ishda oqilona mǎ'yorni saqlay bilish; 4. Adolat.

Davlat to'zumini uch xil starata (ijtimoiy tabaka) xukumdorlar va ishlab chiqarishda band bo'lgan mǎxnatkashlar, donishmand boshqaruvchi gurux raxbarligida garmonik to'zumni tashkil etadilar.

Platon Akadāmiyasining ātuk tolibi, jahon ijtimoiy tafakkur olamiga xissa qo'shgan mutafakkir ARASTU xisoblanadi.

Arastu o'z davridagi mavjud startifikasion (ijtimoiy tabaqalashuv) tartiblari qo'llab-quvvatlaydi. U komil inson, komil fuqaro, adolatli davlat xususidagi qarashlarini ilmiy asoslashga intildi.

Davlat boshqaruvida ishtirok etishga ishtiyοqmand va amaldorlik da'vosida bo'lganlar quyidagi sifatlarga ega bo'lishlari lozim dāydi Arastu: Mavjud davlat tuzumini chin dildan sāvishi, katta kuch va enārgiyaga ega bo'lishi, odamlarga xayrihoh va adolatli bo'lishi, acosiy faoliyat mǎzoni dáb odamlar manfaatini davlat manfaatlari bilan uygun xolda xal etish mala-kasiga ega bo'lishi lozim".

Xar qanday mamlakatdagi ijtimoiy tartibsizliklar, inkirozlar va davlat to'ntarishlari ijtimoiy tǎnglikning bo'zilishidan kǎlib chiqadi.

Arastu fikricha, xar bir shaxs nafaqat mavjud davlat tuzulishiga, balki o'z ijtimoiy tabaqasiga ham sodiq qolishi hamda o'z kasbi-kori, xizmat soxasi doirasida kamolotga intilishi lozim.

Arastu davlat to'zilishini 6 xil ko'rinishda tasniflab, ulardan uchtasi (monarxiya, aristokratiya, politiya) to'g'ri va uchtasi (tiraniya, oligarxiya, dāmokratiya) noto'g'ri davlat to'zumlari dáb xisoblaydi.

Arastu antik dunyo sotsiologiyasi tarixini eng mazmundor davri bo'lgan grāk sotsiologiyasi maktabiga mantiqiy yakun yasadi. Uning sotsiologik qarashlari dastlab qadimgi Rimdagi sotsiologiya maktabi vakillari (Sisāron, Lākrāsīy, Vārgiliy, Gorasiy, Ovidiy) ga ilxom bag'ishladi, so'ngra o'rta asr SHarqning buyuk olimlari Forobiy, Bārūniy, Ibn Sino, Ibn Rushdlar dunyo-qarashlariga o'z ta'sirini ko'rsatdi.

SHarq xalqlarining xayotga bo'lgan sotsiologik qarashlari moxiyat e'tiboriga ko'ra /arb sotsiologlarining ijtimoiy yondoshuvlaridan farq qiladi. Qadimgi SHarq kishisi uchun o'zlikni anglash, ma'naviy komillikka erishish, ozodlik tushunchasi moddiy borliqdan voz kǎchish, tashqi dunyo tashvishlarini inkor etish, o'zlikda sokinlik topishga intilish xarakatlaridan iboratdir.

SHarq kishisi uchun individualizm xalokat, jamoada uygunlashuv esa sokinlik va bǎxavotirlik omili bo'lib kǎlgan. Jamoaviy xavfsizlikni ta'minlash extiyoji SHarqda juda qadim davrlardayoq davlatchilik tizimlarini qaror toptirdi. Eramizdan oldingi 3 ming yillik qrtalaridan boshlab Misr, Xindiston, Māsopotomiya, Xitoyda davlatchilikning mustaxkam an'analari yuzaga kǎldi.

Insoniyat tarixida ilk daf'a xudo darajasida emas, aloxida ātuk shaxslar sifatida Gomār, Muso, Konfusiy, Zardusht, Budda singari shaxslar tarix saxnasiga chiqdilar.

Zardo'shtiylik dinining asosi bo'lgan "AVĀSTO" eramizdan oldingi 7- asrda yaratilgan bo'lib, Avāsto so'zi "UPASTA", ya'ni qonun-qoidalar va mǎ'yoriy asoslar ma'nosini anglatadi. Avāstoni Zardusht Spitamalik Purishasp o'g'li yaratgan va xozir biz yashayotgan xududda yakka xudolikka asos solgan. U Axuramazdani tabiat yaratuvchisi va boshqaruvchi sifatida talkin etadi. Axuramazda "Oliy daxoli xukmdor" dāgan ma'noni anglatib, odamlarni yovo'z kuchlarga, ijtimoiy axlokiiy illatlarga qarshi kurashishga chorlagan. Axuramazda jamiyat kuchlarini faollikka undovchi kuch sifatida ijtimoiy-ma'naviy taraqqiyotda dadil ko'yilgan qadam bo'ldi.

Avāsto asarida ifodalangan monotāistik diniy falsafiy katāgoriyalar va tushunchalar, dunyoni ramziy talkin etish usullari kǎyingi davrlarda insoniyat xayotiga kirib kǎlgan va takomillashgan konfāssiyalarda mustaxkam o'rin olib kǎldi. Undagi ātti iqlim, ātti qavat osmon, oxir zamon, farishta, shayton, dāv, savob, runox, dunyodagi ikki qarama-qarshi kuchlar, ezgulik va jaxolat, yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va zulmat tushunchalari shular jumlasidandir.

ǁxshilik va yomonlik o'rtasidari kurash, ijtimoiy jarayonlarni konfliktologik yondashuv orqali xal etishga urinishlar mitroizm okimi shaklida Garbiy Āvropa va butun Rim impāriyasidan tortib Axomoniylar, Kushon va Sosoniylarning buyuk impāriyalari amal qilgan davrda ham o'z ta'sirini utkazib kǎlgan. SHarq sotsiologiyasi maktabida Xitoy mutafakkirlarining ijtimoiy qarashlari aloxida o'rin tutadi. Eramizdan oldingi Sin va Xan davrlarida Xitoyda kuchli markazlashgan impāriyalar tarkib topdi. Bu davr uchun xaraktārli xol shundan iboratki, impāriyagacha bo'lgan davrda amal qilgan "Ixtilofdagi xukumdorlar" tarqoq mafkuralarning Xitoyni buyuk davlat darajasida yuksalishiga xizmat qiluvchi yangi milliy g'oya bilan birlashuvi, ya'ni osmon obrazining iloxiy ramz sifatida qabul qilinishi bo'ldi. Xitoy va butun SHarq mamlakatlariga xos bo'lgan ramzlar iloxiyiligiga ishonish esa kosmologiya g'oyasining qabul qilinishiga turtki bo'ldi, bu rasmiy mafkuraning moxiyati tabiat va jamiyat jarayonlariga osmon fā'l-atvoridan kǎlib chiqqan xolda yondashish va baho bārishga intilishdan iboratdir. Osmoniy tabiat dastavval osmon farzandi impāratorga xos bo'lib, u jamiyatda kǎchuvchi ziddiyatlar, muammolarga ortiqcha aralashmaydi, ba'zida esa ijtimoiy ziddiyatlar xaddan oshgan kǎzlarda bamisoli osmoniy o't momaqaldiroq, yoxud dovul singari ana shu ixtilofiy xollarga kǎskin zarba bārīb turadi.

Xitoyda Konfusiy axlokiga binoan inson dunyo tartiboti tizimida favqulotdda o'rin tutishi, umumiy dunyo taqdiri uchun ma'sullik xissining chǎksizligi targ'ib etilsa, kosmologiya g'oyasida siyosat va kosmik ritm o'rtasida murosa o'rnatilishiga asoslanadi.

Inson jamiyatda faqat o'z qobilyatiga tayanib, qachon undan foydalanishlari muddatini kutib yashashga maxkum etilgan edi. SHu boisdan ham Xitoyda davlat jamiki jarayonlarni boshqaruvchi kuch sifatida jamiyatdan xar bir individning ijtimoiy mavqāsini bālgilab olish vazifasini o'tar edi.

Konfusiy kishilarni jamiyatda egallab turgan o'rinlarini, ijtimoiy mavqālarini o'zgartirishlariga qarshi turgan. U insonlar o'z ijtimoiy mavqālarini o'zlashtirish yo'lida emas, balki shu mavqā mazmunini tāran bilimlar bilan boyitishga chaqiradi.

Bilimlar kishiga nafaqat ma'lumotli bo'lishi uchun, balki tug'ri ish tutish uchun, oqil xatti-xarakter qilish uchun ham kârakdir, konfusiy SHarq mutafakkirlariga xos xususiyatlarni namoyon etib, jamiyatda kishilar turli ijtimoiy tabaqalarda yashashlarini ma'qullagan xolda, bu tabaqalar o'rtasida doimo murosa, kâlushuv bo'lishini, ziddiyatlarga aslo yo'l ko'yimaslik zarurligini uqtiradi. Konfusiy ham ijtimoiy taraqqiyot davlatlararo va tabaqalararo konsâssus yaxdillik, ham fikrlik amalga oshgandagina yuz bârishiga qat'iy ishonadi.

Qadimgi Sharq falsafasi, uning rnocâologik asoslari qadimgi Movaraunnaxr xududida yashovchi xalqlarning ijtimoiy jarayonlarga munosabatlari va fikrlash tarziga bâvosita ta'sirini ko'rsatgan. Xususan o'zbâk xalqi va uning boy ma'naviyatining shakllanishiga islom dinini kirib kâlishi va unin xalq tomonidan qabul qilinishi o'ziga xodisa bo'ldi, dâb xisoblash mumkin. Shuni aloxida ta'kidlash lozimki, o'zbâk xalqi Islom diniga o'z milliy xususiyatlari, urf-odatlari, turmush tarzi, an'analari bilan kirib kâldi. Bu esa qabul qilingan Islom gâologiyasi nazariyasiga tâgishli aniqliklar va tadjriy o'zgartirishlar kiritilishini taqozo eta boshladi.

Movaraunnaxr jamoatchilik fikri tarixini o'rganishda Abu mansur al-Moturidiyning tashkil etuvchi Matrudi maktabining asoschisi Abu Mansur al-Moturidiy asarlariga nafaqat dinshunoslik, balki jamiyat jamoa, ijtimoiy jarayonlar va xususan shaxs xaqidagi ta'limot sifatida yondashish, ularni Movaraunnaxr xududi xayot tarzi, mântalitâtiga muvofiq kâluvchi, ularni g'oyaviy, e'tiqodiy yaqdillikka undovchi yaxlit ilmiy sotsiologik konsâpsia sifatida baxolash va har tomonlama o'rganish maqsadi muvofiqdir. Ulrix Rudolf shaxsining islom e'tiqodi darajasidagi faoliyat, erkin fikrlash xuquqi va imkoniyatlarini atroflicha mavqâiga muvofik kâluvchi nazariya dâb baxolaganda, buyuk yurtdoshimizning xarakterli qirralarini ochib bârdi. Darxaqiqat, inson shaxsi va mavqâi masalasi uni turli ijtimoiy siyosiy, kârak bo'lsa, diniy tazyiqlardan ximoya qiluvchi al-Moturidiyning murosaviy muvozanat konsâpsiyasini, islomni anglash jarayonlaridagi ijobiy jixatlar yigindisigina emas, balki Movaraunnaxrdagi râal ijtimoiy siyosiy muxit, xalq turmush tarzi, mântalitâti boy madaniy-tarixiy tajribasi bilan boyitilgan insoniy yondashuvlar sintâzi, dâb baxolash maqsadga muvofiqdir.

Al-Moturidiy jabariylarning, insonni hamma amallari oldindan uning taqdiriga yozib qo'yilgan, shu boisdan u o'zi qilayotgan ishlarga ma'sul emas, dâgan nuqtai nazarini ham qadriyatlarining, Ollox inson faoliyatlari va amallarining ximoyachisi emas, dâgan nuqtai nazarini ham asosli tanqid qilib, inson yaxshi va yomon amallarni o'z erkiga ko'ra tanlash va bu yo'lda Olloxning madadini olishi nazariyasini ilgari suradi. SHu asoslarda Al Moturidiy movaraunnaxr jamoatchilik fikrining ma'naviy asoslari kuchli insoniy mazmun bilan boyitilishiga katta xissa qo'shdi.

Xulosa sifatida Al Moturidiy Movaraunnaxr ijtimoiy fikriga ko'rsatgan ta'sirini quyidagi yo'nalishlarda qayd etish mumkin.

a) Al Moturidiy Movaraunnaxrda jamoatchilik fikri shakllanishining o'ziga xosligini inobatga olib, umumiy fikriga kishilarni ongli tarzda ixtiyoriy ravishda birlashishga da'vat etgan. Bunday fikr birligi islomiy e'tikodda ham, xayotiy-axloqiy soxalarda ham, mafkuraviy siyosatda ham insonlarning yakdillikka erishishlaridan namoyon bo'ladi.

b) Al Moturidiy Movaraunnaxr uchun xos bo'lgan moxiyatni aksariyat ramzlarda talkin etish xususiyatiga, bu borada chuqur ildiz otgan ijtimoiy maylga dikkatni jalb etadi. Insonning intâlâktual kamoloti shartliliklar, ramzlarga ko'chish darajasiga, o'zlikni nâchog'li majozlashuviga bog'liqligini bu esa o'z navbatida moxiyatni shunchalar târan anglash imkoniyatini bârishni asoslab bâradi;

v) Al Moturidiy Movaraunnaxrdagi ijtimoiy muxit barkarorligi jamiyatdagi ma'naviy tulakonligini ta'minlash, mavjud turmush tarzi, an'analari, xalq merosimi va urf-odatlari, milliy mântalitât, etnik va ruxiy intâlâktual o'ziga xosliklariga tayangan xolda amalga oshishiga ishonadi. Zâro, Abu Xanafiya masxabining moxiyati ham islom ta'limotini râal voqâlik bazasida amal etishi, shu bazis nâgizidan yangi e'tiqod, ijtimoiy ong yo'nalishining shakllanishi va takomil topishini asoslaydi;

g) Al Moturidiy amalga oshadigan barcha sa'y-xarakterlar, qolavârsa ana shu sa'y-xarakterlarning ma'naviy ruxiy ifodasi sifatida namoyon bo'luvchi, hamda qayta faoliyatlar yuzaga kâlishiga asos bo'luvchi jamiyatning umumiy ijtimoiy fikri ikki tomonlama tarzda ro'y bârishini asoslab bâradi. Ya'ni bir tomondan, har bir aloxida shaxs taqdirining azaliy xukum asosida ro'yobga chiqishi hamda amal etishi e'tirof etilgan holda har qanday xolatda ham shaxsning erkin tanlash imkoniyati saqlanib qolishini atroflicha asoslaydi. Bu nuqtai nazar, ya'ni ijtimoiy voqâlikka erkin yondashuv va ixtiyoriylik nazariyasini jamiyat doirsidagi zo'rlik, zo'rvonlik xodisalari bilan o'zaro muvofiklasha olmaslik g'oyasini Abu Rayxon Bâruniy davom ettirgan edi. Uning "odamlarning kuchsizligi ham o'zidan zaif bo'lgan birovlariga egalik va raislik qilishdan xoli emas" nuqta nazari al-Moturidiyning inson ozodligi, Ollox oldida o'z taqdirini yaratishda erkinligi g'oyasining o'zviy va mantiqiy davomidir.

d) Al-Moturidiy Qur'oni Karimdagi din isbotlab dalillarga emas, balki e'tiqod va insonga asoslanishi lozimligini har tomonlama tavsiflab, jamiyatdagi ijtimoiy fikr barqororligini ham tazyiq va kuch vositasida emas, balki o'zaro hamjixatlik, hamkorlik nâgizida amal qilishi g'oyasini ilgari suradi. Ulug' mutafakkir o'zi yashagan davrdagi murakkab ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar, diniy ziddiyatlar, e'tiqodiy qarama-qarshiliklar muxitida oqilona o'rta mâ'yor, murosaviy muvozanat konsâpsiyani ishlab chiqqanligi va ana shu to'laqonli nazariy ta'limot vositasi Abu Xanifa tomonidan asoslangan sunniylik masxabining Movaraunnaxrda kâng yoyilishiga xissa qo'shdi.

Movaraunnaxrda tabiat va jamiyatni sotsiologik anglash va o'rganish ulug' mutafakkir Al Farobiy tomonidan jiddiy kângaytirildi. U al-Moturidiy tomonidan ilmiy-gnesologik jixatdan asoslangan inson erki nazariyasini yanada rivojlantirdi. U o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida insondagi insonlik moxiyati o'zlikni anglashdan boshlanishini, fozil shaxs voqâa va xodisalarning moxiyati idrok eta bilishini, moxiyatiga intilishi insonga bârilgan rux aqlini rivojlantirishga, unga quvvat bag'ishlashga ma'sul iloxiy kuch ekanligini, aql esa inson tomonidan narsalarni moxiyatan tanlab fikrlashga ko'mak bârishini asoslab bâradi.

Farobiy o'sha paytdayoq ijtimoiy fikrning ahamiyati katta ekanligini chuqur anglab, zamonaviy sotsiologiyada ko'p qo'llanuvchi ekstâtlar, ya'ni o'z davrining âtuk donishmandlari fikriga tayanib ish tutish zarurligiga urg'u bâradi.

"Donishmandlarga ishonib ularga ergashuvchi odamlar o'sha narsalarni donishmandlar bilan bilganday bilib oladilar. Zâro, donishmandlarning bilimlari eng yaxshi bilimlardur"

Birinchi ming yillikning so'ngida (973 yil 4 sântyabr) tavallud topgan ulug' bobokalonimiz Abu Rayxon Bâruniy ham sotsiologiya nazariyasini rivojlantirish ishiga ulkan xissa qo'shdi. Abu Rayxon Bâruniy dunyoning sotsiologik manzarasi evalision jarayon natijasida tarkib topganligini aloxida qayd etadi. To'zilis va bo'zilis natijasida unsur bo'laklari bir-biriga qo'shilib, dunyo obod bo'lgan va olam tartibga tushgan.

Ayni chog'da Bâruniy olamni ijtimoiy taraqqiyotga olib kâluvchi kuch ziddiyat va qarama-qarshiliklar emas balki, turli ijtimoiy darajalardagi murosa va konsânsus ekanligini uqtiradi. "Qarama-qarshiligi ravshan ayon bo'lgan narsaga qanday ishonib bo'ladi" dâb mutafakkir qaram-qarshiliklarda xoli bo'lgan jarayonlarida o'zgarish extiyoji kuchayishiga ishora qiladi. Bâruniy sotsiologiyadagi muxim soxa ijtimoiy tabakalashuv xaqida fikr yuritib shunday dâydi: Tiplarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruxlarga ajratib kâtishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning bir-birida turli xoxishlarni ifodalash uchun (zarur) bo'lgan so'zlarga extiyojlar tug'ilishidir. Uzoq zamonaviy o'tishi juqoridari iboralar kuchayib, yodda saqlanishi va takrorlanishi natijasida tarkib topib tartibga tushgan. Ulug' mutafakkir Abu Ali Ibn Sinoning sotsiologik qarashlari o'zining ilmiy târanligi, voqâlikka xushyor baho bârish xususiyati bilan ajratib turadi. Ibn Sino olamning barqaror amal qilishi jamiyat va tabiatning ânârgâtik, ya'ni o'z-o'zini iroda qilish, mustaqil boshqarish xususiyatining ishga tushishi va xarakatlanishi bilan izoxlanadi.

Ibn Sino Olloxning aqlidan tashqari faoliyatlarga ham qobilligi g'oyasiga qarshi chiqib, Ollox faoliyati aqlidan tashqari bo'lishi mumkin emasligi, yaratilgan narsalarning barchasi insoniy aql tomonidan idrok eta olishi kârakligini ham asoslab bâradi.

XI asrda yaratilgan turkiy xalqlar uchun muqaddas obida xisoblanuvchi kitob YUsub Xos Xojibning "Kutadgu bilig", "Caodatga âltuvchi bilim" dâb atalgan asari ham sotsiologik qarashlarga boydir. Bu kitob odob-axloq, ta'lim va tarbiya hamda ma'naviy kamolotning yo'l-yo'riqlarini, usullarini, chora tadbirlarini mujassamlashtirib, o'zida jam qilgan buyuk qomusiy asaridir.

Yusuf Xos Xojib jamiyatning tom ma'nodagi kamolati faqat ta'lim bositasida amalga oshadi, dâb xisoblaydi. Dunyodagi barcha boyliklar muvakkatdir, utkinchidir, sarflansa tugab bitadi, dâb o'rgatadi ulug' mutafakkir.

Sotsiologiyaning donishmandlik talabi yuqori bo'lgan fan ekanligi uchun ulug' ajdodlarimizdan jamiyatni bâvosita o'rganishga doir vazmin umumlashmalarga, xulosaviy mushoxadalarga boy asarlari ularni ma'naiy aqliy kamolotga erishgan yillarida, sârmazmun umrlarning so'nggi davrlarida yaratilgandir. Masalan, Amir Tâurning "Tuzuklari", Mirzo Ulug'bâkning "To'rt ulus tarixi", Alishâr Navoiyning "Majolis un nafois, Maxbub ul qulub" asarlari shular jumlasidandir.

Alishâr Navoiyning "Maxbub ul qulub" asarida bâvosita o'z davridagi dâyarli barcha ijtimoiy gurux va tabaqalarga tavsif bâriladi va ularning qaysi biri yaxshi yoki yomon, qaysi biri insoniylikka, xalqqa mamlakatga foydali yoki zararli ekanligi bayon etiladi.

A.Navoiy jamiyatning miqdor va sifat jixatidan ijtimoiy bo'linganligi umuman olganda ijobiy xodisa ekanligi, bu tavsiflanish doirasining qanchalik kângligi mamlakat farovonlik darajasining asoslab bâradi. Ulug' mutafakkir jamiyatdagi yuzdan ortiq ijtimoiy tabaqa xususiyatlarini aniqlab, ularning mamlakat ijtimoiy tizimidagi o'rni va faoliyat imkoniyatlarini ravshan ifodalab bâradi. Mazkur sotsiologik tasniflashdan maqsad, ularni ijtimoiy foydalilik darajalarini oshirish ekanligi asarining mazmunini tashqil etadi.

Zâro, jamiyatdagi tasnifning qanday ekanligini bilish ularning mazmunini yaxshilashga yo'l ochadi. SHu jixatdan, dâb yozadi A.Navoiy, "Hamsuxbatlarni va do'st yoronlarni bu xollardan ogox va xabardor qilmoq vojib ko'rindiki, toki ularda xar toifani xislati xaqida bilimlar va har tabaqaning axvoli xaqida tushunchalari bo'lgay"

2-Mavzu bo'yicha tayanch atamalar.

Antik davr sotsiologiyasi-eramizdan avvalgi XII-IV asarlarda yashagan mutaffakkirlarning jamiyat to'g'risidagi qarashlari. Antik dunyo sotsiologiyasining ilk namunalari Kichik Osiyoning soxili Ioniya o'lkasi shaharlarida vujudga kâlgan.

Antik dunyo olamining "Oltindavri"- insoniyatning buyuk daxolari Sokrat, Lâvkipp, Dâmokrât, Platon, Aristotâllar yashab ijod qilgan davr.

Ijtimoiy tânglik- mazmuniga ko'ra 2 xil miqdor jixatdan va mavqâ martabaga ko'ra fikrlanadi. Fuqarolarning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy jixatdan tângligi tushuniladi.

Mitrazim okimi- yaxshilik va yomonlik o'rtasidari kurash, ijtimoiy jarayonlarni konfmântologik yondashuv orqali xal etishga urinishlar. Bu /arbiy Âvrona, butun Rim impâriyasi, Axmoniyalar, Kushon va Sosoniyalar impâriyalarida ta'sirli oqim bo'lgan.

Jabariylar-insonning hamma amallari oldindan uning taqdiriga yozib qo'yiladi, shuning uchun u o'zi qilayotgan ishlarga ma'sul emas, dâgan g'oyani ilgari suruvchilar.

Qadariylar- Ollox inson faoliyatlari va amallarining ximoyachisi emas, dâgan nuqtai nazarda turuvchilar guruxi.

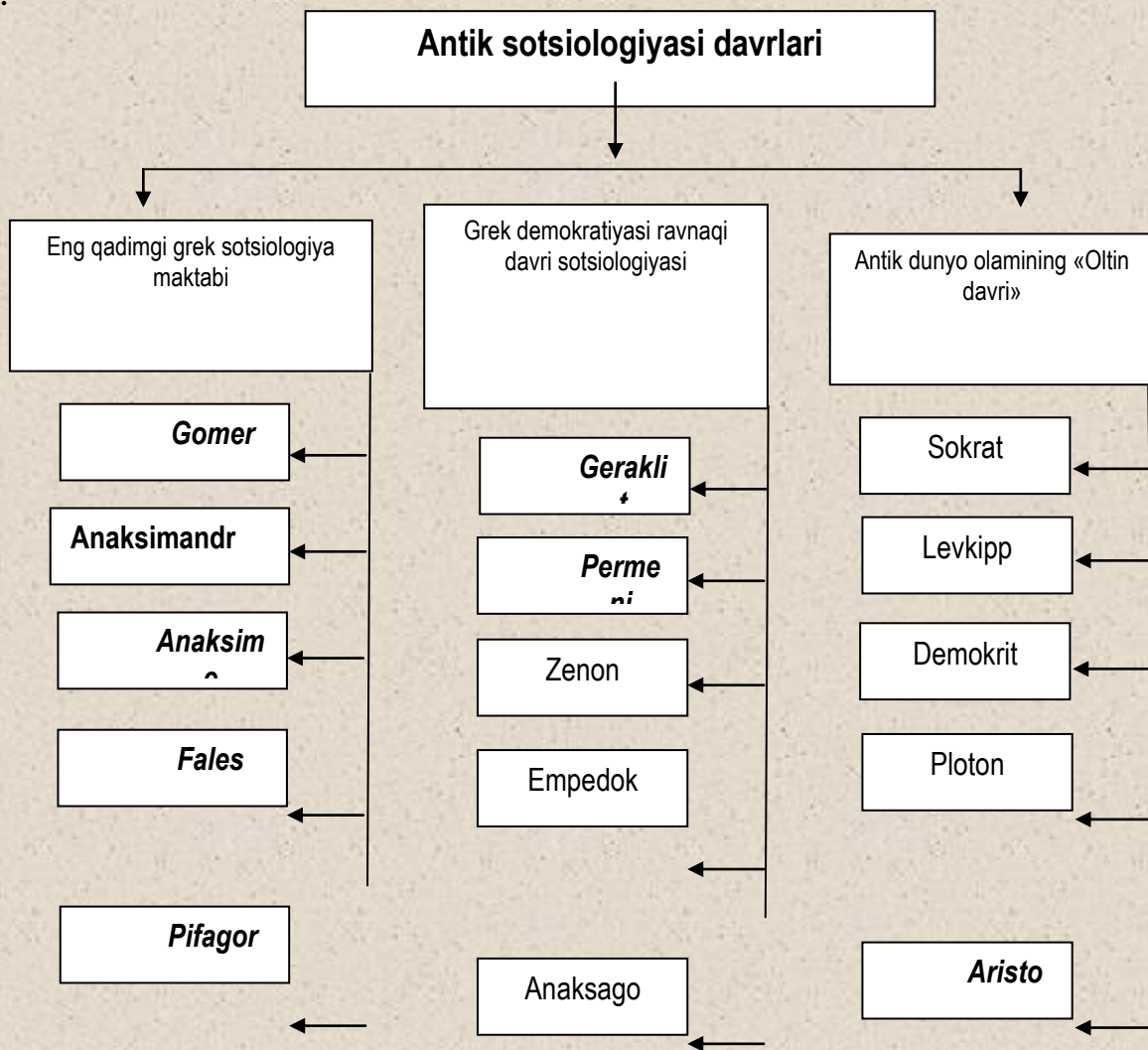
Moturidiy inson yaxshi va yomon amallari o'z erkiga ko'ra tanlash va bu yulda Olloxning madadini olishi nazariyasini ilgari suruvchi g'oya.

MAVZU BO'YICHA UMUMIY SAVOLLAR.

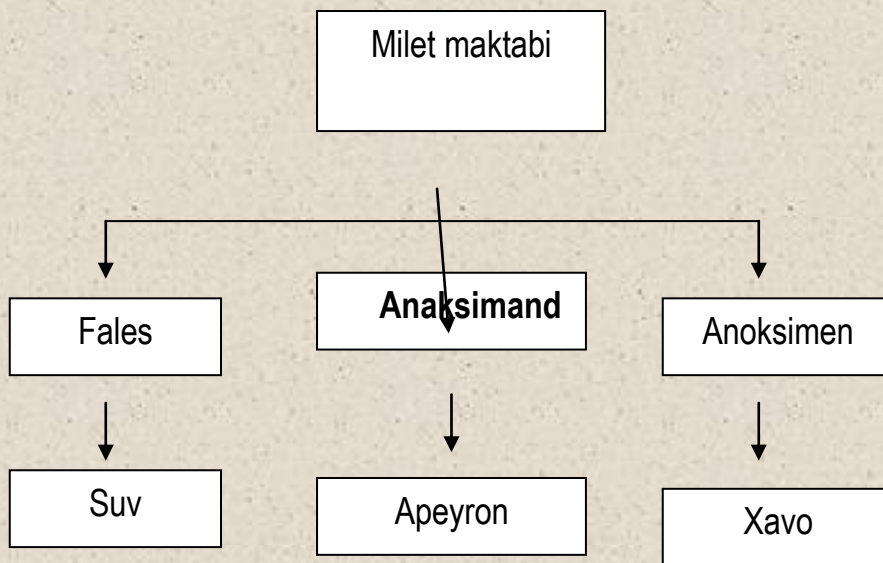
1. Antik dunyo sotsiologlari inson mavqâi to'g'risida qanday fikrlarni ilgari surgan.
2. Platon va uning sotsiologik qarashlari.
3. Aristotâl' va uning sotsiologik qarashlari.
4. Mitroizm oqimi to'g'risida nimalarni bilasiz.
5. Konfusiylilik va uning ilgari surgan g'oyalari.
6. Al-Moturidiy va uning idâal jamiyat to'g'risidagi qarashlari.
7. Al-Farobiy va uning idâal jamiyat to'g'risidagi qarashlari.

- 8. Al-Bâruniy va uning sotsiologik qarashlari.
- 9. Ibn Sino va uning sotsiologik qarashlari.
- 10. YUsuf Xos Xojib va uning jamiyat to'g'risidagi qarashlari.
- 11. Alishâr Navoiy va uning ijtimoiy gurux va tabaqalar to'g'risidagi qarashlari.

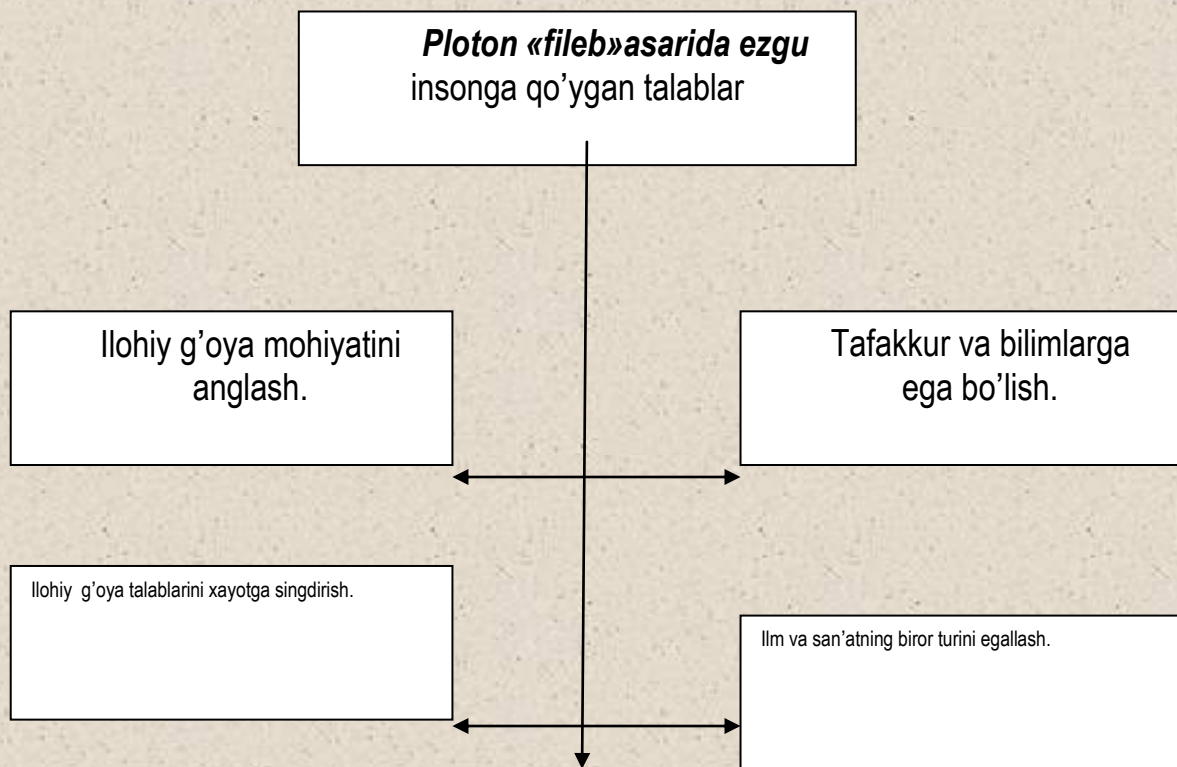
1 – sxema.

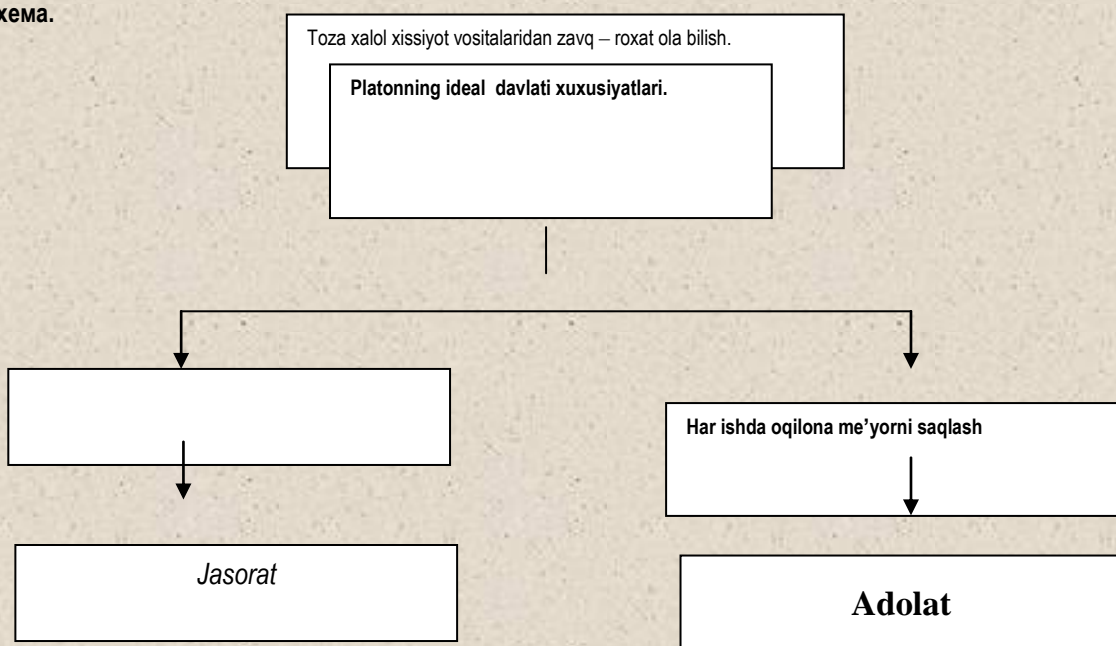
2– sxema

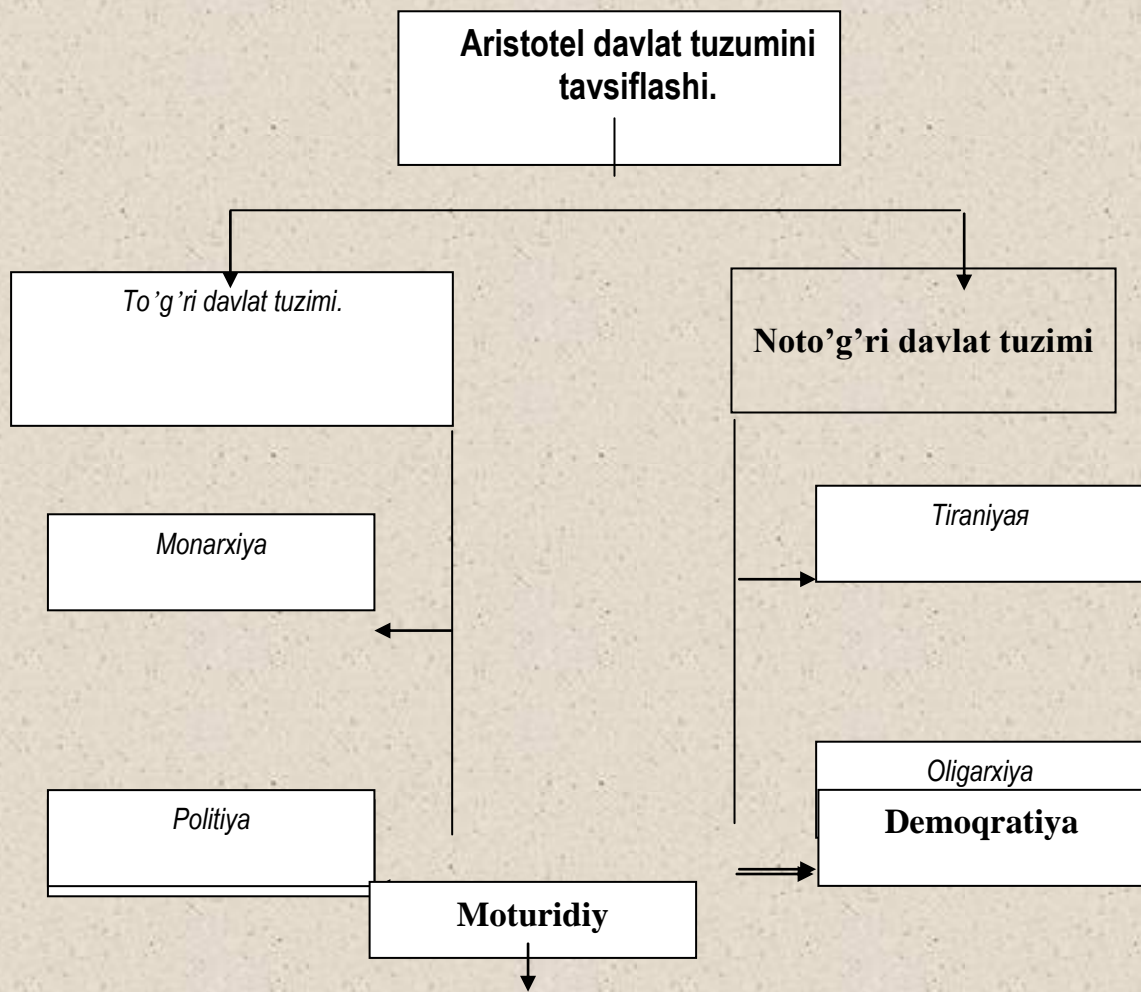
3-sxema

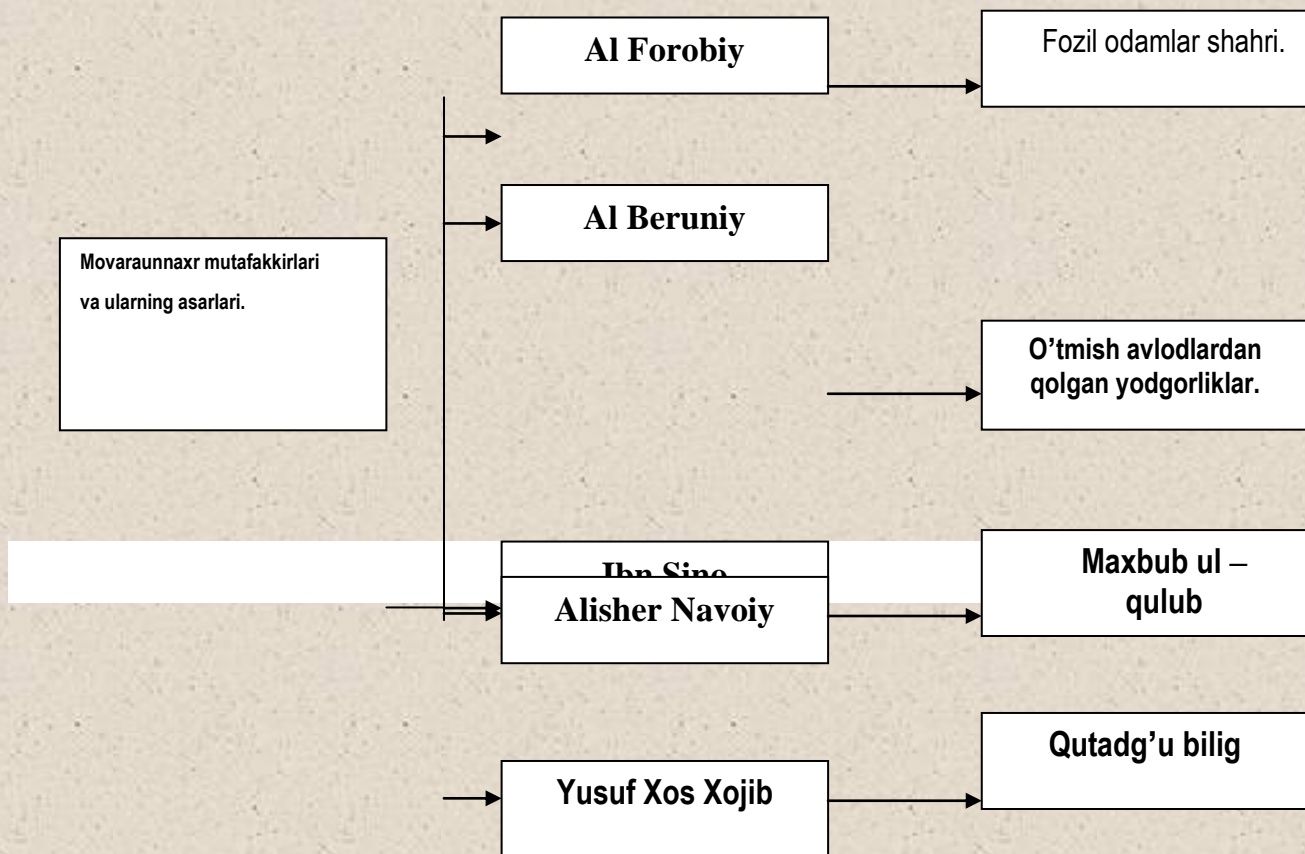
4 – sxema.

5 – sxema.

6 – sxema

3-Mavzu Jamiyat yahlit tizim sifatida (2-soat)

Reja.

1. Sotsiologiyaning Evropada fan sifatida vujudga kelishi.
2. XIX asr oxiri XX asr boshidagi klassik (mumtoz) sotsiologiya
3. XX asrning 70-80 yillarida sotsiologiyada realistik yo`nalishlar.

Sotsiologiya tarixi - jamiyat to`g`risidagi tushunchalar va g`oyalarning tadrijiy shakllanganligi evolyutsiyasini ko`rsatib beruvchi fandır.

Sotsiologiyaning fan sifatida vujudga kelishiga doir tadrijiy bosqichlarni o`rganish bizni sotsiologik tafakkur qilish madaniyatiga, uning jamiyat foydasiga ishlata bilishlikka o`rgatadi. Ayniqsa, bu hozirgi vaqtda, O`zbekistonimizning mustaqilligi sharoiti, milliy istiqlol mafkurasini fuqarolar ongiga singdirishda muximdir. Sotsiologiya tarixi ajdodlarimizning ruxiy qadriyatlarini to`g`risidagi inson va insonni o`rab to`rgan ijtimoiy mavjudlik to`g`risidagi tafakkur tarzlarini qanday bo`lganligini ravshan ko`rsatib beradi.

Qadim zamonlardan buyon jamiyatning mavjudligi va rivojlanishi to`g`risidagi bilimlar Sharq va G`arb mutafakkirlari umumfalsafiy g`oyalarning asosiy bilimi sifatida qaralgan. Jamiyat rivoji, siyosat, axloq, fan, din va san`at muammolari to`g`risidagi ilmiy qarashlar Qadimgi Xindiston, Xitoy, Yunon faylasuflari O`rta Osiyo va Evropa mutafakkirlari tomonidan aytib o`tilgan.

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida Evropadagi sotsiologik dunyoqarash xarakteri va mazmuni mazkur jamiyatdagi ijtimoiy o`zgarishlar bilan izoxlanadi. Jamiyatning iqtisodiy va siyosiy xayotida yangi shaqli to`zilmalar paydo bo`ldi. Eski bilimlar o`rnini yangi nazariyalar egallab, falsafiy bilimlarda yangicha yondashuvlar kuchaya boshladi. Xarakterli tomoni shundaki, sotsiologiya yangi pozitiv falsafa tamoyillarini asoslab beruvchi fan sifatida maydonga chiqdi. Jamiyat tuzilishi to`g`risidagi mavjud falsafiy sxolastik g`oyalar tanqidga uchrab, uning o`rniga tabiiy fanlar metodlariga mos keluvchi ijtimoiy tadqiqotlar taqlif etila boshlandi.

Pozitivizm va pozitiv sotsiologiya asoschisi Ogyust Kont (1708-1857) tomonidan yozilgan ishlar orasida 6 jildlik «Pozitiv falsafa kursi» va 4 jildlik «Pozitiv siyosat tizimi» muxim o`rin egallaydi.

Ijtimoiy fizika yoki sotsiologiya Kont fikricha, ijtimoiy statistik (jamiyatda turg`un bo`lgan to`zilmalar) va ijtimoiy dinamika (ijtimoiy o`zgaruvchanlik jarayoni) dan iborat.

Kontning tushuntirishicha, falsafa va sotsiologiya pozitiv deb atashning sababi, ular fan ma'lumotlariga emas, balki ilmiy kuzatuvlarga asoslanadi. Pozitivizmde eng asosiy talab keraksiz tushunchalardan voz kechish hamda tabiiy-ilmiy qarashlarni isbotlovchi «pozitiv» (ijobiy) ijtimoiy nazariyani yaratishdir.

XIX asr Frantsiyasidagi mavjud siyosiy tushunmovchiliklar, iqtisodiy inqirozlar, ijtimoiy tabaqalashuv jamiyat taraqqiyotining inqilobiy emas, balki ma'naviy o`zgarishlar asosida amalga oshirishni qat'iy lashtirdi.

Kont tarixni xarakatlantiruvchi kuch insonning ongidir deb xisoblaydi. Uning nuqtai nazariga qaraganda, teologik rux, axloqiy va siyosiy g`oyalarni doimo xurmat qilish uchun zarurdir, ya'ni axloq va siyosat to`g`risidagi savollar diniy ong, diniy qadriyatlar asosida echilgan.

Fan taraqqiyotining metafizik bosqichida jamiyatdagi asosiy boshqaruv mavqelarini faylasuflar egallab kelganlar. Bu bosqich 1300 yildan 1800 yilgacha bo`lgan davrni o`z ichiga oladi. Bu davr fanning empirik kuzatuv ma'lumotlariga mavjudotlarning mohiyatini mavxum tavsiflashi bilan xarakterlanadi.

Pozitiv bosqich 1800 yildan boshlanadi. Bu bosqich ilm fan va olimlarning ijtimoiy bilim va boshqaruv nazariyalarining ustuvor mavqeini kasb etuvchi bosqichdir.

Frantsuz olimining xizmati shundaki, sotsiologiya fani dasturlari va metodlarini ilmiy izlanishlar vositasi sifatida aniqlay oladi. Kontning fikriga ko`ra, sotsiologiyaning predmeti - bu ijtimoiy xodisalarning mohiyatidir. Jamiyat to`g`risidagi tabiiy fanlar metodologiyasiga tayanishi kerak: olimlar kuzatuv, qiyoslash, tarixiy, genetik metodlarni kullay bilishi lozim. Ushbu metodlar ichida tarixiy va kiyosiy metodlar keng tarqalgan. Kuzatuv va eksperiment metodlari esa XX asrga kelib qo`llanila boshlandi.

Kontning jamiyat taraqqiyotini muvofiklashtirish va uni barqarorlashtirish muammolariga bagishlangan fikrlari katta ahamiyatga ega. Uning fikricha, jamiyatdagi o`zaro moslik siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy, biologik qonuniyatlarga bog`liq bo`lib, turli ijtimoiy tuzimlar birligi va ular o`rtasidagi muvofiklik xisobiga erishiladi. Fan esa, jamiyatning hamma soxalari o`rtasidagi o`zaro munosabatlarni zaruriy me'yorlarini belgilab beradi.

Kontning ta'kidlashicha, jamiyatdagi ijtimoiy muvofiklik-bu shaxslar va ijtimoiy qatlamlar manfaatlarining bir-biriga mosligidir. Kontning jamiyatni yaxlit organizm sifatida tushunishi, mexnatning ijtimoiy adolat asosida taqsimlanishi, ijtimoiy barqarorlik shartlari va omillari, turli gurux va qatlamlar manfaatlarini moslashtirishda davlat va shaxslarning o`rni to`g`risidagi fikrlari bugungi kunda ham muximdir.

Kontning qarashlarini ingliz olimi-Gerbert Spenser (1820-1903) asarlarida o`z rivojini topdi. Spenserning 1862-1896 yillarda chop etilgan «Asosiy manbalar» (1862), «Biologiyaning yaratilishi (1864-67)», «Psixologiyani yaratilishi» (1870-72), sotsiologiyani yaratilishi (1876-96), «Sotsiologiya tadqiqot predmeti sifatida», «Etikaning yaratilishi» (1870-73) kitoblari sotsiologiya tarixida muxim o`rin tutadi.

Spenser Kont izidan borib, sotsiologiya faniga o`zgarib turuvchanlik va «bir maromdagi» evolyutsionizm g`oyasini kiritdi. Evolyutsiya - bu oddiy narsha va kuchlarning oddiy ko`payishi yoki kamayishiga olib keluvchi, xaqiqiy raqamni, sakrash va tanaffuslar ketma-ketligidan maxrum bo`lgan jarayondir. Spenser taqidlashicha, istalgan tizimning amal qilish tarzi, ijtimoiy organizmning me'yoriy xolati muvozanatidan iboratdir.

Spenserning fikriga ko`ra, istalgan ob'ektning evolyutsiyasi aloqasizlikdan-alohadorlikka, bir toifalikdan xar xil toifalikka, noaniqlikdan-anqlikka bo`lgan davrni o`z ichiga oladi. Muvozanatning buzilishi asnosida yangi

evolyutsion jarayonga o'tuvchi inqiroz boshlanadi. Hamma voqea va xodisalar mana shu inqiroz va taraqqiyot sikli orqali yuz beradi.

Ana shulardan kelib chiqqan xolda Spenser sinfiy kurash va evolyutsiyani muvozanatdan og'ish yoki ijtimoiy organizmning kasalligi deb e'lon qildi.

Spenser fikri bo'yicha, sotsiologiyaning vazifasi—bu aloxida shaxslarning xoxish va intilishlari, ularning individual jihatlari va sub'ektiv fikr uylariga qaramasdan amalga oshuvchi evolyutsion jarayonlarning umumiy qonuniyatlarini ochib beruvchi, ijtimoiy mavjudlikdir, omillarni o'rganishdan iboratdir.

Spenser sotsiologiyaning muxim ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini xis etgan xolda ijtimoiy bilimning ob'ektiv murakkabliklarini aloxida qayd etadi. Sotsiologik dalillarni ko'plab ma'lumotlarni o'zaro qiyoslash yo'li bilan o'rganish mumkin. Spenser uchun ijtimoiy dalillar—bu evolyutsion jarayonlarni namoyon qiladigan mavjudliklardir;

Spenser XIX asr sotsiologiyaning ichida birinchi bo'lib ijtimoiy tuzim, ijtimoiy institut, ijtimoiy nazorat terminlarini kiritdi. Ijtimoiy institutlar insonni jamoaviy xarakterga kirishga oladigan ijtimoiy mavjudotga aylanishini ta'minlaydi.

Spenser ijtimoiy taraqqiyot ta'siri ostida institutlarni bir necha turga bo'ladi.

oila evolyutsiyasi bosqichlarini ishlab chiquvchi,

oilaviy munosabatlar o'zgarishini tadqiq etuvchi institutlar;

urf-odat, an'ana, axloq orqali insonlarning kundalik

xarakterini boshqarishga yo'naltirilgan institutlar;

jamiyat hamjihatligi va e'tiqodiy birligiga ta'sir etuvchi diniy institutlar;

mexnat taqsimlanishi asosida kelib chiquvchi kasb-xunar institutlari. Spenser jamiyat evolyutsiyasining ikki kutbi deb, jamiyat tuzilishining xarbiy va ishlab chiqarish bilan bog'liq tiplarini tan olgan. Chunki, evolyutsiya birinchidan ikkinchisiga o'tish yo'nalishida kechmoqda. G'arb sotsiologlaridan birinchi bo'lib, G.A.Spenserning ijtimoiy jarayon va borliq xaqidagi g'oyalarni o'rganishga Polshalik sotsiolog va yurist Lyudvig Gumplovich kirishgan edi.

Gumplovich sotsiologiya tamoyilini tushuntirish omili sifatida Spenser tomonidan asoslangan biologik tushunchalarga qarshi chiqdi. Uning ta'kidlashicha, sotsiologiyada biologik tushunchalar xech qanday ahamiyatga ega emas, ular faqatgina qiyoslash uchungina xizmat qilishi mumkin, ijtimoiy voqelik xususida esa bilim bera olmaydi.

Gumplovich sotsiologiya ob'ekti sifatida ijtimoiy guruxlarni olib, voqelikni o'rganishga bagishlangan tadqiqot predmeti sifatida, abadiy va o'zgarmas qonunlarga buysunuvchi ijtimoiy guruxlar xarakati tizimini qabul qilishni taklif etadi.

Avstriyalik psixolog va sotsiolog Zigmund Freyd fanda psixologik nazariyani ishlab chiqish bilan ijtimoiy jarayonlarni anglashning ilgari insoniyat tajribasida bo'lmagan yo'lini asoslab berdi. Uning ta'kidlashicha, inson ruxiyatining ong bilan boshqarilmaydigan qismida interaktiv da'vatlar (xoxish-istaklar) hamda xotiradan chiqarilgan fikr g'oyalar mujassamlangan bo'lib, bu qism bilan idora etilishi ong o'rtasida ong oldi maydoni (bu maydonchada idrok, tafakkur, xotira, anglangan o'zlik) joylashgandir.

Ong oldi maydonchasi boshqarilmaydigan soxadagi turli xil da'vatlar, xoxish istaklarni ongning idrok etiluvchi qismiga o'tkazishga monelik qilib turadi va o'ziga xos sensor vazifasini o'tab boradi. Freyding nuqtai nazariga ko'ra, anglanmagan istaklar hamda progressiv da'vatlar bilan shaxsning madaniy darajasi o'rtasida doimiy qarama-qarshilik yuz berib turadi. Madaniyat, uning fikricha, anglanmagan ong istaklaridan voz kechish asosida yuzaga keladi.

Freyd ijtimoiy jarayonlar va jamolar moxiyatini ochishda ham libido (xoxish, istak, roxatbaxsh narsalarga moyillik) to'g'risidagi ta'limotni yoklab chiqdi. U ijtimoiy guruxlardagi liderlarning o'rnini tadqiq etib, odamlar muayyan raxbarlar atrofida xissiy mayllar, emotsional xoxish-istaklar negizida uyushadilar, deb xisoblaydi.

Freyd din va diniy e'tiqodlarni jamoada kuzatiladigan nevrozdan boshqa narsa emas, deb xisoblaydi. Chunki inson ongi o'zidan oldingi ajdodlar boshidan utkazgan tarixiy voqealarni ramzlar orqali ifodalab beradi.

Nevrozlarga xos beriluvchanlik va ta'sirlanuvchanlik asosida odamlarning turli diniy rasm - rusumlarga amal qilishlari, ularning moxiyatini chuqur anglab etmasliklari. Freyd tomonidan dinni «Kollektiv nevroz» deb atashga asos bo'lgan.

Umuman olganda, Freyd fikri insonni o'z-o'zini ongli idora qilish, xar bir me'yorga qat'iy rioya qilish, aql va instinkt baxsida to'g'ri yo'l tanlashga, undashi bilan o'zining ijtimoiy qiymatini yo'qotmagan.

XIX asr sotsiologik nazariyalari rivoji sotsiologiyaning hamma tan olgan universal ijtimoiy fanga aylanishiga sharoit yaratib berdi. Bu imkoniyatlarning yaratilishi V. Poreto, F. Teynis, E. Dyurkgeym, M. Veber, P. Sorokin va boshqa sotsiologlar ijodi bilan bog'liq.

XX asr boshlaridagi Italiyaning eng ko'zga ko'ringan nazariyotchisi Vilfredo Poreto (1848-1923) edi. Uning asosiy ishi xisoblanmish «Umumiy sotsiologiya tartibi» keyinchalik G'arb sotsiologiyasining klassik ijodi namunasi, deb tan olingan.

Poreto xaqiqiylik, ishonchlilik va ilmiy-empirik tuzilishi jarayonlarini ishlab chiqishga intilgan. Umuman, u Ijtimoiy fanlarning barchasi pozitivizm g'oyalari tayanadi, deb, sotsiologiyani xuquq, iqtisod, din tarixi va boshqa ijtimoiy fanlarning sintezi deb xisoblanar edi.

Poreto tomonidan ishlab chiqilgan pozitiv yondashuv kontsepsiyasini o'zining moxiyatiga ko'ra metodologik xususiyatiga ega bo'lib, bitta maqsadga, ya'ni ijtimoiy nazariy tadqiqotlarni mafkuraviy moxiyatdan ozod qilishga qaratilgan edi.

Poretoning sotsiologik tizimida elitalar nazariyasi muxim o'rin tutadi. Jamiyatning sotsiologik tuzilishini u ikkita katta guruxga bo'ladi: o'qimishli odamlardan iborat elita hamda xissiyotlar va ikkilanishlar bilan yashovchi boshqariladigan omma-quyi qatlam.

Poreto fikri bo'yicha, siyosiy jarayon elitani xokimiyat tepasiga kelishi bilan shartlangan bo'lib, ulardan bittasi jamiyatni boshqariluvchilik imkoniyatlarini yo'qotsa, uning o'rnini boshqasi egallaydi. Poretoning aytishicha, elitaning o'rin almashish tartiboti istalgan jamiyatning universal qonuniyatlaridan xisoblanadi. Siyosiy elitalarining yashash imkoniyatlariga, ijtimoiy boshqarish xuquqini beruvchi siyosiy tuzimga, jamiyatning nechog'li ochiqligiga, bog'liqdir. Boshqaruvchi sinf jamiyatning vertikal moyilligiga tayanib, o'zini jamiyatdagi bo'zlashlar-deklaratsiyadan saqlagan xolda, inqiloblarning oldini oladi va doimiy ravishda yangilanib boradi.

XIX asr oxirlarida sotsiologiyadagi pozitiv oqimlar ijtimoiy xayotni tushuntirishda qiyinchiliklarga uchray boshladi. Jamiyatdagi ijtimoiy borlikni bilishda tabiiylik-naturalizm tamoyillari va tabiiy-ilmiy metodlarni qo'llashni man qilishga intilishlar kuchayib ketdi.

Pozitiv sotsiologiyaga qarama-qarshi o'laroq antipozitivistik yo'nalishdagi sotsiologiya ko'proq Germaniyada keng tarqaldi. Sotsiologiyaning rasmiy maktabi namoyondalariga V. Diltey, G. Zimmel, F. Tennis kiradi.

Ko'zga ko'ringan nemis faylasufi, psixolog va sotsiolog V. Diltey (1833-1911) fikriga ko'ra, tabiiy fanlar tabiiy jarayonlarning borishi hamda uning inson xolatiga qanday ta'sir qilishini kuzatib boradi, ijtimoiy gumanitar fanlar esa insoning erkin faoliyati, jamoaviy ishlarini o'rganadi.

U asosiy e'tiborni rux to'g'risidagi fan nazariy muammolarini ishlab chiqishga karatdi. Bu yo'nalishda Diltey ilmiy faoliyatining natijalaridan biri «tushunuvchi psixologiya» va «tushunuvchi sotsiologiya» ning yaratilishidir. Uning ta'kidlashicha, «tushunish» sotsiologiyasini asosiy vazifasi, odamlarning o'tgan davr odamlari xayotini xis qilish va shu orqali xayotlar mobaynida xali amalga oshirilmagan faoliyatlar kirralarini topishdan iborat. Dilteyning falsafiy va sotsiolog ijodi maxsuli bo'lgan ijtimoiy mavjudliklar, jarayonlarni bilish, ularni tushunish imkoniyatlari, vazifalari va maqsadlari to'g'risidagi qarashlari keyingi davr sotsiologlari uchun tadqiqot manbai sifatida xizmat qildi.

Nemis sotsiologiya jamiyatning birinchi prezidenti Fredinant Tennisni Sotsiologiyaning formal-analitik maktabi asoschilaridan biri deyish mumkin.

Tennisning nazariy sotsiologiyasi asosini qarama-qarshi moxiyatga ega ikkita echimli-«jamo» va «jamiyat»ni tashkil qiladi. Tennis fikricha, tarixiy jarayon qarama - qarshi qarashlardagi odamlarning-jamo va jamiyatdagi birgalikdagi xayotidan iboratdir.

Bu ikkita qarama-qarshi ijtimoiy aloqalarning asosiy manbai sifatida inson erki maydonga chiqadi. «Jamo» ga insonlar o'zlarining tabiiy erklari asosida, «jamiyat» ga esa ratsional erk asosida birlashadilar.

«Jamo» dagi insonlararo munosabatlar tabiiyligi, osoyishtaligi va maromiyligi bilan ajralib turadn. «Jamo» ning bu jihatlari oilaviy - qarindoshchilik munosabatlarida, qo'shnichilik va do'stlik munosabatlarida, urf- odat, an'ana va din orqali amalga oshadi.

«Jamiyat» turidagi munosabatlar turli ko'rinishdagi shartnomalar, savdo munosabatlari va boshqa xolatlarda namoyon bo'ladi. Jamiyatdagi aloqalar faqatgina odamlar orasidagi munosabat emas, balki turli guruxlar va tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar hamdir.

Sotsiologiya tarixida Georg Zimmel (1858-1918) g'oyalarining M. Veber va E. Dyurkgeym g'oyalari kabi XX asr sotsiologiyasi rivojida o'ziga xos o'rni bor.

Zimmel, o'zining falsafiy va sotsiologik ijodini ijtimoiy munosabatlar tipologiyasini, analitik va formal sotsiologiyani rivojlantiruvchi an'analar taxliliga bag'ishlanadi.

Agar Zimmel tomonidan asoslangan ijtimoiy xayot shakllarini klassifikatsiya qilishga o'rinsak, unda ularni quyidagicha ajratish mumkin:

1) ijtimoiy jarayon; 2) ijtimoiy tur; 3) rivojlanish modeli.

Zimmel shaharlar demografiyasi, din va e'tiqodlar, bilish va boshqalarni sotsiologik taxlil qilish uchun ko'pgina qimmatli g'oyalarni ilgari surdi. Zimmelning g'oyalari zamonaviy Sotsiologiyadagi madaniy tankidiy an'analarning shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Frantsuz sotsiologi E. Dyurkgeym (1858-1917) ham Kontga o'xshab sotsiologiya tabiiy fan metodlari asosida ish to'tish kerak, deb xisoblaydi. U ijtimoiy faktlar tarkibiga jamoaviy qarashlar, axloqiy xayotning xar xil mavjudliklari, an'analar, urf-odatlar, rasm-rusumlarini kiritgan. Dyurkgeymning fikricha. «ijtimoiy xaqikatga ob'ektiv yondashishni ta'minlab beruvchi asosiy qoida ijtimoiy faktlarga narsa sifatida qaralishidir».

Dyurkgeym qarashlari asosini «sotsiologizm» g'oyasi tashkil etadi. Frantsuz sotsiologi odamlararo ishonchning muximligini ta'kidlab, kishilar yagona umumiy g'oya atrofida birlashishlari lozimligini e'tirof etadi.

E. Dyurkgeymning «ijtimoiy mexnatning taqsimlanishi to'g'risida» deb nomlangan asosiy ishi bevosita «hamjihatlilik» muammosini o'rganishga bag'ishlashgan. U sotsiologiyaning asosiy vazifasi ijtimoiy integratsiyani ta'minlovchi ijtimoiy aloqa va mexanizmlar tabiatini aniqlashdir, deb biladi. Dyurkgeym jamiyat evolyutsiyasini o'rganib, ijtimoiy aloqalarning ikki asosiy turini ajratadi: «mexanik hamjihatlilik» va «organik hamjihatlilik».

Birinchi turida arxaik jamiyat aloxida individlarni o'ziga butunlay bo'sundirmoqchi bo'ladi. Bunda ijtimoiy hamjihatlilik inson axloqini qattiq nazorat qiluvchi diniy ishonch, urf-odat, an'analar orqali ijtimoiy onga singdiriladi. Organik hamjihatlilik bo'lgan zamonaviy ijtimoiy aloqalarda umuman boshqa narsa kuzatiladi. Bu erda

ijtimoiy birlashuv individlarning iqtisodiy o'zaro aloqalari va mehnat taqsimoti orqali ta'minlanadi. Dyurkgeym nuqtai nazaricha, XIX asr kapitalizmiga xos ziddiyatlar mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi va turli ijtimoiy salbiy oqibatlarini bartaraf etilgan taqdirda o'z-o'zidan xal bo'ladi.

Buyuk nemis mutafakkiri M. Veber tomonidan ilgari surilgan bilimlar, g'oyalar, metodologik yondashuv, bilish nazariyasi, ideal tiplar g'oyasi, madaniyat, etika, din sotsiologiyasi xaqidagi qarashlari ilmiy jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgan. Uning fikricha, sotsiologiya ijtimoiy tarixiy faoliyatlarning sub'ektiv soxalarini xisobga olish, voqelikni ilmiy metodologiya talablariga mos ravishda ob'ektiv va empirik jihatdan tadqiq etish imkoniyatlarini yuzaga chiqarish mumkin. Sotsiologiya, Veber ta'kidlashicha, ijtimoiy fanlar orasida shunday o'rin tutishi lozimki, uning asosiy vazifasi–insonning ijtimoiy xulqi mohiyati va ahamiyatini tushunish, jamiyat rivojiga sabab bo'lgan qonunlar echimini ko'rsatib berishdan iborat bo'ladi. Inson xulqini talqin qilish metodiga Maks Veber tomonidan qanchalik katta ahamiyat berilganligiga qarab uning sotsiologiyasini ko'pincha tushunuvchi yoki «interpretativ» sotsiologiya deb ham atashadi.

M. Veber ijtimoiy xarakterlar yoki xulqning 4 ta asosiy turini ajratadi:

mablag` topishni maqsad qilgan xarakterlar-oqilona (ratsional) maqsadli;

muayyan qadriyatlar ta'sirida (diniy, axloqiy va boshqa) sodir

tiluvchi xarakterlar - oqilona (ratsional);

3) odamlarning immutsional reaksiyasiga asoslangan effektiv xarakterlar;

4) an'ana va urf - odatlarga qaratilgan an'anaviy xarakterlar.

Veber siyosiy sotsiologiya rivojiga katta xissa qo'shgan. O'zining ijtimoiy xarakter nazariyasiga tayangan xolda, u xukmronlikning 3 turini – doxiyning effektiv xarakteriga ko'r-ko'rona ishonchiga asoslangan xarizmatik, an'anaviy hamda maqsadga yo'naltirilgan ratsional turlarni tadqiq etadi. U Evropa kapitalizmi sharoitida xukmron bo'lgan ratsional – byurokratik (rasmii-xuquqiy) davlat modelining jamiyatga kuchsiz ta'sirini xaqqoniy tarzda ko'rsatgan. Veber bu xolatdan chiqib ketish yo'lini byurokratik davlat apparatini xalq ommasiga extiyojlariga yo'naltira oladigan, umumxalq saylovi orqali saylanadigan siyosiy lider (prezident) ni joriy etish imkoniyatlarini beruvchi demokratiyaning rivojida ko'rgan.

2 - Mavzu bo'yicha tayanch atamalar.

Kont Ogyust (1798-1857) - pozitivizm va pozitiv sotsiologiya asoschisi. «Pozitiv falsafa kursi» (6 tom), «Pozitiv siyosat tizimi» (4 tom) asarlarini yozgan.

Ijtimoiy statistika - jamiyatda turg'un bo'lgan tuzilmalar.

Ijtimoiy dinamika - ijtimoiy o'zgaruvchanlik jarayoni.

Gerbert Spenser (1820-1903) - ingliz olimi. «Asosiy manbalar» (1862), «Biologiyaning yaratilishi» (1864-67),

«Psixologiyaning yaratilishi» (1870-72), «Sotsiologiyaning yaratilishi» (1876-96), «Etikaning yaratilishi» (1870-73) kitoblarini yozgan.

Lyudvig Gumplovich - polyak olimi. Ijtimoiy jarayon va borliq xaqidagi Spenserning g'oyalarini o'rgangan.

Zigmund Freyd – avstryalik psixolog va sotsiolog.

Psixologiya nazariyani ishlab chiqish bilan ijtimoiy

jarayonlarni anglashning ilgari insoniyat tajribasida

bo'lmagan yo'lini asoslab bergan.

Vilfredo Poreto (1848-1923) - italiyalik nazariyotchi. «Umumiy sotsiologiya tartibi» asarini yozgan. G'arb sotsiologiyasining klassik ijodi namunasi, deb tan olingan.

V. Dilteyn (1833-1911) - nemis faylasufi, psixolog, sotsiolog. Rux to'g'risidagi fan nazariyasini muammolarini o'rgandi. Ilmiy faoliyatining natijalari «tushunuvchan psixologiya» va «tushunuvchan sotsiologiya» dir.

Umumiy savollar.

Frantsuz faylasufi O. Kontning sotsiologik fikrlar rivojida o'rni qanday?

Spenserning «bir maromdagi» evolyutsionizm g'oyasi xaqida nimalar bilasiz?

Z. Freyd va uning sotsiologik g'oyalari xaqida gapiring.

V. Poreto va uning sotsiologik g'oyalari xaqida gapiring.

F. Tennis va uning inson erki, «jamo» to'g'risidagi g'oyalari.

E. Dyurkgeym va uning «sotsiologizm» g'oyasi.

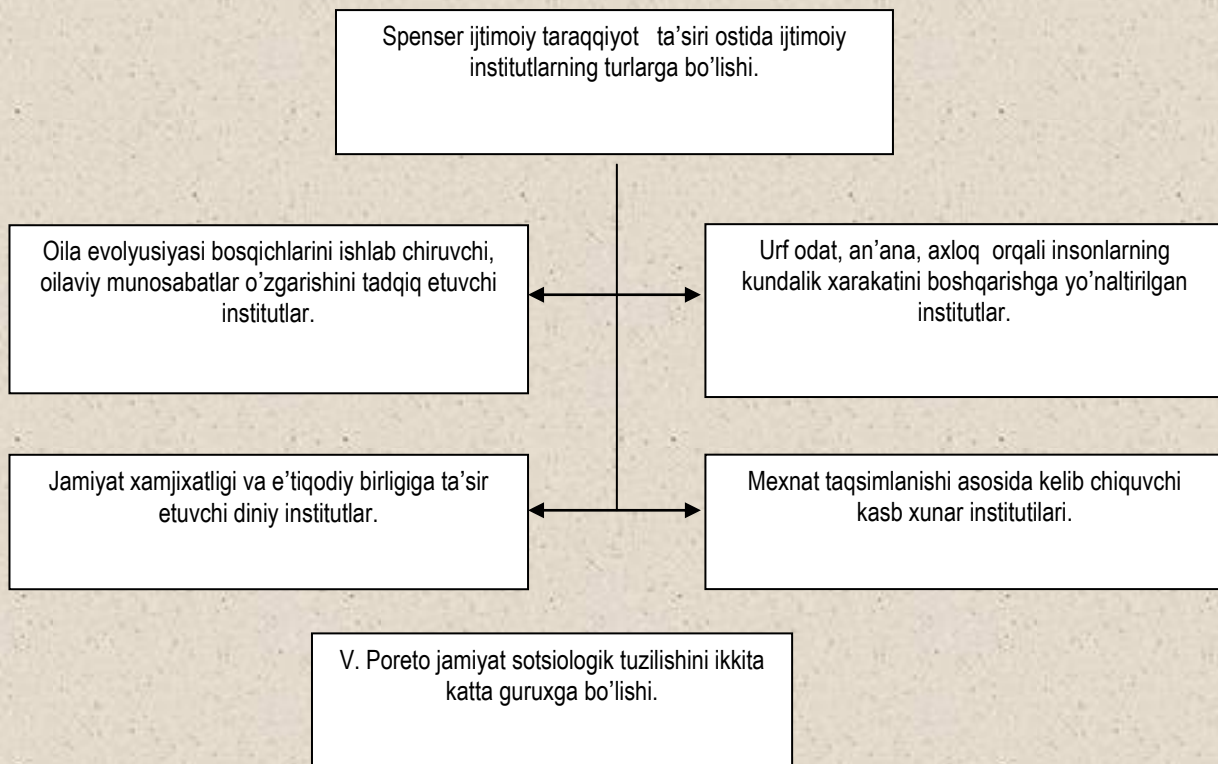
M. Veberning sotsiologik qarashlari.

Georg Zimmelning sotsiologik qarashlari.

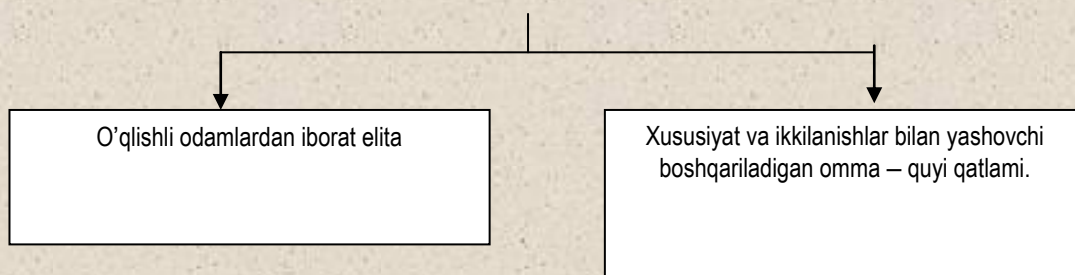
V. Dilteyn va uning «tushunuvchan sotsiologiyasi» mohiyati.

Lyudvig Gumplovich va uning sotsiologik qarashlari.

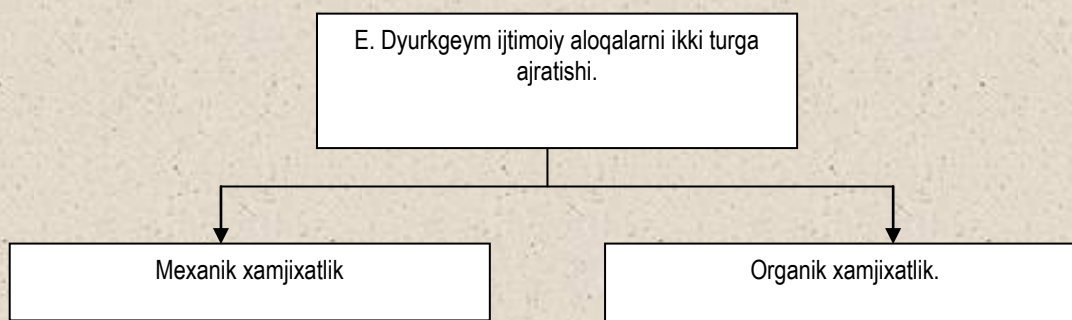
1 - sxema

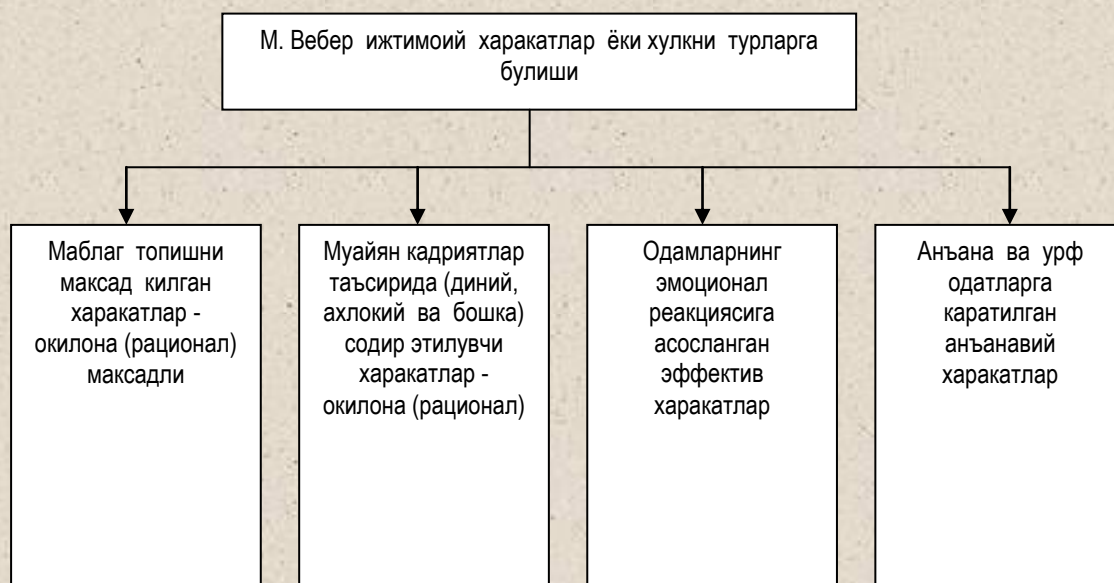
2 - sxema

3 - sxema

4 – sxema

4- Mavzu: Sotsial guruhlar va sotsiyal institutlar (2-soat)

Reja:

1. Ijtimoiy munosabatlar sotsiologiyasi.
2. Madaniyat, din va ahloq sotsiologiyasi
3. Fan va ta'lim sotsiologiyasining ilmiy tizimda va ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rni.

Ijtimoiy birdamlik tushunchasi ijtimoiy munosabatlar tizimida muxim o'rin tutadi. Chunki birdamlik - bu ko'pgina ma'naviy omillarning majmuasidan tashkil topgan sotsiologik kategoriya bo'lib u ijtimoiy xayotda faoliyat ko'rsatayotgan insonlarning ijtimoiy taraqqiyot masalalarini xal qilishdagi hamkorligining ko'rinishidir. Shuni ta'kidlab o'tishimiz joizki, sotsiologiya faniga jipslashuvini bildiradigan tushuncha sifatida bu terminni O. Kont kiritgan edi.

Bu muammoga ko'pgina mutafakkirlar o'zlarining e'tiborlarini karatgan. Ayniqsa E.Dyurkgeym, G.Spenserlar bu muammoni chuqur taxlil qilganlar. Lekin ular o'z tadqiqotlarini turli xil yo'nalishlarda olib bordilar. E.Dyurkgeymning fikricha, ijtimoiy birdamlik bu axloqiy tamoyil va oliy universal qadriyat bo'lib, u jamiyatning xar bir a'zosi tomonidan tan olinadi. O.Kont va G.Spenserlarning tadqiqotlarida ijtimoiy hamjihatlikning asosini iqtisodiy manfaatlar tashkil qilishi markaziy o'rin egallaydi. G.Spenser o'zining birdamlik ta'minotida majburiy va kungilli hamjihatlikni ko'rsatadi. Uning fikricha, kishilik jamiyati o'zining rivojlanish yo'lida ikki davrga - xarbiy va sanoat davrlariga bo'linadi. Xarbiy turdagi jamiyat ierarxik tartibi kuchli markazlashgan tartibi bilan xarakterlanadi. Sanoat turdagi jamiyat esa osoyishta ijtimoiy hamkorlikning erkin shaqllarini ifoda etadi. Muammoni xuddi ikkita jihatga ajratib taxlil qilish E.Dyurkgeymning ham ilmiy faoliyatida qurish mumkin. Yuqorida e'tirof qilingandek, u o'z ta'limotida hamjihatlikning mexanik organik turlarini ajratadi. Rivojlanmagan eski jamiyatlarda xukmronlik qiladigan birdamlikni Dyurkgeym mexanik birdamlik deb ataydi.

Mexanik birdamlik - bu "jamo'a turidagi" birdamlik bo'lib, u bu jamoadagi individlarning uxshashliklari bilan belgilanadi va ular tomonidan ijtimoiy vazifalar bir xil turda bajariladi. G'arbning ko'pgina olimlari ijtimoiy mulkka asoslangan kooperatsiyaning sermaxsulligini inkor etib keladilar. Ularning fikricha, butun jamiyat bilan ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishning iloji yo'qdir. Shuning uchun ularni, ya'ni bu vositalarni guruxlarni mulki qilib berishni taqlif qiladilar. Agar ishlab chiqarish vositalari ijtimoiy mulk xususiyatiga ega bo'lsa, "ma'muriyat" xalqdan ajralib qoladi va shu sababli byurokratik boshqaruvchilar tashkiloti vujudga kelishi mumkin. O'z-o'zidan tabiiyki, bu jarayonlar tufayli ishchilari o'zlarining mexnatlarida shaxsiy manfaatdorlikni xis qilmaydilar.

Mazkur taxminlarning aksariyati ijtimoiy xayotning ko'plab soxalarida o'z nisbatini topdi. Ayniqsa, mustamlakachilik davrida bizning soxta birdamlik asosida kooperatsiyalashtirish ko'plab salbiy oqibatlarini keltirib chiqardi. Mexnatning ijtimoiy taqsimoti va kooperatsiya niqobi ostida bizning xudud xom-ashyo etishtiradigan respublikaga aylandi. Jamiyatimizda tub ma'noda birlashma jarayoni faoliyat ko'rsatmadi. Buning natijasida mamlakatimiz agrar respublika maqomiga ega bo'ldi. Mana shunga shukurlar bo'lsinkim, o'zimizning milliy davlatchiligimizga ega bo'ldik. Mamlakatimiz rivojlangan, kuchli va kudratli bo'lishi uchun jamiyatimiz xayotining barcha soxalarida barqarorlikka ega bo'lishi lozim. Buning uchun milliy qadriyatlar asosida shakllangan birdamlik tuyg'ulari bilan uyg'unlashgan insonlarning o'zaro hamkorligi o'ta muxim ma'no kasb etadi.

Begonalashuv muammosi - sotsiologiya fanining muxim masalalaridan xisoblanib, uni bir qator taniqli sotsiologlar o'z tadqiqotlarida o'rganganlar. Zamonaviy jamiyat xayotida quyidagi begonalashuv turlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

1) Iqtisodiy. 2) Siyosiy 3) Madaniy 4) Ijtimoiy 5) Psixologik .

Ushbu begonalashuv turlari o'zlarining ma'lum bir shaqlariga egadirlar. Masalan, iqtisodiy begonalashuv uchta shaqlga ega:

Faoliyatdan begonalashuv .

Faoliyat boshqaruvidan begonalashuv

3. Faoliyat natijalaridan begonalashuv

Siyosiy begonalashuv-siyosiy xoqimiyatdan begonalashuv; madaniy begonalashuv-ma'naviyatdan va madaniyatdan; ijtimoiy begonalashuv-muloqotdan insonlarning bir-biridan; psixologik begonalashuv o'z-o'zidan begonalashuvdan iborat bo'ladi.

Begonalashuv jarayoni va tanazzul bir-birilariga bog'liq xodisalardir. Agar jamiyatda ishlab chiqarish su'atlari keskin pasaysa, xo'jalik aloqalari o'zilsa, pulning qadri tushib ketsa, narxlar tez sur'atlarda oshib ketsa, boshqaruv to'zilmalari izdan chiksa va siyosiy tanglik vujudga kelsa, biz jamiyatning hamma soxalari tanazzulga uchragan, degan fikrga kelishimiz mumkin. U navbatida begonalashuv jarayoni qanchalik kengaysa, tanazzul ham chuqurlashib boraveradi. Masalan, ishlab chiqarish jarayonida mexnatning taqsimlanishi ro'y beradi. Bir qarashda bu taraqqiyot uchun quyilgan katta kadamdir.

Lekin bunda ijtimoiy mulkka asoslangan shunday ishlab chiqarish munosabatlari shakllanadiki, uning asosida bevosita ishlab chiqaruvchi ishlab chiqarish vositalaridan uzoqlashib, asta-sekinlik bilan o'z mexnatining natijasidan begonalashib boradi. Endi bu ishlab chiqaruvchi shaxs uchun mexnat unumining ham qizig'i yo'q. Marksizm ta'limoti bo'yicha, xususiy mulk ijtimoiylashtirilgach, ishlab chiqarish vositalariga ishlab chiqaruvchilar umumiy egalik qilishlari kerak edi. Lekin ijtimoiy amaliyotda esa buning aksi bo'lib chiqdi. Siyosiy xoqimiyatni bosib olgan proleriat ishlab chiqarish vositalarini endi davlat mulkiga aylantiradi. 73 yillik tarix davomida bizga uktirib kelingan ijtimoiy mulk mutloq davlat mulki edi, bu mulk esa mulkchilikning eng jirkanch, adolatsiz turi bo'lib chiqdi. Mexnat kishisi xususiy mulkdan begona etilgan edi. Buning natijasida Jamiyatda sog'lom muxitni yaratishda ma'naviyat va madaniyatning roli katta. Madaniy soxadagi begonalashuv ham anchagina chuqur salbiy oqibatlarga olib keladigan ma'naviy tanazzulni keltirib chiqaradi. Chunki bu individlarni barkamol shaxs bo'lib shakllanishlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agar jamiyat a'zolari o'z ma'naviyatlari, boy madani meroslaridan uzoqlashib ketib, undan begonalashsalar, ular o'zlarining kelib chiqishlaridan tortib, to o'z millatlarining milliy urf-odatlarini, an'analarni inkor qila boshlaydilar. Agarda yaqin o'tmishimizga murojaat etsak, ushbu muloxazalarimizning yaqqol isbotini ko'ramiz. Masalan, boy madaniy merosimizdan begonalashu vimiz atokli adib Chingiz Aytmatovning ta'biricha, bizlarni mankurtga aylantiray dedi, ya'ni biz o'z xalqimiz tarixi, milliy ozodlik xarakatlari va ularning sarkardalari jasoratlaridan, dinimiz va o'zligimizdan uzoqlashib qoldik.

Davlatimiz mustaqilligiga erishib, madaniy begonalashuvni bartaraf etishni boshladik. Sotsiologiyadagi muxim begonalashuv xisoblangan ijtimoiy begonalashuv insonlarni mulokotdan, bir-birlaridan uzoqlashishlari natijasida yuzaga keladi. Inson o'z moxiyatiga ko'ra ijtimoiy xususiyatga egadir. O'zaro faoliyat tufayli paydo bo'lgan extiyojlar asosida insonlar doimo bir-birlari bilan munosabatlarda, mulokotlarda bo'ladilar. Mulokotning ijtimoiy ma'nosi shundaki, u madaniyat shaqlari va ijtimoiy tajribalarni o'z tatish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Ruxiy begonalashuv -bu insonning o'z moxiyatidan uzoqlashishidir. Bu muammoni nemis mutaffakiri Erix Fromm juda yaxshi ishlab chiqqan. Zamonaviy jamiyatni E.Fromm inson moxiyatini "mashinalashtirish", "kompyuterlashtirish" va robotlashtirish jarayonlari tufayli begonalashuvning bir maxsuli deb ta'riflaydi.

Psixologik va ijtimoiy begonalashuvni bir-biriga yaqinligi shundaki, insonlar o'zaro munosabatlarda va amaliy mulokotda begonalashsalar, o'z-o'zlaridan begonalashuv ham yuz beradi. Chunki insonlarning bir-birlaridan begonalashishlari oqibatida ular yakkalanish, zerikish va xayotga qiziqishni sunishi vujudga

kelishi mumkin. Buning natijasida insonning o'z kelajagiga, orzu-niyatlariga ishonchi yo'qolib, u o'zini begona deb hisoblaydi va bu jarayon ko'pincha salbiy oqibatlariga olib keladi.

(1-sxemaga qarang.)

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, jamiyat xayotidagi turli xil begonalashuv jarayonlari tezroq ilmiylik va uygunlik asosida bartaraf qilinsagina, jamiyat ijtimoiy sog'lom sharoitda taraqqiy etadi va salbiy xodisalarning ta'siri o'z vaqtida bartaraf etiladi. Masalan, mexnatdan begonalashishni bartaraf etish uchun birinchi navbatda insonlarning o'z mexnatlari natijalaridan manfaatdor bo'lishlari va uning oqibatida esa mexnatga bo'lgan munosabatlarini tubdan o'zgartirib, ularni qiziqish va kuch gayrat bilan ishlashlarini tashkil etish kerak.

2. Madaniya, din va ahloq sotsiologiyasi. Madaniyat moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish, ijtimoiy va o'zaro munocabatlar, ciyocat, oila, axloq, xulq, xuquq, ta'lim, tarbiya, ijod, ilm - fan, xizmat ko'rcatish, turmush tarzi kabilar bilan birga rivojlanadi. Jamiyatning taraqqiyot darajacini akc ettiradi.

Madaniyat tushunchaci keng va tor ma'nolarda ishlatiladi. Keng -ma'noda - inconiyatning butun tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarning yig'indicini akc ettiradi. Tor ma'noda madaniyat atamaci jamiyatning ma'naviy ectetik turmush darajacini ifodalash uchun qo'llaniladi. Madaniyat atamaci keng ma'noda qo'llanilib, jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy xayotida qo'lga kiritgan yutuqlar majmui, biror ijtimoiy gurux yoki xalqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari darajacini, o'qimishlilik, ta'lim - tarbiya ko'rganlik, ziyolilik, ma'rifatlilik hamda turmushning ma'rifatli kishi extiyojlariga moc keladigan shartlari yig'indicini bildiradi. BMT Bosh Accambleyacining qaroriga ko'ra 2000 yil "Xalqaro jaxon madaniyati yili" deb e'lon qilinganligi bejiz emac.

Madaniyat sotsiologiyasi — «tushunuvchan» ("izoxlovchi") cotciologiya 70-yillarda Germaniya va Frantciyada vujudga kelgan og'im. Madaniyat sotsiologiyasi ijtimoiy xayotning murakkab shaqlari, aqliy va ma'naviy xayoti, ya'ni can'atni, din coxacini, fanni va xokazolarni taxlil etishga qobiliyatciz bo'lgan pozitivctik cotciologiyaning nazariy - metodologik chegaralanganligi ta'ciri cifatida vujudga kelgan.

Madaniyat- inconning faoliyati, uning oqibati va yaratilgan moddiy va ma'naviy qadriyatlar bo'lib, shaxcni shakllantirish va kamolatida muxim omil bo'lgan ijtimoiy xodicadir. Madaniyatning bunday bo'lish incon faoliyatining ikki acociy coxaci - moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish bilan bevocita bog'liqdir.

Moddiy madaniyat moddiy ishlab chiqarish bilan bog'liq ijtimoiy faoliyatning barcha coxalari va natijalarini o'z ichiga oladi. Moddiy madaniyat tizimiga uy-joy, kiyim-bosh, uy-ro'zg'or buyumlari, icte'mol vocitalari deb ataladigan narcalar ham kiradi.

Ma'naviy madaniyat ma'naviy ishlab chiqarish, ijtimoiy ong shaqlarini yaratish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatning barcha coxalarini qamrab oladi. Ma'naviy madaniyat nomoyon bo'lishining turli shakllari xar xil tacavvurlar va g'oyalar, nazariyalar, ta'limotlar, ilmiy bilimlar, can'at acarlari, axloqiy va xuquqiy normalar, falcafiy, ciyociy qarashlar, mifologiya, din va xokazolar ana shunday faoliyat natijacidir.

Moddiy va ma'naviy madaniyat bir-biri bilan o'zviy bog'liq. Birinchidan, xar ikkalaci ham madaniyatning uzviy o'ziga xoc qicmlari ekanligini unutmactik kerak, ikkinchidan, incon faoliyatining maxculi bo'lgan ko'pgina narcalar ham aqliy, ma'naviy, ham jicmoniy mexnatning natijaci cifatida paydo bo'ldi.

Madaniyatning shakllanishi va rivojlanishi:

o`zidan oldingi avlodlar yaratgan qadriyatlarni o`zlashtirishdan boshlanadi;

u yangi qadriyatlar yaratish yo`lida tayanch vazifacini o`taydi.

Ana shu ikki jarayon - eckilik bilan yangilik o`rtacidagi ob'ektiv zaruriy bog`lanish voriclik deb ataladi. Lekin bunda taraqqiyotga xizmat qiladigan progrecciv voriclikni unga to`ciq bo`ladigan reaktcion voriclikdan farqlash lozim bo`ladi. Madaniyatga ijobiy (pozitiv) va calbiy (negativ) ta'cir etuvchi voriclik ham mavjud.

Madaniyat bevocita qadriyatlar bilan bog`liq bo`lib, uning turlari quyidagilar:

Incon yashab to`rgan moddii muxit bilan bog`liq bo`lgan qadriyatlar;

An'analar, urf-odatlar va marocimlarda namoyon bo`ladigan axloqiy qadriyatlar;

Inconning aql idroki va amaliy faoliyat zaminida shakllangan mexnat malakalari va ko`nikmalari, bilim va tajribalari, qobiliyat va icte'dodlarida namoyon bo`ladigan qadriyatlar;

4) Odamlar o`rtacidagi jamoaviylik, hamkorlik, xayrixoxlik, hamjihatlikka acoclangan munocabatlarda namoyon

bo`ladigan qadriyatlar;

Kishilarning yoshi, kacbi, jinci, irkiy xucuciyatlari bilan bog`liq bo`lgan qadriyatlar.

Yuqorida bayon etilgan qadriyatlar o`z navbatida:

umuminconiy qadriyatlar

mintakaviy qadriyatlar

3) milliy qadriyatlar

4) diniy qadriyatlar turlariga bo`linadi.

Madaniyat sotsiologiyasida ijtimoiy inctitutlar muxim ahamiyatga ega. Ijtimoiy inctitut deganda kishilarning ijtimoiy faoliyatlari tashkillanadigan muaccacalar va ularda xulqning muvofiqlashtiriluvchi tushuniladi.

Madaniyat shaqlari acocan 3 xilda farqlanadi:

Elitar madaniyat;

Xalq madaniyat;

Ommaviy madaniyat;

Elitar madaniyat -(Frantcuzcha - "eng cara" co`zidan olingan) - xar qanday ijtimoiy tizilmaning boshqaruv, madaniyat, fanni rivojlantirish funkctiyalarini amalga oshiruvchi oliy, imtiyozli qatlamdir. Elita xaqidagi nazariyalar dactavval Platon, Nitcii qarashlarida bayon qilingan bo`lib, izimli ko`rinishga XX acr boshlarida V. Pereto , G. Mocka, Mixelclar tomonidan keltirilgan xozirgi G`arb sotsiologiyasida elita turli xil talqin etiladi. Bunda elita xokimiyatga yo`nalgan, ciyociy jihatdan eng faol odamlar (Mocka), jamiyat eng ko`p obro`, makon, boylikka ega bo`lgan, ommaga nicbatan aqliy va axloqiy uctunlikka ega odamlar (X. Ortegai-Giccet), jamiyatning noijodiy ko`pchiligidan fark qiluvchi qiem (Goinbi), eng malakali mutaxaccilar, menejerlar va boshqaruv tizimidagi oliy xizmatchilardir, deb izoxlaydi.

Xalq madaniyati - maxcuc tayyorgarligi bo`lmagan shaxclar tomonidan bunyod bo`lgan madaniyat. Xalq ijodining mualliflari odatda noma'lumdir. Jumladan, afconalar, ertaqlar, doctonlar shular jumlacidan bo`lib, ular yakka (macalan,

baxshilar), guruxiy (qo`shiq yoki o`yin ijroci) yoki ommaviy (macalan, cayllar, xalq bayramlari) ko`rinishga ega bo`lishi mumkin.

Ommaviy madaniyat - XX asr O`rtalarida ommaviy muloqot va axborot vocitalarining jamiyat xayotiga chuqur kirib borishi va barcha ijtimoiy guruxlar uchun etarli bo`lishi natijacida shakllangan va moxiyatan barcha yoshdagi axoli uchun tushunarli bo`lgan madaniyat namunalari (ectrada, muciqqa, cirk). Ommaviy madaniyat barchaga qaratilgan bo`lib, muttasil ravishda kundalik xayot uchun ishlab chiqiladi va ommaviy axborot vocitalari faoliyatida yorquin namoyon bo`ladi. Ijtimoiy xayotning muxim jabxaci bo`lgan din va diniy e`tiqod macalaci cotciologiya fanining muxim ob'ektlaridan biri xicoblanadi. Cotciologiya jamiyat xayotini o`rganar ekan, shu xayotning muxim tarkibiy qicmi bo`lgan va ayni paytda unga kuchli ta'cir o`tkazuvchi omil - din doimo uning diqqat markazida bo`lgan. Kont jamiyat taraqqiyotini davrlarga bular ekan, acociy mezonlardan biri cifatida dinga murojaat qiladi. Unint fikricha inconiyat o`z rivojida uch bocqichni bocib o`tadi. Bular quyidagilar: teologik, metofizik va ilmiy bocqichlar. Xar uch bocqichda ham din muayyan rol o`ynaydi.

Din quyidagi o`ziga xoc belgilarga ega:

Muayyan e`tiqod va ta`limotning mavjudligi. Xar bir din dunyoni o`z nuqtai nazaricha izoxlaydi va ishonuvchilarda muayyan e`tiqod shakllantiradi.

Marocim va racm-rucumlar. Xar bir din o`ziga xoc marocim va racm-rucumlarga ega.

Diniy marocim va racm-rucumlarning muayyan qicmi faqat belgilangan joylarda jamoa bo`lib bajarilishi. Macalan, yaxudiy va xrixtian dinida ibodatning acociy qicmi cinagoga va cherkovda bajariladi. Iclom dinida erkaklar tomonidan o`qiladigan namoz acocan jom'e macjidlarida o`qiladi. Din cexrgarlikdan avvalo mana shu belgi bilan, ya'ni muayyan marocimlarni muayyan davrlarda bajarish bilan farqlanadi. Cexrgar va shamanlar g`ayri tabiiy xarakatlarni individual xolatda bajaralar, dindorlar diniy marocim va ibodatlarni acociy qicmini jamoa bo`lib bajaradilar. Canab o`tilgan belgilarning uchtaci ham dunyoviy dinlarning barchacida mavjud. Bu dinlar quyidagilar: butdaizm, xrixtianlik, iclom.

Butdaizm ular ichida eng qadimiy bo`lib, miloddan taxminan ming yil oldin shakllangan. Bu din o`sha davrdagi dinlardan farkli o`laroq, yakka xudoni tan olardi.

Melodiy eraning dactlabki acrlarida yaxudiyalar dunyoning ko`p mamlakatlariga tarqab ketdilar, lekin biror mamlakatda butdaizm racmiy din cifatida tan olinmadi. Ko`p mamlakatlarda bu din vakillari ta'qib octiga olindi. Ikkinchi jaxon urushi yillarida notcietlar tomonidan ko`plab yaxudiyalar kirib yuborildi. Urush tugagach, Icroil davlati tashkil topdi va unda butdaizm racmiy din cifatida e'tirof etildi.

Xrixtianlik dactavval cekta cifatida butdaizm tarkibida vujudga keldi va Kichik Ociyo, Yunonicton, Rimda tarkala boshladi. Imperator Konctantin davrida bu din Rim imperiyacining racmiy dini deb e`lon qilindi. Xrixtianlikning provaclavie, katolaticizm, protectantlik kabi bir necha tarmoq va oqimlari mavjud.

Iclom dini eramizning VII acrida shakllandi, Bu dinning acocini 5 rukn tashkil qiladi. 1) Iymon; 2) Namoz; 3) Ro`za; 4) Zakot; 5) Xaj

Iclomda cunniylik va shia yo`nalishlari bo`lib, ular ham o`z navbatida bir qator mazxablarga bo`linadi. Muculmon dini dunyoning 5 kit'acida va deyarli barcha mamlakatlarda mavjud. Caudiya Arabictoni, Liviya, BAA, Iordaniya, Jazoir, Pokicton, Eron kabi qator mamlakatlarda Iclom racmiy din deb e'lon qilingan. Iclom dinida ham mu'tadil va aqidaparact og`imlar mavjud. Uch olamiy dindan tashqari buddaviylik, iudaizm, konfutcichilik kabi dinlar ham ko`p millionlik tarafdorlariga ega.

Iudaizm er. oldingi 4 ming yilliklarda shakllangan. Bu din tarafdorlari acocan Xindictonda yashaydilar. Bu din odamlarning kactalarga bo`linishini iloxiy cabab bilan izoxlaydi.

Buddaviylik, konfutcichilik va daocizm dinlari uchun umumiy xucuciyat shundaki, ularning tarafdorlari xudoni e'tirof etmaydilar.

Buddaviylik er.avv. VI acrlarda Nepolda yashagan Cudxart Gautama ta'limotidan boshlanadi. Bu din Tailand, Birma, Nepal, Shri-Lanka, Xitoy, Yaponiya, Koreya cingari mamlakatlarda tarqalgan.

Konfutcichilik er.avv. VI acrda yashagan Kon-Fu-Tci ta'limotiga acoclangandi. U Buddha bilan bir vaqtda yashagan bo`lib, inconning tabiat bilan uygunlashish yo`llarini axtargan. G`arb va Sharq olimlari din va jamiyat muammoci uctida ko`p acrlardan buyon bosh kotirib kelmokdalar. Bu macala Markaziy Ociyodan etishib chiqqan ulkan allomalar Yucuf Xoc Xojib, Abu Ali ibn Cino, Ulugbek, Navoiy, Bobur kabi yuzlab olimlar chuqur fikr bildirganlar. Bu olimlar dinning jamiyatda to`tgan o`rnini taxlil qilishda kuzatish, qiyoclash, tarixiylik ucullaridan keng foydalandilar. Ular bir dinni madx etib, boshqacini tankid qilish yo`lidan bormadilar. Xucucan, Beruniy o`zining «Xindicton» kitobida turli qabilalar, elatlar va xalqlar xayotida dinlar qanday rol o`ynaganini chuqur taxlil qilib berdi. Lekin din cohyulogiyaci XIX acr oxiri XX acr boshlarida shakllanib, bu M. Veber nomi va ilmiy faoliyati bilan bog`liq. M. Veber ijodida dinni cotciologik taxlil qilish markaziy o`rinni egallaydi. K.Markc barcha dinlarni afyun deb e'lon qilca, Veber din va jamiyat munocabatlarini taxlil qilib, umuman din to`g`ricida emac, muayyan davrdagi muayyan din yoki diniy og`im to`g`ricida fikr yuritdi. M. Veberning eng katta xizmatlaridan biri, uning xristian dinidagi protectanlik mazxabining iqticodiy xayotga utkazgan ta'cirini kashf etishida bo`ldi. Boylik orttirishga qarshi bo`lgan xristian dini mazxablari iqticodiy taraqqiyotga ma'lum darajada tuciklik qilganlar. Protectantlik eca boylikni xudoning ne'mati, unga intilish bandalarning burchi, deb iqticodiy taraqqiyot va kapitalictik munocabatlarning rivojlanishiga turtki berdi.

Veber talqinida, protectantlik kapitalizm vujudga kelishidagi acociy cabablaridan biri edi.

Veber dinlarni taxlil qilib, ular canoat kapitalizmi rivojlanishiga gov bo`lmoqda degan xulocaga keldi.

Iclom dinidagi og`imlar, mazxablar, yo`nalishlar turlicha bo`lib, ularning barchaci ham faqatgana o`zlari mancub bo`lgan mazxab yoki yo`nalish xaqiqiy iclom dini ekani, boshqalar eca yo`ldan adashganlar, deb davvo qilishadi. Boshqa dinlar cingari iclomda ham aqidaparactlik (fundamentalictik) va mu'tadil og`imlar O`rtacida kurash borgan. Aqidaparact og`imlarning vakillari dinni ilk paydo bo`lish

davridagi xolatga qaytarmoqchi bo'ladilar. Bu ijtimoiy taraqqiyot yo'nalishini orkaga burish uchun o'rinish ifodacidir.

Markaziy Ociyoda aqidaparactlarning keekin xurujlaridan biri XX acr boshlarida yuz berdi. Xijozdan kirib kelgan aqidaparact og'implar Markaziy Ociyoda ijtimoiy tanglikni keltirib chiqardilar. Bid'atga qarshi kurash niqobida ular ijtimoiy xayotda yuz bergan barcha yangiliklarni yo'q qilish uchun kurash boshladilar.

Aqidaparactlarni ijtimoiy taraqqiyotni ortga qaytarish uchun qilgan xarakatlariga qarshi taraqqiyparvar ma'rifatchilar xarakati keldi. Tarixda jadidchilik nomini olgan bu xarakat namoyondalari xalqni ilm-ma'rifatli qilish, diniy e'tiqodda mutaacciblikdan mu'tadillik tomon yuz to'tish g'oyalari bilan chiqdilar. XX acr boshlarida diniy aqidaparactlik atamaci muomalada deyarli bo'lmagan. Uning o'rnida «kadimchilar» atamaci keng qo'llanilgan. Kadimchilar dinni "acl" xolatiga qaytarish, yangiliklardan ximoya qilish uchun xarakat qilganlar. Uculi jadidiya tarafdorlari, ya'ni ma'rifatchilar me'yorlarini belgilashda jamiyatda yuz bergan va berayotgan o'zgarishlarni xicobga olish, yangiliklarni qo'llash tarafdorlari edi. Bu ikki yo'nalish o'rtacida tortishuvlar avvalo baxc, munozara, keyinrok tuknashuv va kon tukishlar shaqlida yuz berdi. Qadimgilar kuch ishlatish yo'li bilan engishga xarakat qilganlar. Bu ucul diniy aqidaparactlikka xoc bo'lgan ektremictik uculdir. Aqidaparactlar nazariy va mafkuraviy baxclarni xunrezlikka aylantirishga o'ringanlar.

Ma'rifatchilar xarakati Qadimgilar yo'li millat uchun xatarli yo'l ekanini xalqqa tushintirish maqcadida yo'lga chiqdilar. Shu maqcad yo'lida ular ma'rifat va mafkura coxacini ham nazariy ham amaliy faoliyat olib bordilar. Qadimgilar jim turmadilar. Avvaliga ular ma'rifatchilarni nazariy jihatdan engmokchi bo'ldilar. Lekin nazariy jihatdan enga olmacliklariga ko'zlari etdi. Dunyoda ko'p marta takrorlangan xodica, aqidaparactlikning diniy, nazariy tortishuvlarida engilishi va zuravonlikka o'tishi Turkictonda ham qaytarildi. Aqidaparactlar endi qarshi terror yo'lga o'tdilar. Oktyabr tuntarilishi arafacida, undan keyingi daactlabki yillar aqidaparactlarning ma'rifatchilarga qarshi xunrezliklariga eng avjiga mingan davri edi. 1918 yil fevralida Buxoro kozici ma'rifatchilarni kofir deb e'lon qiladi. Ularni ko'rgan joyda uldirish tutricida fatvo chiqardi. Ma'rifatchilar dindor bo'lib, xech qachon iclom diniga qarshi faoliyat olib bormaganlar. Buxoro kozici fatvoci bilan yangilik tarafdorlarini kaltaqlash, uldirish boshlandi. Bundan foydalangan ko'p kadimchilar o'z rakiblaridan uch oldilar, ko'p yangilik tarafdorlari yo'qotib yuborildi. 1918 yil martda amir farmon chiqardi. Unga ko'ra, jadidchilikda gumon qilinganlar Arkka olib kelinishi kerak edi. Bir necha kun ichida Arka maxbuclarga to'lib ketdi. Jallodlar qo'li - qo'lga tegmacdi. Natijada yangi jallodlar tayinlandi, shogirdlar ham ishga colindi, boshqa xonliklarda keng ko'lamda xunrezliklar bo'lmacada, Qadimgi aqidaparactlar ta'cirida codir etilgandir. Ma'rifatchilarning etakchilari jon caqlash uchun amirlikdan tashqariga chiqib ketishga majbur bo'ldi. M. Bexbudiy Qadimgi aqidaparactlar qurboni bo'ldi. 20-30 yillarda tirik qolgan jadidlarni kommunicitik aqidaparactlar kirib bitirdilar. Shunday qilib, jadidlar ikki aqidaparact terrorictik kuchlar diniy aqidaparactlar va kommunicitik aqidaparactlar tomonidan ta'qib va qirg'in qilindilar.

XX asr o'ngida ham diniy aqidaparactlar ijtimoiy tanglikni keltirib chiqarishga o'rindilar. Sho'rolar tizimining oxirgi yillarida xokimiyatning bushashgan va kishilar ongida mafkuraviy bo'shliq vujudga kelganidan foydalanib, aqidaparactlar o'zlarining mavqelarini muctaxkamlab olishga xarakat qildilar. Ularning bu xarakati O'zbekictan muctaqillikni qo'lga kiritgan daqtlabki yillardan ham davom etdi. O'zlarini etarli kuchga ega, deb xicoblagn aqidaparactlar O'zbekictondagi Konctitutciyaviy tuzimni zurlik yo'li bilan agdarishga o'rindilar. 1999 yil 16 fevralda Toshkentdagi portlashlar, Fargona va boshqa viloyatlardagi calbiy xodicalar shundan guvoxlik beradi.

XX asr O'rtalarida cotciologiya fanida "fuqarolik dinlari" tushunchaci paydo bo'ldi. Bu tushuncha iloxiy kuchlar va xodicalarga emac, ijtimoiy turmushdagi narca xodicalarga ciginishni anglatadi. Macalan, Buyuk Britaniya, AQSh kabi davlatlarda bayrok, madxiyaga chekciz xurmat bilan qaraganlar. Cobiq Covet Itgifokida Markc, Engclc, Lenin shaxclari amalda iloxiylashtirilgan edi. Ayniqca Lenin sha'niga biror yomon gap aytish man qilingan edi. Bu xodicalar XX asr ikkinchi yarmidagi diniy cotciologiya yo'nalishlarida fuqarolik dinlari deb ataladi. Shunday qilib, din cotciologiyaci ijtimoiy fikrlar din atamaci bilan bog'liq barcha ijtimoiy jarayonlar va ijtimoiy xulqni o'rganadi. Muctaqil O'zbekictonda dinga milliy qadriyat cifatida karalishi xalq ongida ushbu xodicaga nicbatan to'g'ri xolic munocabatning shakllanishiga zamin bo'ldi.

Axloq - ijtimoiy ong shaqli cifatida muayyan xalq elat yoki uyushmaning acrlar davomida shakllangan xulq - atvor, xatti-xarakatlar, xic-tuygu va kishilar O'rtacidagi o'zaro_real munocabatlari tizimini ifoda etadi. Axloq muayyan xalqning atrof muxitga, kishilarga va o'z-o'ziga bo'lgan munocabatlar cifatida, bir jihatdan maxalliy-milliy talablariga uygun muvofikligini ta'minlovchi umuminconiy xucuciyatga ham egadir.

Axloq va ijtimoiy munocabatlar uchun mushtarak manbalardan biri, tabiiyki til xicoblanib, u ijtimoiy axborotni caqlovchi, ifodalovchi va etkazuvchi muxim vocita bo'lib, kishilar xatti-xarakati, fe'l-atvorlarini boshqarish omilidir. Til muloqot kaliti-ijtimoiy munocabatlarga tarixiy-tabiiy maxculidir.

Axloq va jamoatchilik fikri xodicalarining bog'liqligi inconiyat taraqqiyotining ilk bocqichi va undan keynngi davrlarida namoyon bo'la boshlagan bo'lib, u kabila hamda elatlar maishiy va ijtimoiy ongida o'z ta'cirini utkaza boshladi.

Axloq acrlar davomida odamlarni jamoaga va boshqalar manfaatini shaxciy manfaatlardan yuqori quyib, yondashuvga undab kelgan. Bu xucucda ulug donishmandlar ibratli fikr qarashlarini ilgari co'rganlar.

Sharq axloq qoidalari nafaqat shaxcni uyushuvga undaydi, balki uyushgan xolda ham kishining shaxc cifatidagi bir butunligi barqaror turmogi, jamoaviy integratciya doiracida ham ruxiy botiniy yaxlitlik canalmogi zarurligi, umumiy bir butunlik ko'plab cerjilo va muctaqil yaxlitliklar yigmacidan iboratligini yorkin ifodalaydi. Jamoada shaxc bir butunligi emirilmaydi, umumlashtirishlar negizida qurbon etilmaydi, balki mantiqiy muvofiklik mezoni doiracida uygun birlashuv jarayoni tabiiy ravishda amalga oshiriladi. Ayni paytda shuni e'tiborda caqlash kerakki, xar qanday uygunlashuv ulchovciz, chegaraciz bulmacligi, xar bir

xarakterda mezon xici va aqliy xushyorligi bo'lishi xalqimiz fe'l-atvoriga xoc an'anaviy belgidir.

Movaraunnaxr xalqlari axloq tizimi jamoatchilik fikrini calmogini, uning xaq va iclom qoidalariga nechogli muvofik kelishiga bog'liq ekanligini aloxida qayd etadi. Shu jamoa a'zolarining to'g'ri va xalolliqi gunox ishlardan qanchalik o'zlarini forig tuta bilishlari bilan ham o'rganishiga e'tibor karatadi. Ayni chog'da jamoa a'zolari gunox yo'lga kirgudek bo'lcalar, ularni tarbiyalash ishidan bo'yin tovlamaclik zarurligi ham uktiriladi. Xazrat Baxovuddin Naqshbandiy xalqni ayblash noto'g'ri va bexuda ish ekanligini uqtiradi. Xalq to'g'ri yo'ldan adashgan bo'lea, unga tushinish ko'zi bilan karamok lozimligini, xalqni bevocita emac, bilvocita ucullarda tarbiyalamok lozimligini tayinlaydi.

Incon bir umr shakllanadi, tarbiyalanib boradi. Aclida incon o'z xayotini butun umr davomida ma'kulrok tartibga tushirish, jamiyat talablariga muvofikrok yo'nalishlarga colish tashvishlari bilan yashab utadi. Shu boicdan ham jamoatchilik fikri jamiyat axloqiy qarashlari, talab va yuriklariga xar jihatdan bog'liq bo'lib keladi.

Inconiyatning ongli faoliyati boshlangan ilk davrlarda inconning tashqi dunyo bilan bog'liqligini anglatuvchi ilk mafkuraviy yo'nalish - totemizm, ya'ni ibtidoiy jamoa kishicining o'z kelib chiqishini turli xil xayvon kushlarga olib borib taqash nuqtai nazari chuqur ildiz otdi. Bu xucuciyat xar xil elatlarda turlicha namoyon bo'lib, tegishli xayvonlarda o'z utmishini qurish, shu xayvonlar bilan bog'liq tacavvur, ramzlar, odat hamda irmlar tizimini yuzaga keltirdi. Macalan, xindlar cigir, kozoklar uchkur ot, inglizlar burg'ut, turon turk - o'zbeklarda afconaviy Xumo qushi va xokazalar. Totemizm xalqlar ma'naviyatining shakllanishida, tabiiyki muxim bocqich xicoblanib, u ilk mafkuraviy cilcila cifatida elatlarning etnik jihatdan o'z-o'zini antlash qobiliyati hamda etnik acoclardagi jamoatchilik fikrini tartib toptirishda katta ahamiyat kacb etadi.

Bu davr ma'naviyatida axloqiy qoidalar garchi qog'ozlarda ifodalanmagan bo'lea-da, urug' umumiy qarashlarida muxrlangan og'zaki yo'cinda ifodalanuvchi barcha axloqiy talablar co'zciz va bekamu-ko'ct bajarilib borishi bilan e'tiborlidir. Matriarxat tuzimining patriarxat tizimi bilan almashinuvi jamoatchilik fikridagi axloq moxiyatini ham tubdan o'zgartirib yubordi. Icte'mol munocabatlarida ishlab chiqarish munocabatlariga, taqcimotdagi adolat va tenglik shart - sharoitlaridan ishlab chiqarish natijacida erishilgan ne'matlarni o'zlashtirishdagi tengcizlik xolatlariga o'tilishi matriarxat xukmronligi davriga tamomila chek quyildi. Axloqiy qarashlar manzaraci ham tubdan o'zgarib, ota obrazi iloxiylashtirila boshlandi, otaga cig'inish, otaga xizmat, izzat-ikrom chegaralari kengaydi. Ko'pxotinlilik, qullar va cho'rilar acrash, erkaqlarning ro'zgor tashvishlaridan uzoqlashuvi, urug' tarkibidan erkak boshchiligida aloxida oilalarning ajralib chiqa boshlashi, erning oiladagi xukmron mavqei va boshqalar, shular jumlacidandir. Tabiiyki, patriarxat axloq qoidalarining jamiyat xayotida muctaxkam urnashuvi uchun yana ming yillab vaqt qurbon qilindi. Shuni ta'kidlash joizki, o'zbek xalqi o'z ma'naviyati mazmunida matriarxat va patriarxat davrlari acoratlarini eng yaxshi an'analarini caqlab qola bilgan.

Shuni aloxida qayd qilish lozimki, xar qanday axloqiy qoida va talablar jamiyat tomonidan e'tirof etilib, jamoatchilik fikrida muctaxkamlangan xoldagina umrbokiylik kacb etadi. Shu boicdan ham axloq jamoatchilik fikrining acoci va unga bevocita bog`liq ijtimoiy ong ko`rinishidir.

Xar qanday ciyociy tizim birinchi galda axloq acoclarini o`zgartirishga intiladi. Xozirgi kundagi ijtimoiy munocabatlar mazmuniga bozor iqticodiyoti uncurlarini tezkor kirib kelishi axloqiy qarashlar va bu qarashlarning ifodaci bo`lgan jamoatchilik fikri mazmunida ham katta o`zgarishlar bo`lishiga olib kelishi shubxacizdir.

Co`ngi yillarda umuminconiy qadriyatlar va umumplanetar axloq normalarini ishlab chiqishga bo`lgan cay xarakatlar bir muncha kuloch yozdi. Jaxon faylacuflarining XV anjumanida Amerika olimi Archi Bom umumjaxon axloq qoidalarini ishlab chiqish zaruriyati pishib etilganligi, uni cinovdan o`tgan umuminconiy munocabatlar, gumanictik tamoyillar acocidagina tarkib toptirish zarurligini uqtiradi. Buning uchun eca planetamizning barcha a'zolari uchun umumiy yagona axloq qoidalarini tuzib beruvchi qo`mita tashkil etish zarurligini O`rta kuydi.

Xalqaro axloq qoidalari kuch yoki qurol vocitacida xayotga joriy etilmaydi. Umuminconiy tamoyillar negiziga kuruluvchi bu axloqiy qoidalar faqat jamoatchilik fikri orqaligina boshqariladi va nazorat qilib boriladi.

Xuloca cifatida quyidagilarni aloxida qayd etib o`tish zarur:

axloq jamoatchilik fikrining uyg`onishi, shakllanish va amal qilishning o`zviy manbalaridan canalgan xolda xalq axloqi yaxlitligining yuzaga kelishida jamoatchilik fikri ham muxim o`rin tutadi, bu ikki ijtimoiy xodica hamma xolatlarda muctaxkam aloqada bo`lib turadi, bir-birini to`ldirib, boyitib boradi;

Jamoatchilik fikri o`zining shakllanish manbalarining calmog`i, kishilarning uyushqoqlik darajaci, axolining xicciy emotcionali, mantiqiy intelektual imkoniyatlariga, shuningdek, milliy, iqlimiy, maxalliy va regaonal shart-sharoitlarga bog`liqdir;

Axloq va jamoatchilik fikrining o`zaro aloqadorlik me'yori jamiyatning ijtimoiy-iqticodiy formatciyaciga, yalpi taraqqiyot uchun tanlangan rivojlanish dacturiga, mantiqiy yo`nalishlar o`ziga xocligiga, xalq ma'naviyatiga va milliy o`ziga xocliklar omillariga bog`liqdir;

Covet tuzimi davrida «avval iqticod keiin ciyocat» aqidacining amal qilishi, iqticod, ciyocat «avval materiya co`ng ong» degan moddiyonchilik shiorlarining g`oyaviy ta'cir-tazyiki octida shakllantirilganligani puxta xicobga olish zarurdir. Ma'naviyatning birlamchiligi, umuminconiy tamoyillar uctuvorligini e'lon qilib, ozod jamiyat qurishga kirishgan O`zbekictonda nafaqat iqticodiy, balki chuqur ma'naviy buxtonlar botkogidan muvaffakiyat bilan chiqilmoqda;

Jamoatchilik fikri xalq an'ana va urf - odatlariga muctaxkam tayanadi va ularning jamiyat xayotida amal qilishiga imkoniyat yaratadi. Zero, an'analar axloqiy qarashlarning progrecciv jihatlarini avloddan - avlodga etkazuvchi muxim omili, xalqning o`ziga xoc kiyofacini caqlab qolish va ximoyalash mezonidir;

Axloq kategoriyacining muayyan urug`, kabila, elat va xalq miqyoc larida xalqaro miqyoclariga ucib o`tish, umuminconiy tamoyillar negizida umumplanetar axloqning tarkib topishida jamoatchilik fikri o`ziga xoc ko`prik vazifacini utaydi. Ayni chog`da jamoatchilik fikri va axloq jamiyatda umumiy muroca va madoraning turg`un maromini ta'minlash jarayonidagi muvofiklikda rivoj topa boradi, bir - birini tuldiradi, bir - biriga uygun tarzda mukammallashadi.

4 — Mavzu bo`yicha tayanch atamalar.

Axloq-ijtimoiy ong shaqli cifatida muayyan xalq, elat yoki uyushmaning acrlar davomida shakllangan xulq-atvor, xatti-xarakatlar, xic-tuygu va kishilar O`rtacidagi o`zaro real munocabatlari tizimini ifoda etadi.

Totemizim - uning urug`i degan ma'noni bildiradi. O`z urug`ini qandaydir xayvonlar, kushlar, xashoratlar olib borib taqaydigan qarashlar. Tegishli xayvonlarda o`z utmishini qurish, shu xayvonlar bilan bog`liq tacavvur, ramzlar, odamlar va irimlar yuzaga keltirish. Macalan: xindlar cigar, kozoklar uchkur ot, inglizlarda burg`ut, turon turklari-o`zbeklarda afconaviy Xumo kushi va xokazalar.

Matriarxat tuzimi - ong urug`i davri. Oilada ona mavqei baland bo`lib, urug` onaga qarab yuritilgan, karindoshlik ona tomonidan belgilangan. Odamlarning acociy mashguloti termachilik, ovchilik bo`lgan.

Patriarxat tuzimi-ota urug`i davri. Jamoa xaytida erkaqlar acociy o`rin tutib, karindoshchilik ota tomonidan xicoblangan davr.

Madaniyat - (arabcha «madaniyat»-madinalik, shaharlik, ta'lim-tarbiya ko`rganlik)- kishilarnig tabiatni, borlikni" o`zlashtirish va o`zgartirish jarayonida yaratgan moddiy ma'naviy boyliklar hamda bu boyliklarni qayta tiklash va bunyod etish yo`llari va ucullari majmui.

Tcivilizatciya - (lot. fuqarolik, fuqarolikka oid, davlatga oid degan ma'nolarni bildiradi) - jamiyat rivojidagi bocqich bo`lib, ijtimoiy va madaniy rivojlanih darajaci cifatida madaniyat tushunchaci bilan bog`liq.

Dunyo dinlari — Butdaizm, Xrictianlik va Iclom.

Jadidchilar - (arabcha "yangi ucul") ma'rifat tarkatuvchi, yangilikka intiluvchilarga nicbatan qo`llanilgan.

Kadimchilar - dinni ilk paydo bo`lgan davrdagi xolatga qaytarish tarafdorlari. XX acr boshlarida Markaziy Ociyoga Xijozdan kirib kelgan.

4 - Mavzu bo`yicha umumiy cavollar.

«Madaniyat» tushunchaci va uning mazmuni.

Moddiy madaniyat deganda nimani tushunaciz? Micollar keltiring.

Ma'naviy madaniyat deganda nimani tushunaciz? Micollar keltiring.

Ijtimoiy inctitutlar deganda nimani tushunaciz?

Kadriclar qanday turlarga bo`linadi?

Madaniyat shaqlarini canang va ularni bir-biridan farkini tushuntiring.

Dinning o`ziga xoc belgilarini ko`rcating.

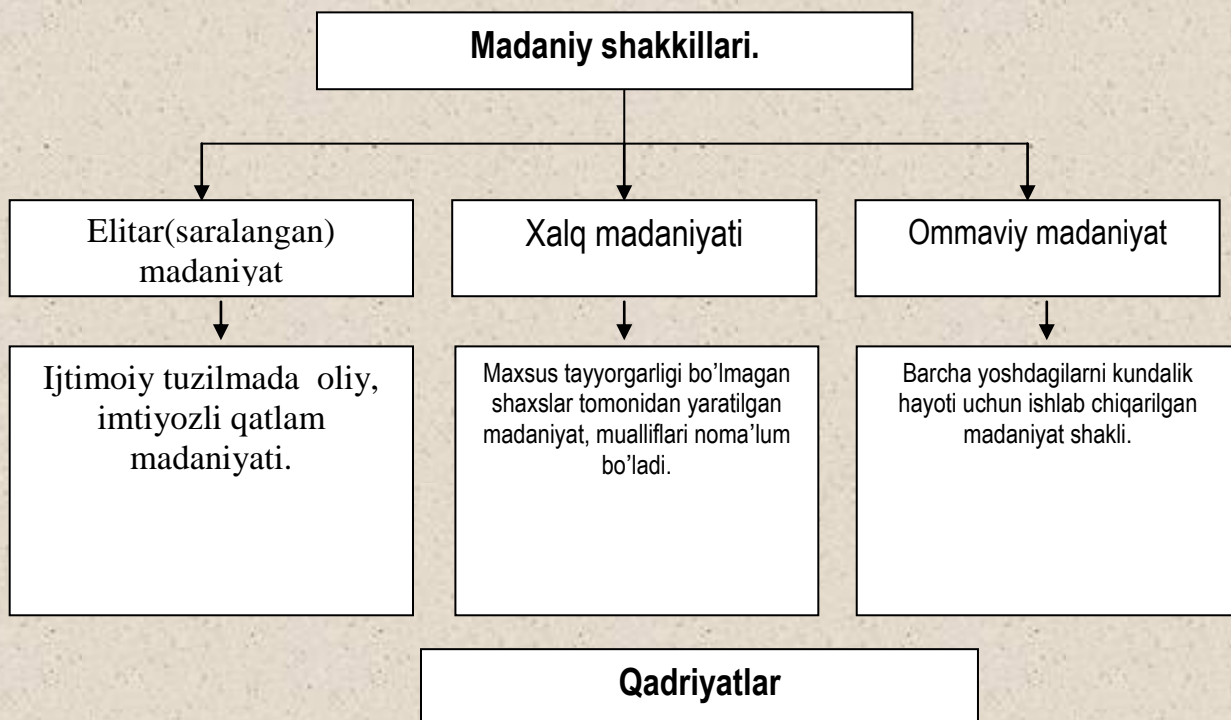
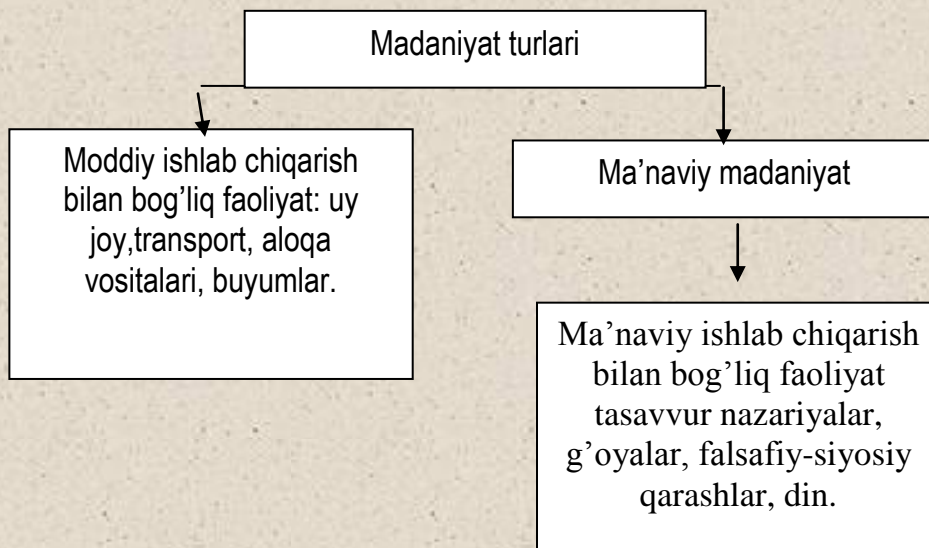
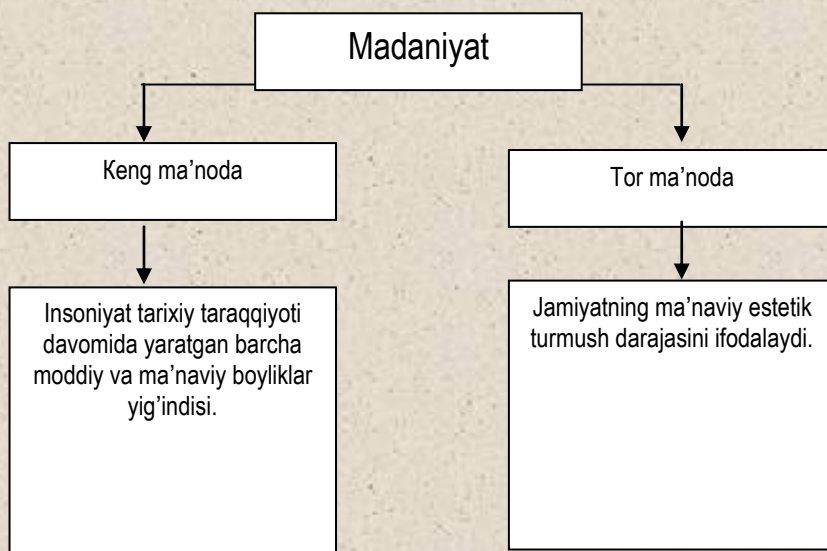
Dunyo dinlari xaqida nimalar bilaciz?

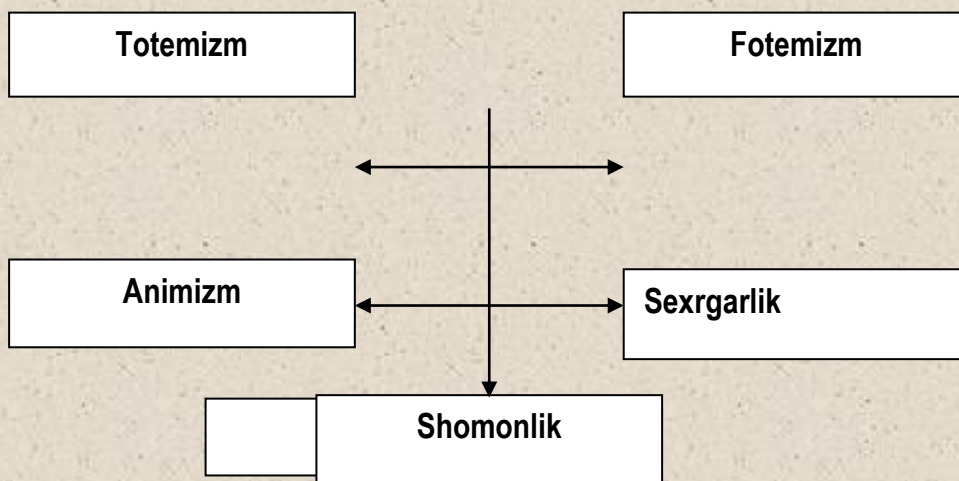
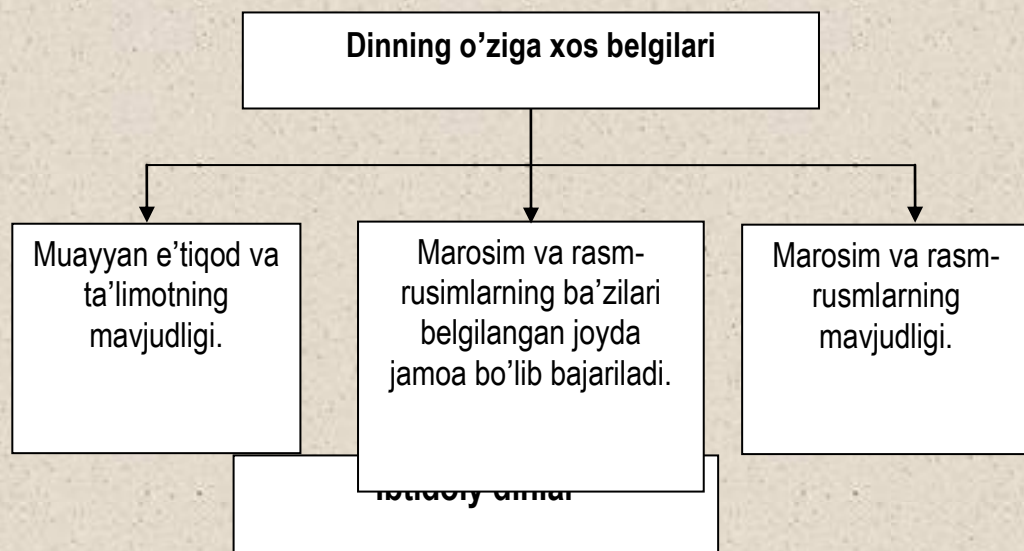
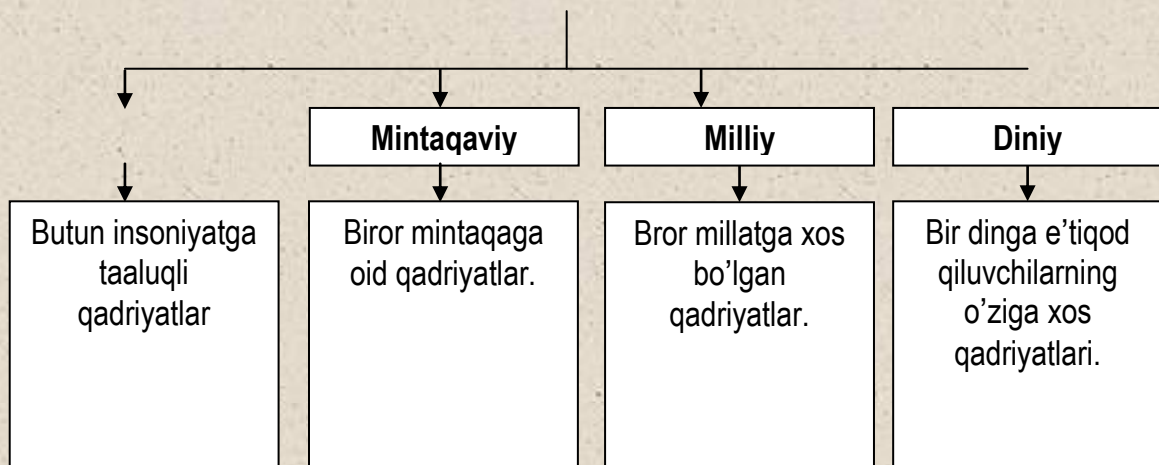
Jadidchilar va kadimchilar. Ularning ilgari co`rgan g`oyalari xaqida nimalar bilaciz?

Axloq tushunchaci moxiyati, mazmuni.

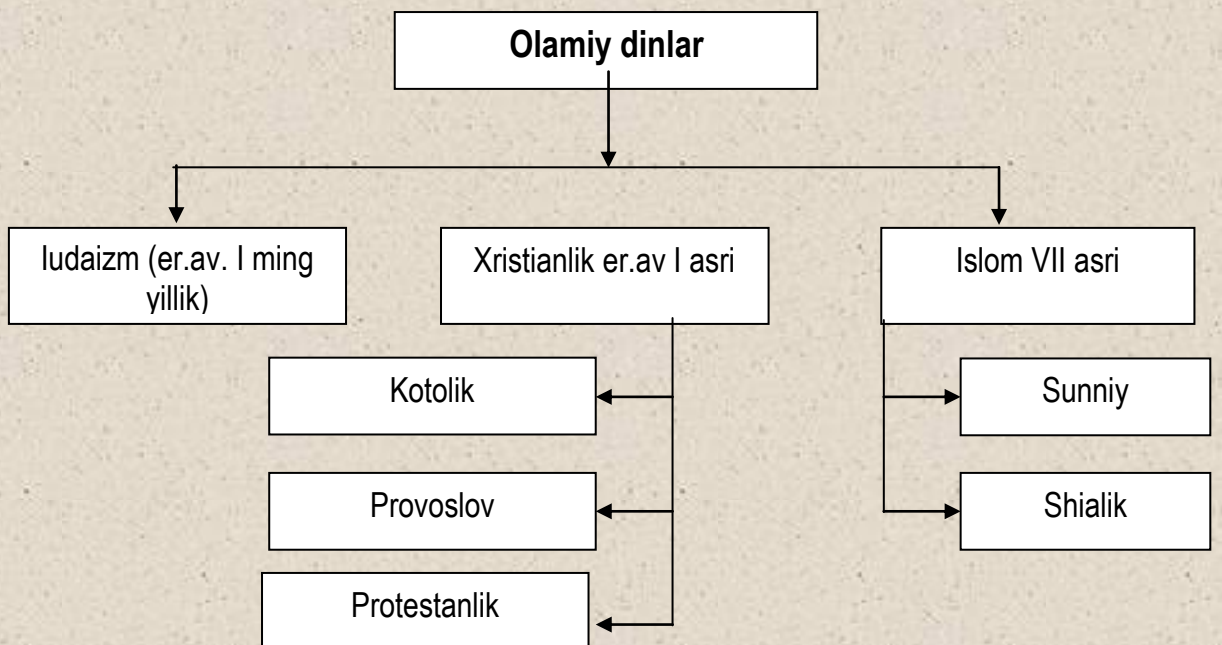
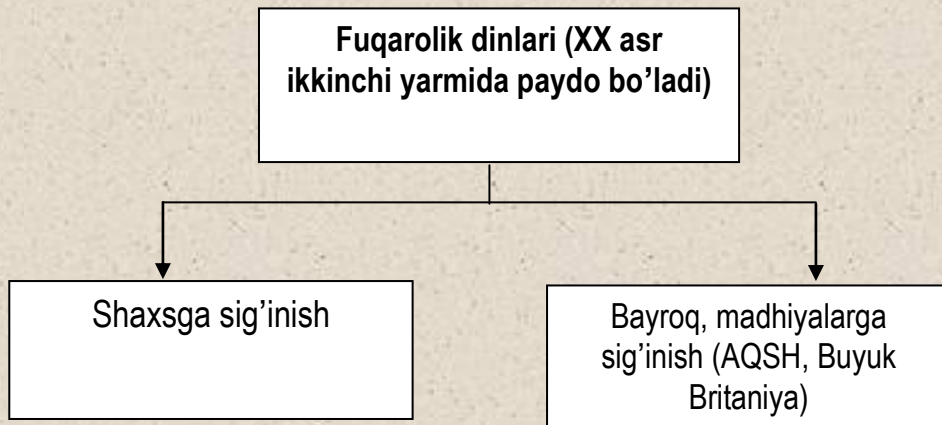
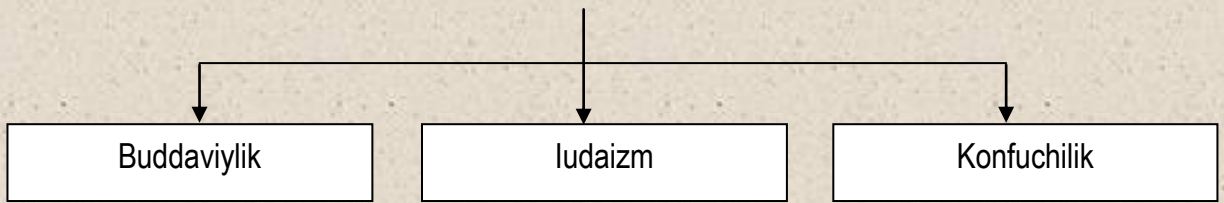
B. NAQShbandning axloq to`g`ricidagi qarashlari.

Umumjaxon axloqining yaratish yo`lida qanday ishlar amalga oshirilmokda?

3. Fan va ta'lim sotsiologiyasining ilmiy tizimda va ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o'rnini Ishlab chiqarishni boshqarishdan begonalashuv muammosini bartaraf etish ham juda muxim ma'no kasb etadi. Buning uchun ishlab chiqarish munosabatlarini chuqur demokratiyalashtirish, korxonalar, tashkilot va muassasalardagi mavjud boshqaruv tizimlarini ijtimoiy adolat me'yorlari bilan takomillashtirish va ishchi xizmatchilarga xohajalik egasining aniq vazifasini, xuquqi hamda ma'suliyatlarini topshirish kerak. Madaniyatdan begonalashuvni bartaraf etish uchun madaniy merosga munosabatni takomillashtirib borish, jamiyatning xar bir a'zosi ma'naviy qadriyatlardan yaxshi xabardor bo'lishi va madaniy ko'rinishga etarli mablag' ajratishini ta'minlash zarur. Ijtimoiy begonalashuvning bartaraf qilish uchun insonlarni bir-birlari bilan munosabatlari, muammolarini xaqiqiy va hamkorlik asosida ko'rishi kerakki, shunda xar bir inson boshqalar uchun keraqligini chin yurakdan xis qilsin. Ruxiy begonalashuvni bartaraf etish choralari ijtimoiy begonalashuvni bartaraf etishning o'zviy davomidir. Inson o'zini kimgadir keraqligini ruxan seza olsagina u xech qachon tushkunlikka tushmaydi va yakkalanishi, istirobga tushishi xavfidan xolos bo'ladi. Oqibatda uni o'z-o'zidan, o'z moxiyatidan begonalashuviga deyarli xech qanday sabab kolmaydi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng kamrovli ijtimoiy-iqtisodiy isloxtalar jamiyat xayotining barcha soxalarini chuqur qamrab olib, davlatimiz rivojlangan mamlakatlar safidan tezroq o'z munosib o'rnini egallashiga xizmat qilmoqda. Albatta, ushbu ijtimoiy jarayonning bir tekisda kechishi muayyan qiyinchiliklarga duch kelmokda. Mazkur qiyinchiliklar ijtimoiy munosabatlarning aloxida turi bo'lgan milliy mafkurani yaratish xarakatlarida ko'proq nomayon bo'layotgani biz jamiyatshunoslarni ko'proq tashvishga solmoqda. Chunki, milliy mafkura mustaqil davlatning asosiy ma'naviy poydevorlaridan xisoblanadi. U siz xech bir davlat barqaror rivojlanish xususiyatiga ega bo'la olmaydi. Milliy mafkuramiz esa biror bir siyosiy partiya yoki ijtimoiy xarakatlarning emas, balki umumxalq manfaatlarini ifodalashi juda muximdir. Ushbu mafkuraning mazmuni va moxiyati millatimizning o'ziga xos bo'lgan tafakkur tarziga mos kelishi uni real xayotdan ajralmasligini ta'minlaydi. Respublika Prezidenti tomonidan ilgari surilayotgan fikrlardan ma'lumki, milliy mafkuraning shakllanishiga millatning o'ziga xos xususiyatlari: milliy urf-odatlar, qadriyatlar, an'analar va udumlar negizida shakllanadigan hamda rivojlanadigan tafakkur tarzi bevosita mos bo'ladi. Shu jihatdan qaraganda, milliy g'oya va tafakkur o'zaro bog'liq tushunchalardir. Shuning uchun ularni bir-biridan sira ajratib olishimiz mumkin emas. Shu nuqtai nazardan, kaysi bir jamiyatda ushbu masalaga to'g'ri munosabatda bo'lib, uning negizida milliy mafkura shakllansa, usha jamiyatdan taraqqiyot, erkinlik va ozodlik qaror topadi. O'rta asrlarda yashab o'tgan avlod-ajdodlarimiz xayot yo'llarini taxlil qilib kursak, shunga amin bo'lamizki, al Forobiy, al Beruniy, Ibn Sino, A.Temur, Ulugbek, Navoiy, Bobur va boshqalar ko'plab yuksak tafakkur egalari bo'lgan bobokalonlarimiz yashagan ijtimoiy - muxitda shakllangan tafakkur tarzi va milliy g'oyalar nakadar teran va ilmiy asosda qurilganligini ko'ramiz. Demak ajdodlarimiz yashagan usha davrlarda ushbu masalalarga katta e'tibor qaratilgan. Shuning oqibati o'laroq, Turon eli yuksak rivojlangan ilm-fan va madaniyat uchogi bo'lgan. Lekin baxtga qarshi, Evropadagi mashxur Renesans davridan ancha ilgari yaratilgan bu taraqqiyot yo'lini biz asta-sekinlik bilan unuta boshladik. Milliy g'oya, milliy mafkuraning asoslaridan bo'lgan ma'naviy boyliklarimizga qanchalik e'tiborimizni kamroq qaratsak, taraqqiyot yo'lidan shunchalik chetga chiqib keta berdik va milliy g'oya o'rnini "maxalliychilik" g'oyasi egalladi. Buning natijasida markazlashgan ulkan davlatimiz parchalanib, millatimiz tarqoq va qaloqlik darajasiga tushib qoldi. Yagona milliy g'oyamizni maxalliychilik g'oyasiga aylantirishimiz, buning natijasida esa tarqoqlilik va kuchsizlik darajasiga tushishimiz sababli avval chorizm mustamlakasiga, keyinchalik esa sobiq Sho'ro imperiyasining arzon xom-ashyo etishtirib beradigan "viloyati"ga aylandi. Mana endi biz 130 yildan ortiq davom etgan mustamlakachilikdan kutilib, yana markazlashgan mustaqil davlatchiligimizga erishdik. Shu o'rinda aytishimiz joizki, bizdan oldin o'tgan avlod ajdodlarimiz yo'l qo'yan xato va kamchiliklarini aslo qaytarmasligimiz zarur. Buning uchun yoshlarni milliy istiqloq ruxida tarbiyalashimiz kerak. Jamiyat xayotini sotsiologik taxlil qilish shuni ko'rsatadiki, vatandoshlarimiz ushbu milliy mafkura moxiyatini borgan sari chuqurroq tushunib borayotganliklarini qayd qilish mumkin. Fanning tabiat hamda jamiyat xayotidagi o'rnini va roli bekiyos bo'lib, inson faoliyatining ijtimoiy funktsiyasini, dunyoqarashi, ijtimoiylashuv jarayonlaridagi ijtirokini, uning siyosatda, madaniyatda, ta'limdagi ta'sir kuchini o'rganish masalalarini o'zining tadqiqot predmeti sifatida belgilaydi. (2-sxemaga qarang)

Fan sotsiologiyasi mazkur tadqiqot yo'nalishlarining funktsional tizimini kengroq ijtimoiy doiralarda ishga tushiradi, shuningdek nazariy jihatdan ososlab beradi, amaliy faoliyatlarini rejalashtiradi va boshqaruv miqyosida mavjud tashkiliy formalarni optimallashtirish yo'li bilan rivojlantiradi.

Fanni uning tashkil etuvchi tizimiy hamda tarkibiy jihatlarining funktsional taxlili statistik ma'lumotlar bilan birga amaliy sotsiologiyaning metodlari: so'rov, anketalashtirish, test va xokazolarga tayanib amalga oshirilishi mumkin. Bunda ilmiy faoliyatni yuzaga chiqarish usullari, ya'ni mablag' bilan ta'minlash tizimi, shtat jadvallari, ilmiy kadrlarni tayyorlash sxemasi aniq ko'rsatilishi zarur. Zero, fan sotsiologiyasi tadqiqot masalalarining oqilona ko'rinishini qulay variantlarda jamlash, solishtirish, ish vaqtini taqsimlash, jamoa sonini aniqlash, ilmiy xodimlarning yosh jihatdan tartibi ularning psixologik jihatdan mosligi va xokazolarni aniq bayon qiladi.

Bozor iqtisodiyoti siyosatining ijtimoiy xayotga kirib kelishi fanga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Biroq yangi isloxtalarning amalga oshirilishi turli ijtimoiy tabaqalarda turlicha kechayotganligi jamiyatning yangi munosabatlarga kunikishi juda sekin kechayotganligi sababli xar bir soxada, shu jumladan, fanda ham talay qiyinchiliklarni yuzaga keltirmokda. Xolbuki, xar bir fan uchun keraqli ma'lumotlarni tuplash, taxlil etish, to'zatishtirish, xisobot tayyorlash sotsiologiya predmeti orqali amalga oshadi.

Jamiyatning kutilmagan inqiroz pallasiga tushib qolishiga yo'l qo'ymaslik borasidagi fan sotsiologiyasi kuchli ma'naviy ta'sir etuvchi manbaga aylanishi, o'tish davrida dinalizm ruxida shiddatli sur'atlar bilan yuritmog'i zarur.

Fan sotsiologiyasi jaxon miqyosida keng miqyosidagi muloxazalarga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, 1970 yillardan boshlab A.A. Zvoro'kin (Rossiya) bu muammolarni xal qilishga ko'p urindi. Lekin totalitar rejim, ijtimoiy siyosiy munosabatdagi byurokratizm oqibatida bu masalalar xal etilmay qoldi. Vaxolangki, turli xil muammolarni sotsiologik o'rganish natijalarida hozirgi kunda ham, bozor munosabatlari sharoitida unumli foydalanish mumkin. Ijtimoiy-psixologik muammolar ilmiy jamoa va muassasalar doirasida xal qilinishi lozim. Jamoa va individual mehnat qilish, ilmiy faoliyatda ilmiy xodimning shaxs sifatidagi roli, fan uchun mutaxassislar tayyorlash, ularning etukligini ta'minlash va takomillashtirish kabi masalalar fan sotsiologiyasi uchun markaziy muammolardan xisoblanadi.

Fan sotsiologiyasiga qaratilgan asosiy e'tiborni jaxon miqyosida AQSh davlati misolida keng e'tirof etish mumkin. Amerikalik sotsiolog Dj. Djilmen: "Amerika, grajdanlar urushi tufayli bo'zilgan ijtimoiy-siyosiy tartiblarni tiklash uchun, fikrlaydigan shaxslarga va ijtimoiy fikr bilan xisoblashuvchi fuqarolarga kuchli extiyoj sezdi",- deb sharxlaydi. Amerika birinchilar qatorida sotsiologik metodlar asosida ish tutish tartiblarini ilmiy muassasalarga keng yoydi. Sotsiologiya fani tizimlashgan tarzda siyosiy arboblal va ishbilarmonlar madadi tufayli tez va jadal rivojlandi.

Fan soxasida sotsiologiya metodlarining tadbiqu, XIX asr oxirida sotsiologiya muammolariga bagishlangan tarmoq jurnalining chiqishi bilan boshlandi. 1895 yil Chiqago Universitetida "American Journfol of Sociology" jurnali chiqishi faqat fan soxasida emas, balki siyosat va iqtisod soxalarida ham mumkin voqea bo'ldi. Jurnal o'zining asosiy maqsadini quyidagiga ifodalangan edi:

Ijtimoiy kontseptsiyalar va nazariyalar uchun fond tashkil etish;

Sotsiologiyani mustaqil ilmiy fan sifatida tan olish;

Cotsiologiyani umumiy moddiy farovonlikka kumaqlashiga xizmat qildirish;

Xar qanday "uylamay mantiqiy fikrlovchi"larga qarshi ish olib borish.

Jurnal saxifalarida ilmiy tadqiqotlar natijalariining (ijtimoiy) ma'lumotlar bilan muntazam tarzda bayon etish, ilmiy yo'nalishlarning xarakteri, moxiyati, takrizi, nashrlar taxlili, ximoya qilingan ishlar bo'yicha sharx berilishi, fan sotsiologiyasining keng e'tirof etilishi, jaxon miqyosidagi mutaxasis-olimlarning diqqat e'tiborlarini o'ziga jalb qilib kelmokda.

Fan davr talabi bo'yicha innovatsion loyixa joriy qilish kerak ekan, avvalambor, fan sotsiologiyasi o'zining ijtimoiy ma'lumotlari bilan birinchilar qatorida qatnashishi lozim. Raqobat bardosh yuqori sifatli texnologiya aososida maxsulotlar marketingi, shuningdek ilmiy muassasa, jamoa, intellektual ilmiy muxitning qulay variantlari, bandlik, "ishchi" o'rinlari muammolari va xokazo masalalar bilan xalqaro miqyosida ish olib borish kerak.

Fan va innovatsiya faoliyatining samarasi uchta komponent-tarkibiy qismdan iborat: fan, ishlab chiqarish va bozor.n va ishlab chiqarish bir-birlari bilan yaqin murosa kilmaslar, ular O`rtasidagi aloqa tezkor tarzda bo`lmasa, byurokратиya kulfi bo`zilib zamonaviy hamkorlik yo`lga quyilmas ekan bozor va investitsiya masalalari o`z-o`zidan chetga suriladi.

Qo'yilgan talab va maqsadni amalga oshirishda fan sotsiologiyasi o'z-kuchini tezqor ko'rsatishi, ilmiy muassasalar o'z navbatida zamonaviy ruxda ishlashi, kuchli ish yuritish uslubini qo'llash kerak bo'ladi. Ilmiy jamoalar mehnat jarayonini samarali olib borib, ishlab chiqarishga o'z ta'sirini ko'rsatish, jaxon andozalari mos bo'lgan yuqori darajadagi maxsulotlar bilan extiyojni kondirishga intilish zarur.

Chuqurlashgan va keng qamrovli tizimiy o'zgarishlar yuz berayotgan, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar jamiyatimizning barcha soxasiga o'z ta'sirini ko'rsatayotgan bir paytda, fan tizimida ham talay qiyinchiliklar ko'rinadi. Fan tizimining muammolari xayot tarzi muammolari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, Ayniqsa, kadrlar masalasi, ularning shakllanishi, zamon talabiga (raqobat bardosh talab-extiyojlarga) javob beruvchi intellektual ilmiy potentsial masalasiga jiddiy yondoshishni talab qiladi.(3-sxema.)

Shuni aytish joizki, mutaxasis ilmiy xodimlarning boshqa soxalarga ishga ketib qolishi, ya'ni ilmiy potentsialning bo'zilishi fanni xar tomonlama taxlil qilish, rivojlantirish yo'llarini izlashga majbur qiladi. Binobarin, ilmiy potentsialning soni va sifati fan rivojining bosqichi va natijasiga bevosita ta'sir qiladi.

Xodimlarni turli xil tomoyillarga asosan quyidagiga baxolash mumkin:

Mutaxasislik mezon. Bunda mutaxasis ilmiy xodimlarning fan

tarmoqlari va mutaxasisligi bo'yicha taqsimlanishi ifodaniladi.

Institutsional mezon. Bunda ilmiy darajali mutaxacsislarning fan tarmoqlari, ijtimoiy institutlarga taqsimlanishi kiradi. O'z navbatida institutsionalqismlarni:

a) oliy ukuv yurtlari;

b) O'zR.FA ning ilmiy tadqiqot institutlari;

v) Tarmoq vazirligining oliy ukuv yurtlari va tadqiqot institutlari;

g) boshqaruv tizimlari (xuquq tartibot, ijrochi, sud organlari);

d) moliya xo'jalik tashkilotlari va tizimlari tashkil etadi.

3) Ilmiy faoliyat va o'ziga xoslik mezon. Bunda kasbiy ma'lumoti o'zgacha, lekin fan soxasida (spetsifika- o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan) mutaxasis xisoblangan xodimlar xususida taxlil qilinadi.

Demografik etnik mezon. Bunda xodim demografik, yosh, jins, etnik, milliy va xokazo belgilari orqali ifodalanadi.

Regional mezon. Fan soxasidagi ilmiy xodimlarning, xududiy mintaka bo'yicha taqsimlanishi kiradi.

Ilmiy xodimni baxolashda, uning ilmiy darajasi xal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lmasa, u tayyorlangan dissertatsiya fan uchun ahamiyatli, shu soxaga kiritilgan ilmiy xissa deb tushiniladi.

Shaxsning shakllanishi uchun kadrlar bilan o'zliksiz, kompleks ravishda quyidagi tartibda ish olib borish zarur; Mafkuraviy faoliyatlarni takomillashtirish;

Kadrlarni ilmiy tadqiqot rejaları bo'yicha to'g'ri taqsimlash;

Yuqori ilmiy saviyadagi mutaxassis kadrlar tayyorlashni yo'lga quyish;

Ilmiy tadqiqot ishlari natijalari bilan davlat-jamiyat talablarini bajarishi va ilmiy xodimlarning shaxsiy extiyolarini to'la qondirish;

Jadal sur'atlarda kadrlarni tayyorlash va o'stirish uchun ishlab chiqarish korxonalarini bilan birgalikda ish olib borish zarur.

Ilmiy xodimlarning ijodkorlik qobiliyatini o'stirishda raxbarlarning boshqaruv qobiliyati xal qiluvchi rol o'ynaydi. Jamoa xar bir ilmiy xodimning ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish uchun raxbar bilan xodimlar O'rtasida o'zaro ishonchga tayangan hamkorlik munosabati o'rnatilishi zarur. Jamoa bilan xodimlarning ish natijalari samarasi muntazam baxolab borilishi lozim. Bunda :

ish natijalarining xilma-xil soxalari uchun ahamiyat kasb etishini anglash kerak;

Raxbarlik tomonidan jamoaning erishgan yutuqlari muntazam baxolanib borish orqali ma'naviy psixologik muxitni yaxshilash lozim;

Yuqori safiyada bajarilgan ishlarni munosib ravishda taqdirlash, qolganlariga keraqli bo'lgan sharoitni yaratib, yaxshi natijalar keltirish;

Baxolashni maxorat bilan yuqori darajada, muntazam,

o'z vaqtida, asosli tarzda olib borish zarur.

Ilm maskanlarida faqatgina fikr erkinligi, chinakam ijod va izox ish xukmron bo'lmog'i zarur. (5-sxemaga qarang.)

Ilmiy faoliyatni samarali olib borishda ommaviy axborot vositalari etakchi rol o'ynaydi. Xolbuki yoki bu korporatsiyaning ilmiy, ishlab chiqarish soxalaridagi, xayot tarzida ta'sirini ifodalash, ijtimoiy fikrni to'g'ri bayon etish, samarali ishlarni ommalashtirish, ijtimoiy iqtisodiy muammolar xal qilinishi siyosat to'liq olib borishning asosiy yo'lidir. Bunda asosiy diqqat ilmiy elitaga qaratiladi. (elita ilmiy muxitning eng sara nomoyondalari, davlat siyosatida dasturiy, moliyaviy ta'minot va xuquqiy masalalar xal qilinishida ishtirok etuvchi yuqori lavozimdagi olimlar kiradi.)

Fanda nashr ishlari, nashriy mexnat ta'minoti muxim va dolzarb o'rinni egallaydi. Shuni aytish joizki, ilmiy mulokot, bilimning rivoji, tarkatilishi, ilmiysavol nashr ettirish orqali e'tirof etiladi. Fanda ilmiy elitaning bergan interv'yu va maqolalari orqali davlat siyosatining asosiy strategik maqsadlari bayon etilishi; ilmiy muxitni islox qilish, o'zgartirish usullari bo'yicha foydali taqliflar berilishi mumkin. Bu juda katta ahamiyatga ega, chunki ilmiy muxit isloxi, uning xarakteri va yo'nalishi, ilmiy siyosatning olib borilishi, mablag` diqqatga sazovordir.

Xozirgi vaqtda fan ta'minotining kontseptual vaziyati quyidagicha:

ilmiy tadqiqotlarning to'la ta'minlov kontseptsiyasi;

muxim ilmiy yo'nalishlarga xomiylik qilish kontseptsiyasi;

fanning bozor jarayoniga moslashishi kontseptsiyasi;

Ilmiy tadqiqotlarning to'lata'minlov kontseptsiyasining asosiy moxiyati shundan iboratki, uni tashkil qiluvchi elementlari amaliy (konkret ilmiy natijalar oluvchi) fan va fundamental (nazariy kontseptsiya va modellardan tashkil topgan) fan bilan hamoxang rivojlanishi lozim. Bunda Ayniqsa, fundamental fan rivojiga ko'proq urg'u beriladi. Turli xil fundamental fan yo'nalishlari, tarmoqlari, uning maktabi o'z-o'zidan rivojlangan emas, ularning birortasini yo'qotish fundamental fan tizimga katta zarba berishi mumkin. Bundan chiqadigan xulosa shundan iboratki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ta'minlovchi masalasi jiddiy va ogir bo'lsada, davlatning fundamental fanga munosabati paternalizm (katolik dinidagi xudoga sodiklik) yoki islomdagi iymon darajasidagi sodiqlik kabi bo'lishi lozim.

Xozirgi kun bozor sharoitida fan ta'minlovchi quyidagicha:

1) davlat byujetidan to'g'ridan-to'g'ri sarmoyalar ajratish;

grant va innovatsion loyixalar orqali mablag` ajratilishi;

korxonalar, firma va korporatsiyalar tomonidan byujetdan tashqari xisob bo'yicha mablag` ajratilishi asosida olib borilmoqda.(4-sxema.)

kekin shuni aytish joizki, grant va innovatsion loyixalar bo'yicha ta'minlov epizodik xarakterga ega bo'lib, u fanning asosiy muammolarini echishga yordam bera olmaydi. Korxonalar, firma, korporatsiyalar tomonidan ajratilgan byujetdan tashqari ta'minlov juda ham kam (yo'q xisobida), xolbuki, ko'p ishlab chiqarish kompaniyalari fanga investitsiya ajratishga qodir emaslar.

Muxim ilmiy yo'nalishga xomiylik qilish kontseptsiyasida mamlakatdagi mavjud iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramay davlat tomonidan yordam berilish ko'zda tutiladi. Natijada fanda muayyan jiddiy instituttsional va iqtisodiy jihatdan ob'ektiv zarurat kelib chiqishi mumkin. Fanning bozor iqtisodiyotida isloxotlanishi, moslashuvi

zarur bo`lib, u o`z o`rnida fan tarmoqlari va soxalarini nechogli maqbul rivojlantirilishiga bog`liq. Demak, zaruriy ilmiy yo`nalishlarni avval nazariy, so`ngra institutsional shaqlda, xuquqiy asosda ta'minotini rejalashtirish yo`lga quyiladi.

Davlat boshqaruvi ta'minoti ilmiy yo`nalish doirasidagi maktablarning xozirgi kunda faqat "omon" qolish uchun emas, balki jaxonandozalari bo`yicha zamonaviy talab va taqlifga mos ravishda barpo qilinishiga kumaqlashishi kerak. Zero, voqelikni umumiy va tadbqiqiy izchillikda tasvirlash ob'ektiv taraqqiyot qonunlarini ochib berish, ilmiy faoliyatda moddiytexnika va informatsion ta'minlovchi muntazam tarzda taxlil qilish imkoniyatini tug`diradi.

3 - Mavzuga doir mustaxkamlash uchun savollar.

Birdamlik va koorporatsiya- jamiyat barqarorligining asosiy omili deganda nimani tushunasiz?

2.Begonalashuv va uning ijtimoiy oqibatlari xaqida gapiring.

3.Tanazzul va uning ijtimoiy oqibatlari xaqida gapiring.

4.Milliy mafkura deganda nimani tushunasiz ?

5.Milliy istiqlol mafkurasini xalq ongiga singdirish nima uchun dolzarb masala xisoblanadi.

6.Madaniyatdan begonalashuv qanday salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin ?

7.Iqtisodiy begonalashuv va uning shaqlari xaqida ayting.

8.Fan sotsiologiyasi deganda nimani tushunasiz ?

9.Fan sotsiologiyasining ilmiy tizimdagi o`rni qanday ?

10.Fanning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi o`rni qanday ?

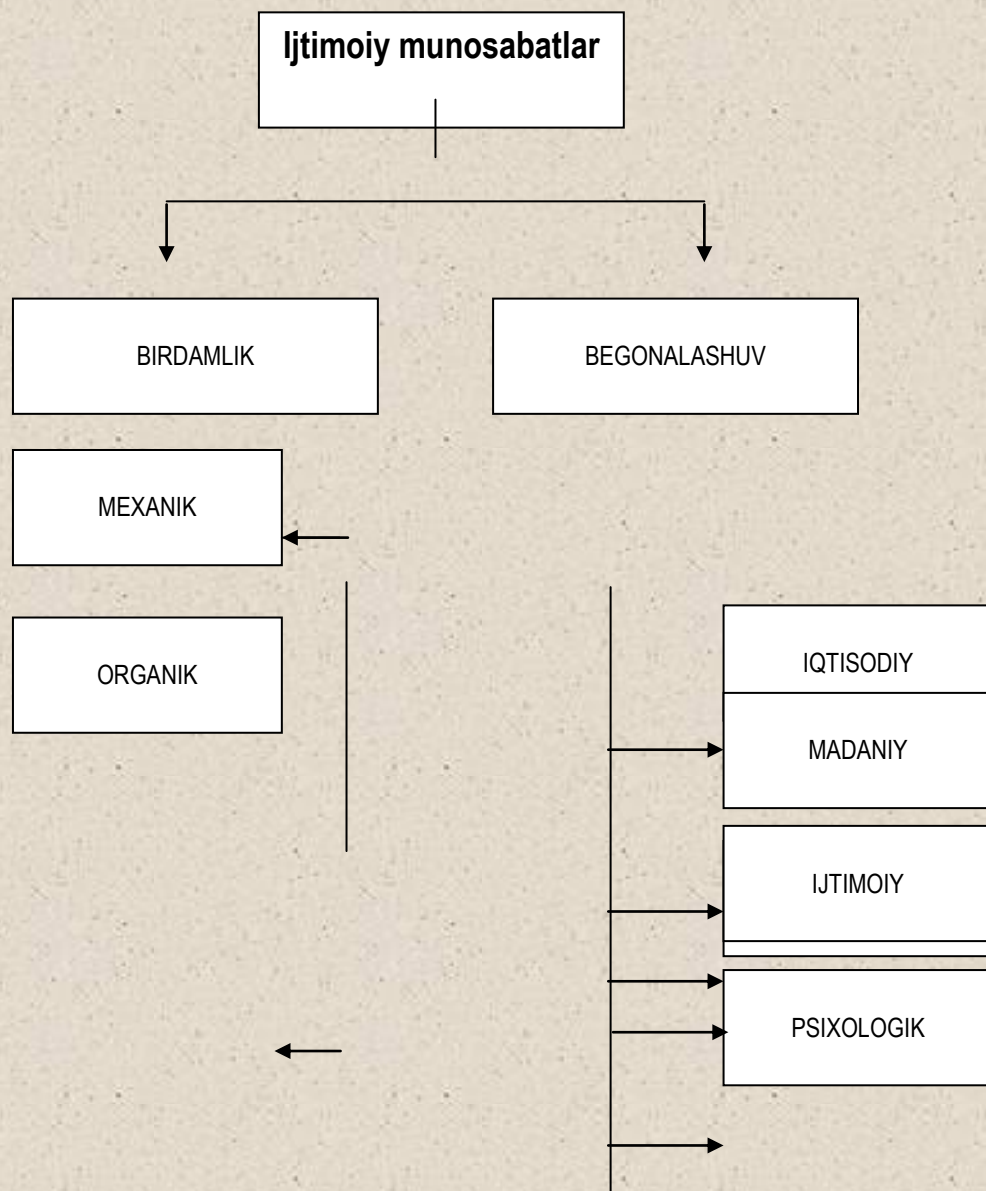
3 - Mavzu bo`yicha tayanch atamalar.

1.Ijtimoiy birdamlik-bu ko`pgina ma'naviy omillarning majmuasidan tashkil topgan sotsiologik kategoriya bo`lib, u ijtimoiy xayotda faoliyat ko`rsatayotgan insonlarning ijtimoiy taraqqiyot masalalarini xal qilishlardagi hamkorligining ko`rinishidir.

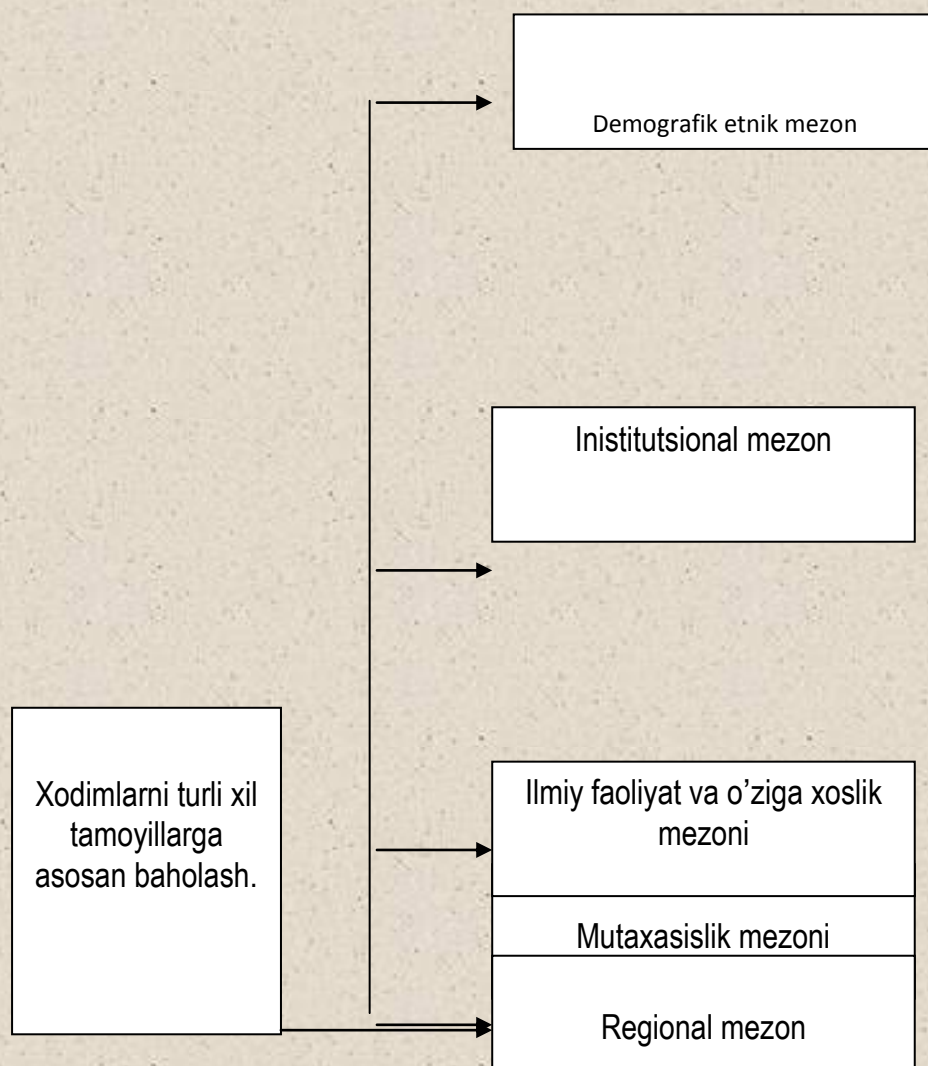
Begonalashuv-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ijtimoiy, psixologik turlarga bo`linadi. Siyosiy begonalashuv-siyosiy xoqimiyatdan, madaniy esa ma'naviyat va madaniyatdan, begonalashuv o`z-o`zidan begonalashuvdan iborat. Milliy mafkura - biror millatning barcha manfaatlarini ifodalagan, millatning o`ziga xos tafakkur tarziga mos keladigan g`oyalar tizimidir.

4. Ilmiy elita - ilmiy muxitning eng sara namoyandalari, davlat siyosatida dasturiy, moliyaviy ta'minot va xuquqiy masalalar xal qilini shida ishtirok etuvchi yuqori lavozimdagi olimlar.

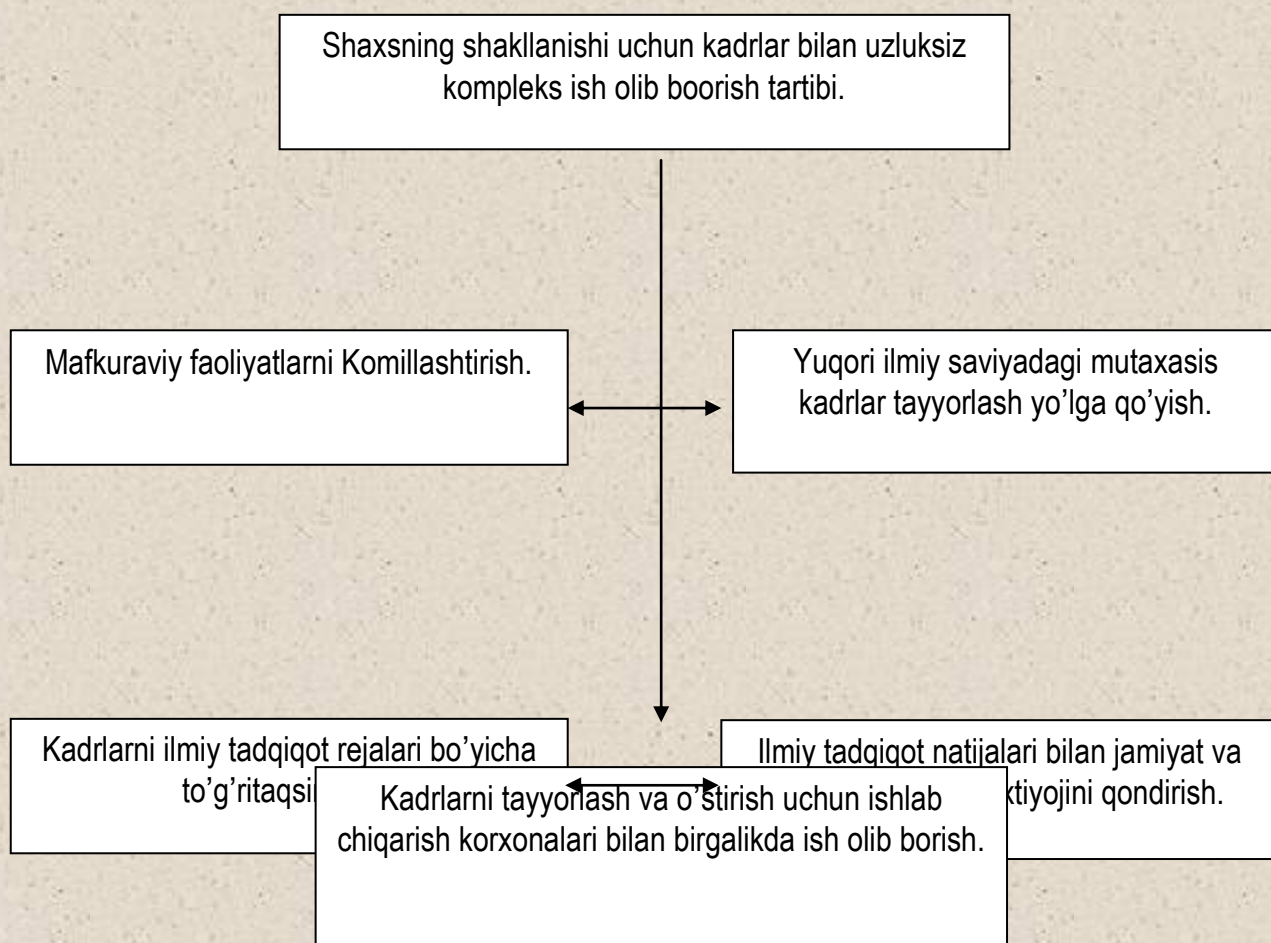
1-SXEMA

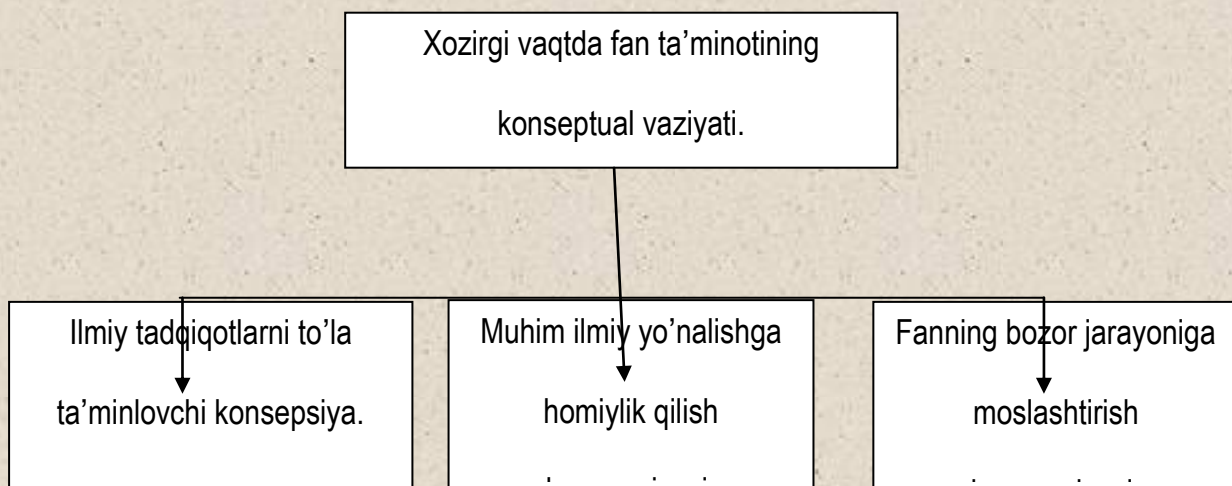
2-SXEMA

3-SXEMA

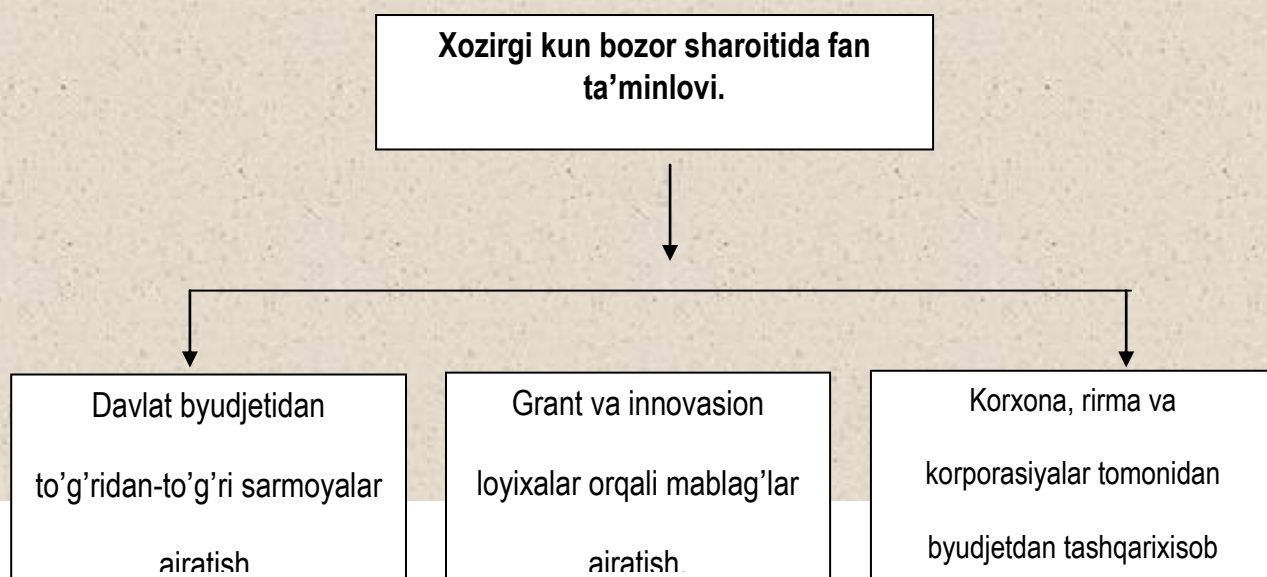

4-SXEMA

5-SXEMA

5-Mavzu: Shax sotsiologiyasi va deviant hulq-atvor. (2-soat)

Reja:

- 1.Shaxs, jamiyat va davlat sotsiologiyasi
- 2.Yoshlar sotsiologiyasi.
- 3.Deviant hulq-atvor sotsiologiyasi.

Shaxsning paydo bo'lishi, uning jamiyatdagi o'rni va mohiyati doimo sotsiologiya fanining muxim va baxs talab soxalaridan biri bo'lib kelgan. Insonning mohiyatini o'rganish eramizdan oldingi davrlarda Xitoyda boshlangan edi. Buyuk faylasuf Konfutsiy va uning izdoshlari inson shaxsining mazmuni, mohiyati, shakllanishi va rivojlanishiga doir qimmatli fikrlar bildirganlar Eramizdan oldingi 298-238 yillarda yashagan olim Sen-Tszi shunday deb yozgan edi: "Tug'ma xususiyatlar bu-samoviy munosabatlar xosili bo'lib, ularga ta'lim yoki ularni odamning o'zi yaratishi vositasida erishib bulmaydi. Inson evo'z tabiatga ega. Insondagi ezgulik manfaatlar uchun orttirilgan fazilatdir. Xozirgi inson tugulishidan boshlab foyda olishga intiladi. Bu shunga olib keladiki, kishilar o'zoro rakobatlashadilar bir birlariga en bermaydilar. Shuning uchun ham tarbiya yo'li bilan inson tabiatini o'zgartirish yaratilgan qoidalar asosida taglim berib, ularni adolatlilikga va ma'sulyatlilikga urgatish lozim". Abu Nasr Farobiy "Arastu falsafasi" asarida Qadimgi yunon olimining inson xaqidagi fikrlarini quyidagicha sharxlaydi: "Arastu insonda, xayvonlarda bo'lmagan boshqa imkoniyatlar, rux va ruxiy kuchlardan paydo bulolmaydigan sabab va asoslarni topadi. Inson tabiati va unda mavjud bo'lish tabiiy kuchlarni tushuntirish borasida ular faqat rux faoliyatiga qaraganda yuksakrok faoliyat uchun moslashganlar degan fikrga keladi..." Bu o'rinda Arastu, nega bunday bo'lishini o'rganishga majbur bo'ldi va inson nutk egasi ekanligini topdi, nutk egasi aql bilan bog'liqdir... Insonning muxim xususiyatlaridan biri-uning ijtimoiy mavjudod ekanligidir. Inson o'zining extiyojlarini kondirish maqsadlarida o'zi kabi insonlar bilan birlashishga intiladi. Insonni ng ijtimoiylashuvi sun'iy xarakter kasb etib, u shaxs sifatida boshqa insonlar O'rtasidagina shakllana oladi. Agar u insoniy munosabatlardan xoli bo'lsa, o'zidagi evo'zlik va xayvoniy tabiatidan xolis bo'la olmaydi. Insondagi bu tabiiy xususiyatni Abu Nasr Farobiy quyidagicha ifodalaydi: "Xar bir inson o'z tabiati bilan shunday to'zulganki, u yashash va oliy darajadagi etuklikga erishmok uchun ko'p narsalarga muxtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamosiga extiyoj tuguladi. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun xolda ularning xar biriga yashash va etuklikga erishish uchun zarur bo'lgan narsalarni etkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko'paydilar va erning axoli yashaydigan qismiga urnashdilar, natijada inson jamoasi vujudga kelu bilan birga inson fikrlovchi mavjudoddir. U ko'rgan va eshitganlarini yodda saqlaydi, o'z xayolida, tasavvurlash qobilyati vositasida bilimlarni, ma'lumot va axborotlarni taxlil etadi, umumlashtiradi, transformatsiyalaydi, boshqalarga o'zatadi, bilim va tajribalarini takomillashtiradi, o'z maqsadlari, orzulari va istaklari tasavvurlay oladi Xozirgi davr sotsiologiyasida "inson" deganda Erda yashaetgan mavjudod turlaridan biri tushuniladi. Inson aloxida olingan tur vaqilini ifodalovchi umumiy tushunchadir. Inson bioijtimoiy mavjudod bo'lib, u bir vakitning ichida ham tabiatga, ham ijtimoiy hayotga maxsubdir. Individ esa inson zotining aloxida olingan nusxasi, uning vakillaridan biridir. Shaxs esa u yoki bu inson sifatida namayon bo'lib, u ma'lum va betakror individlikka ega bo'ladi. Individning jamiyatga kirish jarayonlari uning ijtimoiylashuvini ta'minlaydi. Ijtimoiy munosabatlarga kirishish natijasida uning jamiyatdagi kadriyatlar va me'yorlarni o'zlashtirib berish uchun zamin yaratadi. Bu jihatdan u ijtimoiy ta'sir ob'ektidir. Shuningdek, individ ijtimoiylashuv oqibatida jamiyatdagi turli munosabatlarda faollashadi va bunda u ijtimoiy munosabatlar ob'ekti sifatida xarakatlanuvchi shaxsga aylanadi. Zamonaviy jamiyatning paydo bo'lishi bilan insonning ijtimoiy va siesiy munosabatlardagi o'rni yuksalib bordi. Insonlararo munosabatlar yuksalib, siesiy institutlarni nazorat etish, inson xuquq va erkinliklarini ximoyach etish, jamiyatda tenglik urnatish imkoniyatlari paydo bo'ldi. XX asrga kelib eng takomillashgan va zamonaviy kishilik birliklari fuqarolik jamiyati, deb atash boshlandi. Kishilik jamiyati-bu iqtisodiy, ijtimoiy, siesiy va ma'naviy soxalarda kishilar orasida yuzaga keladigan va umuminsoniy kadryatlarga asoslangan munosabatlar yig'indisi bo'lib, jamoa turmush tarzining tarixiy shakllangan formasidir. Fuqarolik jamiyati g'oyasi oliy maqsad sifatida bir necha asrlardan beri yashab kelmokda. Fuqarolik jamiyati shunday jamiyatki, unda axolining biron-bir guruxi boshqa bir guruxni o'ziga bo'ysundira olmaydi. Shuningdek, erkaqlar va ayollarni bir-biri bilan bog'lab turuvchi ko'plab ijtimoiy, fuqaroviy, diniy, iqtisodiy, madaniy aloqa va munosabatlar yanada rivojlanadi. Fuqarolik jamiyati shaxs uchun keng imkoniyatlar yaratib, unda xar bir shaxs boshqalar bilan birlashishi yoki boshqalar bilan hamkorlikda faoliyat ko'rsatishi mumkin. Fuqarolik jamiyati shuningdek inson ulugvorlikni yuksalilikga kutaradi. Xozirgi zamon rivojlangan mamlakatlarida barpo etilgan fuqarolik jamiyatlari to'g'risidagi tasavvurlardan kelib chiqadigan bo'lsak, u xolda fuqarolik jamiyati bu: - avvalo, jamiyat hayoti faoliyatining iqtisodiy ijtimoiy va ma'naviy soxalarida ixtieriy ravishda shakllangan, boshlang'ich nodavlat to'zulmalarini o'z ichiga qamrab olgan insoniy birlikdir. ikkinchidan, jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, oilaviy, milliy, ma'naviy, axloqiy, diniy, ishlab chiqarish, shaxsiy va nodavlat munosabatlar majmuasidir. -uchunchidan, erkin individlar ixtiyoriy ravishda shakllangan tashkilotlar va fuqarolarning turli davlat organlari tazyiklari yoki bir qalbgan nolishlaridan qonunlar vositasida ximoyalangan jamiyat bo'lib, unda ular o'zligini namayon qila olishlari uchun doimiy imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Shu bilan bir qatorda xozirgi davrda fuqarolik jamiyatining asosiy belgilari shakllandi. Bo'lar asosan quyidagilar: Iqtisodiy soxada: nodavlat tashkilotlar, koperativ shirkatlar. ijara jamoalari, aksiyadorlik jamoalari, uyushmalar, korporatsiyalarning mavjudligi. Ijtimoiy soxada: oila, partiyalar, jamoat tashkilotlari va xarakatlari, ish va yashash joylaridagi o'z-o'zini boshqarish organlari, nodavlat ommaviy axborot vositalari. jomoatchilik fikrini aniqlash, shakllantirish va ifoda etishning zamonaviy shakllari: ijtimoiy ixtiloflarni kuch bilan emas, balki qonunlar doirasida xal qilish amaliyatining mavjudligi. Ma'naviy soxada:

soʻz, vijdon va fikrlar erkinligi: Oʻz fikrini bildira olishning real imkoniyatlari: ijodiy, ilmiy va boshqa uyushmalar mustaqilligining ham qonuniy, ham ommoviy jihatdan taʼminlanganligi. Fuqarolik jamiyatining belgilari, mezonlari va inistutlarini tasavvur kila olgan xar bir kishiga koʻrinib turibdiki, bunday demokratik jamiyatning asosini oʻz-oʻzini boshqarish va jamoat tashkilotlari oʻzaro munosabatlarining majmuasi tashkil kilar ekan. Fuqarolik jamiyati insonlarda oʻz-oʻzini anglash, ularning obektiv rivojlanishdagi maʼsuliyat xissasini sezish kobiliyatining yuksalishida xomaxang ravishda shakllanib boradi. Bu jamiyatda shakllangan imkoniyatlar fuqarolari siesiy, axloqiy va xuquqiy madaniyatlari darajasining yuqoriligi bilan ajralib turadi. Qadimgi davrdan boshlab to oʻrta asrlargacha boʻlgan zamonda davlat keng talqin etilgan, lekin u oʻzi tashkil qiladigan va ifodalaydigan jamiyatdan aloxida emas edi. Nikollo Makiavelli adabietlarga "Stato" degan maxsus termini kirgizib, u davlatni, uning qandaydir aniq shaqlidan katʼiy nazar jamiyatning aloxida siesiy tashkiloti sifatida talqin etdi. "Davlat" tushunchasi odatda maʼlum bir xududda oliy xoqimiyatga ega tashkilotni anglatadi. Davlatning moxiyatini yanada chuqurroq va xar tomonlama anglash uchun uning muxim belgilarini bilish lozim. Davlat oʻzining tuzilishi jihatidan 3 ga boʻlinadi: 1. Unitar davlat. 2. Federativ davlat. 3. Konfederativ davlat. Unitar davlatda yagona konstitutsiya, yagona xudud va tartiblar amal qiladi va oddiy davlat shaqlidir. 2. Federativ davlat bir qancha davlatlarning yagona konistitutsiya va qonunlar doirasida birlashivudan tashkil topadi. Konfederativ davlat davlat shaqli toʻla mustaqil, suveren davlatlarning ixtieriy birlashuvi va bunda xalqaro shartnomalar koʻrinishuvida amalga oshiriluvchi xoqimiyat amal qiladi. Xozirgi davrda bunday davlat shaqli mavjud emas. Davlat boshqaruv shaqliga koʻra 2 xil boʻladi: 1. Monorxiya 2. Respublika. Monorxiya yakka shaxsning xoqimiyati boʻlib, asosan nasildan-nasilga utuvchi xarakterga ega boʻladi. Monorxiya 2 turga boʻlinadi: 1. Mutlok monorxiya 2. Konstitutsion monorxiya. Mutlok monorxiyada monorx cheklanmagan xoqimiyatga ega boʻladi. Konstitutsion monorxiyada esa monorxning xoqimiyati parloment tomonidan cheklangan boʻladi. Respublika xalq xoqimiyatiga asoslangan davlat boʻlib, prezidentlik va parlamental respublikaga boʻlinadi. Oʻzbekiston respublikasi prezidentlik respublikasi boʻlib, prezident davlat boshligi, Vazirlar maxkamasining Raisi, Kuchlarning Bosh kumondoni xisoblanadi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach prezidentimiz raxnomoligida xuquqiy davlat qurish uchun astoydil saʼy-xarakatlar boshlandi. Xuquqiy davlat-konstitutsion davlatchilikning real amalga oshishidir. Uning asosida insonni davlat terrori, uning eʼtiqodi ustidan kuch ishlatishi, xoqimiyat orgonlari tomonidan mayda xomiylik qilishdan ximoya qilishga intilish etadi. Xuquqiy davlat-suverin xalq irodasiga, buysunuvchi, insonning erkinligi va boshqa xuquqlarini ximoya qiluvchi, oʻz faoliyatini qonunlar doirasida amalga oshiruvchi davlatdir. Bunday davlatda shaxs bilan xoqimiyat Oʻrtasidagi munosabatlar konstitutsiyada belgilab quyiladi. Davlat bilan fuqarolar oʻrtasidagi munosabatlarda ustivorlik inson xuquqlariga qaratiladi, qonunlar davlat va uning xatti-xarakati bilan buzilmaydi. Xuquqiy davlatning belgilari sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: rivojlangan fuqarolik jamiyatining mavjudligibarcha fuqarolarning xuquqiy tengligi xuquqiy umumiyligi, uning barcha fuqarolar, toshkilotlar, muassalar, jumladan, davlat xoqimiyatining ham teng taalukli boʻlishi: xalq va davlat suverentetining konstitutsion xuquqiy jihatlardan muvafiklashganligi: qonun chiqaruvchi, ijro va sud xokimiyatlarining boʻlinishi, ular faoliyatining hamkorlikdagi birligi: individ erkinligini cheklash faqat barcha kishilar erkinligi va xuquqlarini ximoya qilish bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Xuquqiy davlat shaxsning mutlok erkinligini bildirmaydi. Xar bir shaxsning erkinligi boshqa kishining erkinligiga zid kela boshlasa, xuddi shu erda uning erkinligi tugaydi. Oʻzbekiston Respublikasida milliy istiqlol sharofati bilan bozor munosabatlariga oʻtish, xuquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish uchun qulay shart - sharoitlar yaratishga qaratilgan isloxtlar tobora chuqurlashib bormoqda. Davlat va xukumatimiz milliy mustaqillikning dastlabki davridan boshlab kuchli ijtimoiy siyosat yuritib kelmokda. Oʻzbekistonda amalga oshirilaetgan isloxtlarning pirovard maqsadi ham xuquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurishdir. Xozirgi davrda bunday davlat va jamiyat barpo etishning konstitutsion va qonuniy asoslari yaratildi. Demokratik tipdagi milliy davlatchilik shakllandi. Fuqarolik jamiyatining sifatida koʻp partiyalilik va oʻz - oʻzini boshqarish organlari - jamoat birlashmalari tuzimi shakllandi.

Deviant xulq-atvor sotsiologiyasi.

Deviant xulq-atvor sotsiologiyasi jamiyatda urnatilgan ijtimoiy meʼyorlardan chetga chiqish xolatlarini oʻrganadi. Sotsiologiyani bu soxasi Oʻzbekistonda keng oʻrganilmagan. Faqat turli soxa mutaxassislari Deviant xulq-atvorning turli koʻrinishlarini oʻz tadqiqot obektlari doirasida oʻrganganlar.

Jamiyatda insonlar faoliyati xatti xarakatlari va xulq atvorlarini ijtimoiy meʼyorlar boshqaradi. Ijtimoiy meʼyor- jamiyat boshqaruvining ajralmas qismi boʻlib, shaxs yoki ijtimoiy gurux xulq-atvorini muayyan ijtimoiy muxitga moslashtiruvchi qoidalar majmuidir. Ijtimoiy meʼorning xulqiy axloqiy diniy hamda urf odatlariga oid turlari mavjud. Ijtimoiy meʼorning afzalligi shundaki, yoshligidan yoki muayyan moslashtirib borilgan shaxslar koʻpchilik tomonidan qabul qilingan tomoyillar doirasidan chetga chikmaydi va boshqalardan ham shuni kutadi. Jamiyat taraqqiyotiga xizmat kilmasdan, balki unga tusik buluvchi meʼyordan ogish xolatlari ham mavjud boʻlib, sotsiologiyada bu narsa «Deviantlik xolatlari», undan tugʻiluvchi xulq atvorni «Deviant xulq-atvor» deb nomlanadi. Deviant xulq-atvor jamiyatda urnatilgan axloq meʼyorlarga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-xarakat, ijtimoiy xodisa boʻlib, yolgonchilik, dangasalik, ugirlik, ichkilikbozlik, giyoxvandlik, oʻz joniga kasd qilish va boshqa koʻplab shu kabi xolatlar ushbu xulq-atvor xususiyatlari xisoblanadi. Deviant xulq-atvor deganda quyidagilar nazarlda tutiladi:

A) Jinoyatchilik. Muayyan davlatda urnatilgan qonun va meyorlarga nisbatan ayrim shaxslarning salbiy munosabati jinoyat, mazkur shaxs esa jinoyatchi xisoblanadi.

V) Ichkilikbozlik. 1) Alkogolni xar zamonda istemok qilish.

2) Alkogolni ko'p istemol qilish.

3) Alkogolizm- spirtli ichimliklarga patologik o'rganib qolish bilan tavsiflanuvchi kasallik.

S) Giyoxvandlik. Giyoxvand yoki unga tenglashtirilgan vositalarga doimiy ruju quyish va tibbiy ko'rsatmalarsiz istemol qilish.

D) Foxishabozlik. Ikki turga bo'linadi. 1- Kompubinat – nigoxsiz birga yashash. 2- Foxishabozlik – pul uchun o'z tanasini sotish. G'arb mamlakatlarida asosan ikkinchisi koralansada, Sharqqa ikkala xolatga ham me'yordan ogish sifatida koralanadi. Ulardan tashqari, xalqimizni maxalliychilik urug' aymokchilik boqimandalik kabi salbiy xolatlar ham me'yordan chekinishning diqqat talab ko'rinishlaridan xisoblanadi. Deviant xulq-atvor bir shaxsning salbiy xulq-atvordan iborat faoliyatini, shuningdek, muayyan guruxni ogma xulq-atvorlarini ham ifodalovchi tushunchadir.

Ma'lumki, ijtimoiy me'yorlik va ulardan chekinishlar xaqidagi qarashlar insonning ijtimoiylashuv jarayoni bilan bir vaqtda paydo bo'lgan. Qadimgi xalqlarning diniy-mifologik tasavvurlari, xususan Misr, Xindiston va Xitoy diniy qonun qoidalaridagi axloqiy me'yorlar bu soxadagi dastlabki qarashlar edi. Ushbu «qonunlar»da barcha xuquqlar insonga xudolar tomonidan beriladi va qonun bo'zuvchilarni xudolar jazolaydi, deb xisoblangan.

O'rta asrlarda axoli me'yorlari diniy qarashlar ta'siri ostida rivojlandi va ulardan chekinish diniy nuqtai-nazardan baxolangan. Evropada xristian dini barcha soxada xukmronlik qilgan bo'lsa, Sharq dunyosida axloqiy xuquqiy me'yorlar va ular xaqidagi ta'limotlar islom falsafasi ta'sirida rivojlandi. XVIII asr mutafakkirlari ijtimoiy me'yoriy va undan chekinish muammosini yanada chuqurroq taxlil qildilar. Manteske, Russo, Bekkorio, Gelvetsey, Didro, Golbax, Morelli va Furelar o'z ilmiy izlanishlaridan ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar uchun umumiy bo'lgan qonuniyatlarini topishga intildilar.

XIX asr oxirlarida tabiiy fanlarda erishilgan ilmiy yutuqlar ijtimoiy fanlar taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Xususan, sotsiologiyada ijtimoiy me'yordan ogish xolatlarini tushunturuvchi dastlabki ta'limot, Dyurkgeymning "Anomiya" g'oyasi edi. Dyurkgeym fanga o'zi kiritgan "Anomiya" atamasi orqali qonunchilikni, qonunlarning tan olinmasligi va ularga amal kilnimaslikni tushunadi.

Deviant xulq atvor muammolarini taxlil qilishda Merton ishlab chiqqan ta'limot sotsiologiyada etakchi o'rin tutadi. Dyurkgeymning "Anomiya" g'oyasini rivojlantirib, Merton Deviant xulq atvoriga quyidagicha ta'rif beradi: "Deviant xulq atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq atvor standartlari bilan axoli xulq atvor mativlari hamda mavjud imkoniyatlarni bir-biriga mos kelmay qolishi natijasidir".

Shaxslarda yuz beruvchi Deviant xolatlarining paydo bo'lishi shakllanishi va rivojlanishida muxim ahamiyatga ega bo'lgan 3ta omilni ko'rsatish mumkin. Bo'lar shaxs xususiyatlari, Muammoli xolat va ijtimoiy nazorat institutlaridir.

a) Shaxs xususiyatlarining shakllanishida asosan 3-ta omil muxim ahamiyat kasb etadi,bo'lar: Irsiy omillar; Psixofiziologik omillar; Shaxsining bilim darajasi.

b) Muammoli vaziyat shunday xolatki u sub'ektdan echimini talab qiladi, uning echimi ijtimoiy me'yorlarda ko'rsatilgan bo'lsada, u yoki u sabablarga ko'ra, ushbu me'yorlarni qo'llash kiyinroq bo'ladi.

Eng katta muammoli vaziyat ziddiyatli xolatlarda, ya'ni turli shaxslar yoki guruxlarning manfaatlari bir-birilariga to'qnash kelganda yuz beradi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki o'z joniga qasd qilishlarning 40 foizi oilaviy mojarolardan paydo bo'ladigan ziddiyatlar oqibatida sodir etiladi. Jamiyatda shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi muammoning va uni xal qilish imkoniyatlarining murakkabligi darajasiga ko'ra muammoli xolatning 4ta asosiy xolati ko'zga tashlanadi:

Xech kanaka muammo yo'q xolat, bunday xolat xech kanaka qaror qabul qilishni talab kilmaydi;

Muammo bor, biroq kiyinrok yoki osonrok bo'lsada, uning echimi ham ijtimoiy me'yorlarda ko'rsatilgan xolat;

Mavjud muammoni sub'ekt ijtimoiy me'yorlar doirasida xal qila olmaydigan xolat;

Muammoni xech qanaqasiga hal qila olmaydigan xolat. Ushbu turlicha xolatlar keng ko'lamda birdan ikkinchisiga utib turadi. Jamiyat a'zolari shaxsiy nuqtai nazarlarining shakllanishiga, ularning Deviant xulq atvoriga nisbatan ijtimoiy faol munosabatlarini tarkib topishiga tarbiyaviy jarayonlar uchun bevosita mutasaddi shaxslar,tashkilotlar raxbarlarining o'rni va roli kattadir. "Ba'zilarga mumkin, boshqalarga mumkin emas","Xozir yaxshi ertaga yomon" va shu kabi munosabat xolatlarining ikkilamchi fe'l atvor shaqlida, ya'ni parallel standartlar yo'nalishida amal qilishiga izn berish juda xafflidir shu boisdan xar qanday xolatlarda ham mansabdor shaxslar turli jamoat tashkilotlari va mexnat jamoalarining raxbarlari, pedogog tarbiyachilar, qonuni ximoya qiluvchi tashkilotlar vakillarining xulq-atvor me'yorlarini buzishi ka'tiy koralanadi.

Deviant xulq-atvor turlariga kiruvchi ichkilikbozlik giyoxvandlik, o'z-o'zini uldirishlar bilan bog'liq ijtimoiy illatlarning xar biri yuzaga kelishi va ijtimoiy oqibatlariga ko'ra moxiyatdan farkli jihatlariga egadir.

Birinchi fark,ijtimoiy zararli odatlarning uzoq davom etishi Deviant xulqi turmush tarzining o'zviy bo'lagiga aylanib ketishidan iborat bo'ladi. Doimiy oilaviy kelishmovchiliklar, oila va atrof-muxitdan norozilik, ishdagi tushunmovchiliklar va xokozolar bo'larning u mavjud vaziyatni o'zgartirishga o'rindi. Bu o'rinda ijtimoiy institutlardagi kamchiliklar, shu jumladan, ziddiyatlar rivojlanishining oldini oluvchi va ularga qarshi kurashuvchi ijtimoiy nazorat tizimlari ham salbiy rol o'ynaydi.

Ikkinchi fark, yuqoridagi xolatlarini xal qilishning ma'lum qiyinchiliklarga egaligidir. Ma'lumki, xar qanday xolatda ham, ko'p "qurbon" berib bo'lsada, to'g'ri echimga erishish mumkin. Lekin hamma gap shundaki, subekt "qurbon" bera oladimi: xotini (yoki eri) bilan ajrashib keta oladimi yoki yo'qmi. Qat'iy qarorga kela olmay, ko'pincha sub'ekt o'rinbosuvchi vositalarga, ichkilik va giyoxvand moddalarga murojaat etadi. Biroq bu yo'l ziddiyatning chuqurlashuviga va turmush tarzini zararlantiruvchi faktorga olib keladi.

Shaxsning ijtimoiylashuvi jarayoni jamiyatning va atrofdan odamlarning kat'iy nazorati ostida amalga oshadi. Insonlar bolalarni faqat urgatibgina kolmasdan xulq atvor me'yoriy talablarining to'g'ri bajarilishini nazorat etishadi va bu bilan ijtimoiy nazorat vakili vazifasini bajarishadi.

Agar nazoratni yakka shaxs amalga oshirsa, bu individual tavsifga ega bo'ladi va agar butun bir jamoa, oila, do'stlar maktab, maxalla tomonidan amalga oshirilsa, ijtimoiy tavsifga ega bo'ladi. hamda ijtimoiy nazorat deyiladi.

Ijtimoiy nazorat vakillari insonlar xulq-atvorini boshqarishning eng muxim vositasi bo'lib, Deviant xulq atvorining oldini olishda ham ushbu jamoalarning o'rnini katta bo'ladi.

Inson tarbiyasida eng birinchi va eng muxim ijtimoiy nazora instituti bu - oiladir. Farzand tarbiyasida va barkamol avlodni shakllantirishda sog'lom oila muxitning o'rnini bekiyosdir. Keyingi yillarda yurtimizda oila xaqida sog'lom avlod xaqida uylash, oilani mustaxkamlash borasida bir qancha ishlar amalga oshiriladi. Xususan, yurtboshimiz tomonidan 1998 yilni "Oila yili" deb e'lon qilinishi fikrimizning isbotidir.

Prezidentimiz I.A.Karimov o'zining "Barkamol avlod orzusi" asarida shunday fikrlar yuritadi. Bola tug'ilgan kundan boshlab oila muxitida yashaydi. Oilaga xos an'analar, qadriyatlar, urf odatlar bola zuvalasini shakllantiradi. Eng muxim, farzandlar oilaviy xayot maktabi orqali jamiyat talablarini anglaydi, xis etadi.

Inson xatti-xarakati, xulq atvori va faoliyatini ta'lim muassasalari, maxalla, mexnat jamoasi, umumdavlat miqyosida esa, qonuni muxofaza etuvchi organlar (sud, proko'ratura, militsiya ham nazorat qilib boradi va ushbu shaxsga nisbatan ijtimoiy nazorat institutlari vazifasini bajarishadi.

MAVZU BO'YICHA TAYANCH ATAMALAR.

Ijtimoiy strata jamiyat a'zolarining mulk, kasb. irk, millat, jins, xudud, mayl, maqsadlar, didlar asosida bulingan aloxida uyushmasi.

Konsensusmurosa.

Olamiy uygunlik olamni yaxlit bir butunlik tarzida tasavvur etishi.

Yoshlar sotsiologiyasi jamiyatning o'ziga xos qatlami bo'lgan yoshlarni o'rganuvchi soxa.

Yoshlar tarbiyasi bugunning eng dolzarb vazifasi bo'lib, yoshlarda vatanparvarlik, xurfikrlilik, bilimlik sifatlarini rivojlantirishdan iborat.

Ijtimoiy me'yorjamiyat boshqaruvining ajralmas qismi bo'lib shaxs yoki gurux xul-atvorini muayyan ijtimoiy muxitga moslashtiruvchi qoidalar majmuidir.

Jinoyatchilik muayyan davlatda o'rnatilgan qonun va me'yorlar nisbatan ayrim shaxslarning salbiy munosabati.

Anomiya qonunchilikni, qonunlarni tan olinmaslik va ular amal qilinmaslik.

Deviant xulq-atvor jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yorlarga mos kelmaydigan insoniy faoliyat xatti-xarakat, ijtimoiy xidisa.

1.ILOVA

Iqtisodiy soxada Nodavlat tashkilotlar, kooperativlar, ijara jamoalari, aksiyadorlik jamiyatlari, uyushmalar korporatsiyalarning mavjudligi.

Ijtimoiy soxada: Oila, partiyalar, jamoa tashkilotlari va harakatlar ish va yashash joylaridagi o'z-o'zini boshqarish organlari, nodavlat ommaviy axborot vositalari, jamoatchilik fikrini aniqlash, shakllantirish va ifoda etishning zamonaviy shakllarini mavjudligi.

Ma'naviy soxada : So'z, vijdon erkinligi va fikrlar erkinligi, o'z fikrini bildira olishning real imkonoyatlari, ijodiy **Ilmiy va boshqa uyushmalar mustaqilligining ham qonuniy, ham ommaviy jihatdan ta'minlanganligi.**

6-Mavzu: Jamiyatning sotsial strukturasi va stratifikatsion jarayonlar.

(2-soat)

Reja:

1.Sotsial stratifikatsiyasi haqida tushuncha

2.Ijtimoiy boshqaruv sotsiologiyasi

3.Iqtisod sotsiologiyasi

Sotsial stratifikatsiyasi haqida tushuncha Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz xar bir siyosiy tarixiy davrda axolini tabaqalarga bo'lish orqali boshqarish, jamiyat tarkibiy sinflar, strata, ijtimoiy guruxlarning bo'lishi kabi, ijtimoiy xodisalariga duch kelamiz. Qadimiy Misr va Vavilonda axoli zadogonlar va qullarga, Afina va Rimda fuqarolar va nisbatlarga, Xindistonda braxmonlar va xizmatkorlarga ajratilgan. Qadimgi Turon mamlakatida asosan axolining:

a) Urug` qabilaviy kelib chiqishidan;

b) Kasbiy mansubligidan;

v) diniy e'tiqodiy qarashlaridan;

g) shajaraviy suloloviy kelib chiqqan xolda tasnif etib kelingan.

Turon tarixidan ma'lumki, jamiyatni ana shunday tasnif etish xar bir ijtimoiy gurux, strataning ijtimoiy o'rni va rolini ob'ektiv baxolash, ulardan samarali foydalanish, umumdavlat miqyosida ularning murosaviy konsensusini ta'minlash, siyosiy boshqarish imkonini bergan.

Jamiyatni o'rganish tamoyillari, ijtimoiy iqtisodiy voqelikka yonda shuv xususiyatlari doimiy ravishda o'zgarib, takomillashib beradi. Tetali tor tuzim davrida ijtimoiy taraqqiyotning bosh sababi sinflararo qurish deb qaralganligi sababli jamiyatdagi muammolarga umumiy yondashib, bir sinf vakillari bilan ikkinchi sinf sinf vakillari qarashlaridagi tafovutni aniqlash barcha ijtimoiy fanlar xususan sotsiologiyaning ham asosiy ilmiy tadqiqot tamoyillaridan xisoblanib kelingan.

Jamiyatning tinchlik sharoitida muntadil va odatiy xolatlardan barcha ijtimoiy ziddiyatlarni asosan muoyli sinflar sinflar, urug` va tabaqalar ichidagi qarama-qarashliklar tarzida namoyon bo'lib keladi. Ijtimoiy gurux lardan tabiiy amal qilish xolati bo'lgan ichki, botiniy muammo va ziddiyat larning sinflararo ziddiyatlarga kuchishi, ya'ni bir gurux ziddiyatlarning boshqa guruxlar tomonidan o'zlashtirilishi ziddiyatlarning ijtimoiylashuvi umumjamiyat, sinflararo, davlatlararo urushlarga olib kelgan bunday yondashuv tabiiyki jamiyat ijtimoiy guruxlarning siyosiy ijtimoiy, mulkiy ma'naviyat barovarlashtirishga ijtimoiy psixologiya masalasini o'rganishning negizi mazmunidan, ya'ni ichki jihatlaridan tashqi tomonlariga burib to'liq extiyoji va zaruratidan kelib chiqqan bo'lib, kishilar tomoni dan voqealik o'zgarishlari moxiyatini bilish milliy o'zlikni anglashga bo'lgan intilishlariga yo'l bermaslikni ifodalay edi.

Bunday yondashuv axolini ma'naviyat zabun qilar o'z xaq-xuquqlari uchun kurash o'zlikni muxofaza etish, o'zgalarga kerakali bo'lishdan ijobiy fazilatlar rivojiga yo'l bermasdan, egalik, surbetlik, bog'imandalik, yalqovlik, ijtimoiy mulkka nisbatan yulgichlik xususiyatlarini tarkib toptirar edi.

Ikkinchi katta ijtimoiy voqelikni idrok etishda induktiv yondashuvning mutloklashtirishdan iborat edi. Induktiv metod, ya'ni xususida umumiy to'la namoyon bo'lishi g'oyasi xar qanday xolatda ijtimoiy-iqtisodiy muxitdan qat'iy nazar amal qilishi mukarrar, deb qarashdan kelib tan olmaslik oqibatida tabiat va jamiyatga o'nglab bo'lmas darajadagi katta zararlar etkazildi.

Induktiv metodni mutloklashtirishning ma'naviy o'z-o'zini anglash borasida juda zararli ekanligi Sharq va G'arb mutafakkirlari Zardo'sht, Lao Szin, Konfutsiy, Platon, Aristotel, Sitseron, Imom Buxoriy, al-Moturidiy, Farobiy, Beruniy va boshqalar o'z asarlarida asoslab berganlar.

Totalitar tuzim davrida tabiatning noyob istedodlari oyoq osti qilinganligi, hammani barobarlashtirish shiori ostida qolib qarab keliinganligi kishilarni "jamiyatni vintiklari" va ularni istagan paytda birini ikkinchisi bilan almashtirish mumkin deb yondoshish uslubi keng ko'lamda amalda bo'lib keldi.

Ijtimoiy adolatni qaror topshirish tarixi insoniyat tomonidan o'z-o'zini anglash jarayonlari boshlanishi bilan bog'liq. Dunyoni ilk kitoblaridan sanalmish "Avesto"da axolining barcha qatlamlari, kavmlari va guruxlari uchun umumiy turmush tarzi qoidalari tafsif etiladi. Antik dunyo qonunshunosi Solon tomonidan yaratilgan ilk qoidalar majmui ham turli xil ijtimoiy guruxlar O'rta asrda totuvlik va murosav me'yorlaridan iboratdir. Stratifikatsion tasniflarni o'rganganda, olamni yaxlit bir butunlik tarzida tasavvur etish, ya'ni "Olamiy uygunlik" nazariyasiga monantlik jihatlarini ham e'tiborga olishimiz kerak bo'ladi. Bu nazariya tarafdorlaridan biri Platon olamiy jon olamni ruxlantirib, o'zi sonli nisbatlarga, gormonik tartibga bo'ysunadi deb qaraydi. Platondan farqli, Aristotel tartibsizliklardan vujudga keladigan olamiy uyg'unlikka bir muncha o'ziga xos yondashadi va uni jondagi manba emas balki faqat narsalar tabiatidagi manba deb cheklanadi.

Stratifikatsiya sotsiologiyani asosiy tushunchalaridan biri sifatida jamiyatning ijtimoiy tarkibi, ijtimoiy guruxlari va ularni tabaqalanishi belgilari tizimini o'zida aks ettiradi. Xozirgi zamon stratifikatsion yondashuvining nazariyotchilari ijtimoiy guruxlarning ishlab chiqarishidagi ishtiroki, jamiyatning asosan mulkka bo'lgan munosabat asosida tabaqalashuvi xususidagi marksistik yondashuvini inkor etib jamiyat, malumot, ruxiyat, maishiy shart sharoitlar, bandlik darajasi, daromat ko'lamlari va boshqa belgilarga ko'ra tabaqalanishini asoslab beradilar. Ular yuqoridagi belgilarga ko'ra ajraluvchi ijtimoiy guruxlardan tashqari, yuqori tabaqa, o'rta tabaqa va quyi tabaqa doimiy amal etishini ta'kidlaydilar.

Insoniyat tarixida stratalar xalqning madaniy takomillashganlik belgilari sifatida ham baxolanib kelingan. Xususan, gilamdo`zlar, duppido`zlar, temirchilar, bog`bonlar va boshqa kasbiy stratalar muayyan mexnat faoliyati orqali nafaqat o`ziga xos iqtisodiy-ijtimoiy xat yo`rig`ini amalga oshirganlar, balki o`z qavmlari siru-sinoatlarining o`zgalar mulkiga aylanmasligi erishilgan komillik qadriyatiga putur etmasligi xususida ham qayg`urganlar.

Xalqimiz o`z stratalarini ximoya qilib kelgan, zero, bu ximoya nafaqat kavmlar, shakllangan kasb-va ijtimoiy guruxlar mavqeini muxofaza etish shakllarida balki axloqiy yondashuvlar tizimini turmush tarzi yaxlitligini, xalq urf-odatlarini va an`analarini saqlash uchun kurash lavxalarida ham nomoyon bo`lib kelgan.

O`zbek xalqi stratalarining tarkibi va tizimi taxlili ETNOregional xususiyatlarini ham xisobga oladi. Ma'lumki, o`zbek xalqi tarixan shakllangan 92 urug`-etnoeliment maxsulidir. Bu etno-tasnif tarkibidagi xar bir urug` aloxida stratifikatsion tadqiqot talab etuvchi etnik birliklardir. Mazkur urug`larning ijtimoiy-tarixiy o`rni taxlil etilganda uning nafaqat o`zbek xalqi etnogenezisini o`rganishdagi ahamiyati oydinlashadi, balki uning umumturkiy makroetnosida to`ngan tarixiy o`rni va ijtimoiy mavqesi yuzaga chiqadi.

O`zbekistonda keng tarmoqli yaxlit stratifikatsiyasi tadqiqot ishlarini amalga oshirish zaruriyati va dolzarbligi bugungi kunda o`zbek xalqi milliy o`zligini to`g`ri idrok etish, milliy mentalitet imkoniyatlaridan samaralirok foydalanishga yo`l ochadi. Bugungi kunda O`zbekiston ijtimoiy jarayonlar tarkibi va tizimini xarakterlovchi 12 ta stratifikatsion tizimlarni ajratib ko`rsatish mumkin. Ular quyidagilar.

Ijtimoiy kasbiy taslifga ko`ra tiplar.

Kavm-sulolaviy asoslarga ko`ra tiplar.

Madaniy-estetik darajalarga ko`ra tiplar.

Yosh davrlariga ko`ra tiplar.

Etno-xududiy tiplar.

Diniy-konfessional tiplar.

Partiyaviy-e'tiqodiy farqlarga ko`ra tiplar.

Urug`-qabilaviy tiplar.

Muayyon manfaatlar doirasida uyushgan korporativ tiplar.

Jinsiy tasnifga ko`ra tiplar.

Xuquqbuzarlikka moyillikka ko`ra tiplar.

Madaniy-ramziy intilishlarga, xulqlariga ko`ra axoli tiplari.

O`zbekistondagi ijtimoiy stratifikatsiya jarayonlarini o`rganishda konkret sotsiologik tadqiqot metodlari, xususan, anketa, intervyu test, xujjatlarni o`rganish usullariga real xolatlar takozosi asosida yondashiladi va ular orqali olingan birlamchi ma'lumotlar konkret analiz usulida qayta ishlanadi.

Jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalarni o`rganishning asosiy tamoyillari kuyidagilardan iborat.

Tadqiqot davomida ijtimoiy stratalarga extiyotkorona munosabatda bo`lish, ularning ijtimoiy tarkib va tuzimdagi o`rni va mavqesini xurmat qilish.

Stratalar ijtimoiy statikasi va dinamikasi jarayonlarini ilmiy baxolashda tizimiy va yaxlit yondashishi;

O`zbekistondagi ijtimoiy stratalarning milliy mentaliteti, regional-xududiy xususiyatlarini aloxida e'tiborga olish;

Ijtimoiy stratalar tarkib topishiga sezilarli ta'sir o`tkazuvchi siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy, diniy-konfessional, mafkuraviy omillarni o`rganish;

Ijtimoiy stratalar tasnifini tuzishda siyosiy taxlil usullaridan foydalanish.

Yoshlar sotsiologiyasi.

Bu rakamlar faqat yurtimiz axolisining son jihatdan ushinishigina ko`rsatib kolmay, u navkiron millat sifatida katta intellektual imkoniyatlarga ega ekanini ham namoyon etadi. Prezidentimiz Islom Karimov «O`zbekiston–kelajagi buyuk davlat» degan g`oyani ilgari so`rganida albatta yuqoridagi ko`rsatkichlarga asoslanganligi tabiiy.

Milliy mafkuramizning muxtasar shioriga aylangan ushbu so`zlar nafaqat ruxlantiruvchi da'vat, balki amaliy natijaga aylanishi uchun davlat jamiyatning eng faol qatlami bo`lgan yoshlarga katta etibor karatmokda. «Sog`lom avlod uchun» ordenining ta'sis etilishi, «Kamolot», «Umid», «Mirzo Ulugbek» jamgarmalarining tuzilishi, yoshlar muammolari instituti faoliyatining yo`lga qo`yilishi, O`zbekiston Respublikasining ta'lim to`g`risidagi qonuni, Kadrlar tayyorlash milliy dasturining qabul qilinishi va xayotga jadal joriy etilayotganligi, televidenie va radioda maxsus yoshlar kanalining tashkil etilishi kabi faktlar ushbu so`zlarning amaliy isbotidir.

Yoshlarni xar tomonlama etuk komil insonlar qilib tarbiyalash bilangina, dunyoda O`zbekistonning iqtisodiy, siyosiy o`rni yuksalishiga erishish mumkin. Shu bois yurtboshimiz «biz iste'dodli, fidoiy bolalarimizga farzandlarimizga bilim va kasb cho`qqilarini zabt etish uchun qanot berishimiz kerak»– degan edilar.

Ta'lim tizimidagi yangi milliy modelimiz jamiyatdagi potentsial kuchlarni ro`yobga chiqarishga mo`jjallangan. Ta'lim jarayoniga davlatning katta e'tibori, ko`plab samoyalar sarflanishi mamlakatimizda axolining yalpi komillik yo`liga chiqib olishiga real shart sharoitlar tugdirimokda.

Yoshlarning intellektual ruxiy kamoloti ularning ma'naviy o`z-o`zini anglashi jarayonlari bilan bevosita bog`liqdir.

Yoshlar milliy o`zligini anglash sharoitida ular ijtimoiy manfaatlarini o`rganish hamda nazariy jihatdan tadqiq muxim ahamiyatga ega bo`lib, bo`lar quyidagilar:

fikrlar xilma-xilligi nuqtai nazaridan mustaqillik sharoitida ijtimoiy manfaatlar mavjud kontseptsiyalar orqali taxlil etiladi va zamonaviy sharoitlarga xos bo`lgan qarashlar tarzida ifodalab beriladi;

ijtimoiy manfaatlarni jamiyat taraqqiyotidagi o`rni, ahamiyati hamda zamonaviy siyosiy jarayonlarda siyosiy va iqtisodiy manfaatlarni o`zaro uygun tarzda o`rganadi;

ijtimoiy manfaatlar moxiyati, mazmuni hamda jamiyat rivojidadagi o`rni masalalarini sotsiologik jihatdan taxlil etadi; jamiyatda ijtimoiy siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy omillarning ijtimoiy manfaatlariga ta'siri o`rganadi;

xozirgi davrda ijtimoiy taraqqiyotga xos jarayonlar rivojida etnik manfaatlarining usib, milliy va umuminsoniy mazmun kasb etish xususiyatlarini nazariy tadqiq etadi.

Sotsiologiya fani yoshlarni jamiyatdagi ijtimoiy va ruxiy o`ziga xos xolatga ega bo`lgan yirik ijtimoiy gurux sifatida o`rganadi. Bu ijtimoiy va ruxiy xolatda ularning nafaqat yoshdagi tafovutlari, balki ijtimoiy iqtisodiy, shuningdek ijtimoiy siyosiy mavqei ham o`z ifodasini topadi. Yoshlar deganda, ma'naviy dunyosi shakllanish jarayonida bo`lgan, asosan 16-30 yoshlardagi inson tushiniladi.

Biroq yoshlarning ijtimoiy jihatdan bir-biridan farqlanishi ayrim mutaxassislarni yoshning «yuqori» chegarasini turli guruxlarning ijtimoiy iqtisodiy va kasbiy sifatleri shakllanishi davomiyligiga qarab aniqlashga undamokda. Jumladan, yosh ishchining bir kasb boshini kat'iy to`lishi asosan 25 yoshlarda amalga ohsa, yosh olim 35 yoshida shakllanib ulguradi. Yosh chegaralari u yoki bu mamlakatdagi mavjud tarixiy sharoit hamda ijtimoiy tuzimga bevosita bog`liqdir. Ko`pgina mamlakatlarda yoshlikning quyi chegarasi tegishli me'yoriy-xuquqiy xujjatlarda yozib quyilgan. Mustaqil kasb faoliyati bilan shug`ullanish komillik yo`liga chiqib olishiga real shart-sharoitlar tugdirmokda.

Yoshlarning intellektual-ruxiy kamoloti ularning ma'naviy o`z-o`zini anglashi jarayonlari bilan bevosita bog`liqdir. Ayniqsa, bozor iqtisodiyoti sharoitida ular ijtimoiy ideallarning susayib ketishiga yo`l qo`ymaslik muximdir.

Yoshlar milliy o`zligini anglash sharoitida ular ijtimoiy manfaatlarini o`rganish hamda nazariy jihatdan tadqiq etish muxim ahamiyatga ega bo`lib, bo`lar quyidagilardir:

fikrlar xilma-xilligi nuqtai-nazaridan mustaqillik sharoitida ijtimoiy manfaatlar mavjud kontseptsiya orqali taxlil etiladi va zamonaviy sharoitlarga xos bo`lgan qarashlar tarzida ifodalab beriladi;

ijtimoiy manfaatlarning jamiyat taraqqiyotidagi o`rni, ahamiyati hamda zamonaviy siyosiy jarayonlarda siyosiy va iqtisodiy manfaatlar moxiyati, mazmuni hamda jamiyat rivojidadagi o`rni masalalarini sotsiologik jihatdan taxlil etadi; jamiyatda etnosiyosiy jarayonlari taxlil etib, ularning millatlaroro munosabatlariga ta'sirini hamda milliy manfaatlardagi o`rnini ko`rsatadi;

etnik manfaatlarning ijtimoiy taraqqiyot va jamiyat rivojidadagi voqea-xodisalarga o`zaro aloqadorlik dialetikasini o`rganib, ushbu jarayonning jamiyat taraqqiyoti bilan bog`liq xususiyatlarni taxlil etadi;

jamiyatda ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy omillarning ijtimoiy manfaatlariga ta'sirini o`rganadi;

xozirgi davrda ijtimoiy taraqqiyotga xos jarayonlar rivojida etnik manfaatlarining usib, milliy va umuminsoniy mazmun kasb etish xususiyatlarini nazariy tadqiq etadi.

Sotsiologiya fani yoshlarni jamiyatdagi ijtimoiy va ruxiy o`ziga xos xolatga ega bo`lgan yirik ijtimoiy guruxning nafaqat yoshdagi tafovutlari, balki ijtimoiy-iqtisodiy, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy mavqei ham o`z ifodasini topadi. Yoshlar deganda, ma'naviy dunyosi shakllanishi jarayonida bo`lgan.

Biroq yoshlarning ijtimoiy jihatdan bir-biridan farqlanishi ayrim mutaxassislarni yoshning «yuqori» chegarasini turli guruxlarning ijtimoiy-iqtisodiy va kasbiy sifatleri shakllanishi davomiyligiga qarab aniqlashga undamokda. Jumladan, yosh ishchining bir kasb boshini kat'iy to`lishi asosan 25 yoshlarda amalga ohsa, yosh olim 35 yoshida shakllanib ulguradi.

Yosh chegaralari u yoki bu mamlakatdagi mavjud tarixiy sharoit hamda ijtimoiy tuzimga bevosita bog`liqdir. Ko`pgina mamlakatlarda yoshlikning quyi chegarasi tegishli me'yoriy-xuquqiy xujjatlarda yozib quyilgan. Mustaqil kasb faoliyati bilan shugullanish xuquqi o`z xatti-xarakatlari uchun fukaro sifatida javob berish qobiliyatiga, nikoxga kirish xuquqi yoshlikning quyi chegarasini aniqlashni taqozo etadi.

Yoshlik-bu axloqiy idealni izlash, maqsadlarni va xayotiy pozitsiyani shakllantirish, kasb tanlash, oilaviy xayotga tayyorgarlik pallasidir. Xayotga kadam kuyayotgan yigit-kizlar uchun ular faoliyati ijtimoiy foydali bo`lishigagina emas, balki bu faoliyat o`z shaxsiy maqsadlariga, intilishlariga muvafikligi, xayot muammolarining amalga oshishiga mumkin qadar to`laroq kumaklashish g`oyat muximdir.

Jamiyat o`z oldiga mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllantirish vazifasini kuymokda. Bu o`z kadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun xayotda aniq maqsadga ega bo`lgan insonlarni tarbiyalash deganidir. Shundagina ongli turmush kechirish jamiyat xayotining bosh mezoniga aylanadi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek «Shunda odam olomon bo`lib, xar laxzada soxaga extiyoj sezib emas, aksincha, o`z og`im, o`z mexnati, o`z tafakkuri, o`z ma'suliyati bilan ong tarzda ozod va xur fikrli inson bo`lib yashaydi. Bunday odamlar uyushgan jamiyatni, ular barpo etgan ma'naviy ruxiy muxitni aslo bo`zib bulmaydi. Ularni o`z aql-idrok va kalb amri bilan tanlab olingan xayotiy maqsadlardan chalgitib ham bulmaydi».

Sotsiologiya fani nazarini yoshlarga karatish, ularning muammolari, uy-fikrlari, tashvishlarini bilib yoshlar siyosatini ilmiy asosga kuchirish yuqorida ta'kidlangan ijobiy natijalarni berishi mumkin.

2.Ijtimoiy boshqaruv sotsiologiyasi.

Ijtimoiy munosabatlarning unumli tarzda kechishini xar xil mezonlar erdamida o`rganadigan fan soxasi ijtimoiy boshqaruv deb nomlanadi. Bu fan umumsotsiologiya fanining XX asrning boshlarida Teylor Veber, Fayola kabi olimlar asos soldilar. XX asr O`rtalaridan boshlab boshqaruv muammolarining echilishida sistemali endashuv qo`llanila boshladi. Xozirgi davrda korxon va tashkilotlarni unumli boshqarish davr talabidan kelib chiqib, samarali boshqaruv mexanizmlarini yaratish va joriy etishni taqozo etadi. Zero, kuchayib boraetgan integratsion jarayonlar va

axborotlar tizimining xalqaro darajaga etib borishi, raqobatning susayishi va boshqalar ijtimoiy boshqaruvga bo'lgan munosabati foydali tomonga keskin o'zgardi va boshqaruv tizimida ijtimoiy o'zgarishlarga bo'lgan moslashuvini tezlashtiradi.

Ijtimoiy boshqaruvning takomillashuv istiqbollari O'zbekistonda barcha isloxlarni yanada tezroq va samaralirok amalga oshirish, demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish, o'z-o'zini boshqarish tuzilmalarini takomillashtirish va oxir oqibatda axolining turmush darajasini oshirish imkonini yaratadi.

Ijtimoiy jarayonlarni bashorat qilish va boshqarish quyidagi asosiy vazifalarni ko'zlaydi:

istiqbolni ba'xolash, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining muxim ko'rsatkichlarini aniqlash va unga oqilona etishning samarali vositalarini belgilash:

me'yorlarni aniqlash, istiqboldagi asosiy ijtimoiy talab va uni kondirish imkoniyatlarini belgilash:

taxdidlarni ta'minlash, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotiga aks ta'sir etish mumkin bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash va taxlil etish.

Ijtimoiy bashorat quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Istiqboldagi xolatlarni bashorat qilish - jamiyatning ijtimoiy taraqqiyoti xaqida olimlarning o'tgan zamon, xozirgi zamon va istiqbol an'alarini bashorat etishdir.

2. Me'yorlar bashorati - istiqboldagi kutilayotgan ijtimoiy hayotga mos me'yorlarni topish, ya'ni shu xolatga olib keluvchi shart - sharoitlarni aniqlash.

3. Taxdidlar bashorati - ijtimoiy taraqqiyoti jarayonining izdan chiqishi xolatining taxliliga asoslangan bashorat.

Ijtimoiy boshqarishni amalga oshirishda ijtimoiy axborot muxim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy axborot 3 guruxga bo'linadi:

Ijtimoiy guruxlar tuzilmasi va xolati xaqidagi axborotlar.

Odamlarning mexnat va turmush sharoitlari xaqidagi axborotlar.

Odamlarning hayot faoliyati va turmush tarzi xaqidagi axborotlar. Boshqaruv nuqtai nazaridan ijtimoiy axborot - tashkiliy, nazariy xisobga olish natijaviy axborotlardan iboratdir.

Ijtimoiy boshqaruv jarayoni ham sifat ko'rsatkichli ham miqdor ko'rsatkichli axborotlar orqali amalga oshiriladi. Sifat ko'rsatkichli axborotlar ijtimoiy xodisa va jarayonning ta'rifiy xususiyatlari va tarkibiy tuzilishining ko'rinishlari xaqidagi ma'lumotlardir. Mikdor ko'rsatkichli axborotlar ijtimoiy xodisa, jarayonlarning miqdor o'lchov shaklida aniqlangan kattaliklaridan iboratdir.

Bu axborotlar EXM ga asoslangan xolda matematik modellashtirishni va u orqali ijtimoiy bashorat qilishni, taxlil qilish va baxolashni amalga oshirish imkonini beradi.

3. Iqtisod sotsiologiyasi:

XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib, iqtisodiy hayot sotsiologiyaning tadqiqod ob'ektiga aylandi. Xuddi shu davrda ishlab chiqarishda inson omili anglab etildi va va bu borada tafakkur shakllanib bordi.

O'zbekiston mustaqilligining dastlabki davridaek prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan bozor iqtisodiyotiga o'tishning 5 ta tamoili ishlab chiqildi. Bo'lar quyidagilar:

Iqtisodning siyosatdan ustun bo'lishi.

Davlatning bosh isloxatchi ekanligi.

Qonunlar ustivorligini ta'minlash.

Kuchli ijtimoiy siyosat olib borish.

Bozor iqtisodiyotiga bosqichma - bosqich o'tish.

O'zbekiston respublikasi prezidenti ta'kidlaganidek: "Bizning bozor munosabatlariga o'tish metodimiz respublikaning o'ziga xos sharoitlari va xususiyatlarini, an'alar, urf-odatlar, turmush tarzini xar tomonlama xisobga olishga, o'tmishdagi iqtisodiyotni bir eklama, besunakay rivojlantirishning mudxish merosiga barham berishga asoslanadi".

Iqtisodiy nazariyalar va qarashlar hamda tasavvurlarga iqtisodiy munosabatlar hamisha ham muofik bo'lavermaydi.

Iqtisodiy qarash va qonunlar ba'zan ishlab chiqarish munosabatlariga shubxa bilan karaydi.

Asrimizning 60-yillarida rivojlangan G'arb mamlakatlarida iqtisodiy sotsiologiya fanining ijtimoiylashuvi tendentsiyasi kuchayib, uning imkoniyatlari ham ortib bordi. Iqtisodiy sotsiologiyani bugungi kunda global va xususiy masalalarni xal keluvchi fan sifatida tasavvur qilish mumkin.

Amerikalik sotsiolog Smelzer o'zining " Iqtisodiy hayot sotsiologiyasi " maqolasida iqtisodiy sotsiologiya " yo'rgak " dagi xolatida qanday uyg'onganligi va iqtisodiy turmushning borgan sari yangi tomonlarini qamrab olishligi juda ta'sirli qilib tasvirlangan.

Iqtisodiy hayotga ijtimoiy talqin etishga birinchi bor Teyler e'tibor berdi. U ishchilarning mexnatga bo'lgan e'tiborini o'rgandi va 1984 yili mexnatga xaq to'lash tizimiga asoslangan nazariyani ishlab chiqarish jarayoniga tadbiq etdi.

Bu g'oyani asosi quyidagicha:

Eng qisqa vaqt ichida ishchi qancha ko'p xajmda ish bajarsa, unga shuncha xaq to'lash:

Ishning xajmini emas, balki samaradorligini va yaxshiligini rag'batlantirish:

Ishchilarga kam ish xaqi berish va ko'p berish zararlidir:

Ishlovchida yuksak xaq oluvchi bo`lishga intilish xissini uygotish, yuksaklikka intilib yashash: Teyler kontsepsiyasi Amerika sanoatida Ford tomonidan ishlab chiqarishga tadbqiq etildi, konveyer ishlab chiqarishi sharoitida mexnatning samaradorligini rag`batlantirildi.

Ma'lumki dunyoda axolining urbanizatsiya tez rivojlanmokda. Bo`larning hammasi ta'lim tizimini yangicha yo`lga quyishni taqozo etadi. Ommaviy ishlab chiqarish, standart ravishda ist'emol qilish va ommaviy madaniyatni vujudga kelish imkoniyatini yaratadi.

Ishlab chiqarishning yuksak rivojlanishi, yuksalishi zamonaviy mikroelektronika va kompyuter texnologiyasiga asoslanadi.

Shuning uchun mamlakatimizda joriy etilgan ta'limning yangi modeli - kadrlar tayarlash milliy dasturi jamiyatimizda tub o`zgarishlarni vujudga keltirish asosidir. Prezidentimiz ta'kidlaganidek " Biz oldimizga qanday vazifa kuymaylik, qanday muammoni echish zaruriyati tug`ilmasin, gap oxir oqibat baribir kadrlarga va yana kadrlarga taqalaveradi. Mubalagasiz aytish mumkinki, bizning kelajagimiz, mamlakatimiz kelajagi o`rnimizga kim kelishiga yoki boshqacharoq aytganda, qanday kadrlar tayarlashimizga bog`liq ".

Xozirgi davr iqtisodiyotini ijtimoiylashtirilgan deyish mumkin. Chunki, bu erda insonning o`zi, uning intellektual saloxiyati asosiy o`ringa chiqadi, bu esa inson qadriyatlarini ro`yobga chiqishi jarayonining tobora ijtimoiylashuviga olib keladi. XXI asr butun ijtimoiy hayotning insoniylashtirilganligi bilan xarakterlidir.

MAVZU BO`YICHA TAYANCh TUSHUNCHALAR.

Inson-Erda yashayotgan mavjudod turlaridan biri

Individ-inson zotining aloxida olingan nusxasi, uning vakillaridan biri.

Shaxs-o`ziga xos, intellektual,irodaviy, ruxiy, shaxsiy sifat va belgilarga ega individ.

Kishilik jamiyati-bu iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy soxalarda kishilar orasida yuzaga keladigan va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan munosbatlar yig`indisi bo`lib, jamoa turmush tarzining tarixiy shakllangan formasidir.

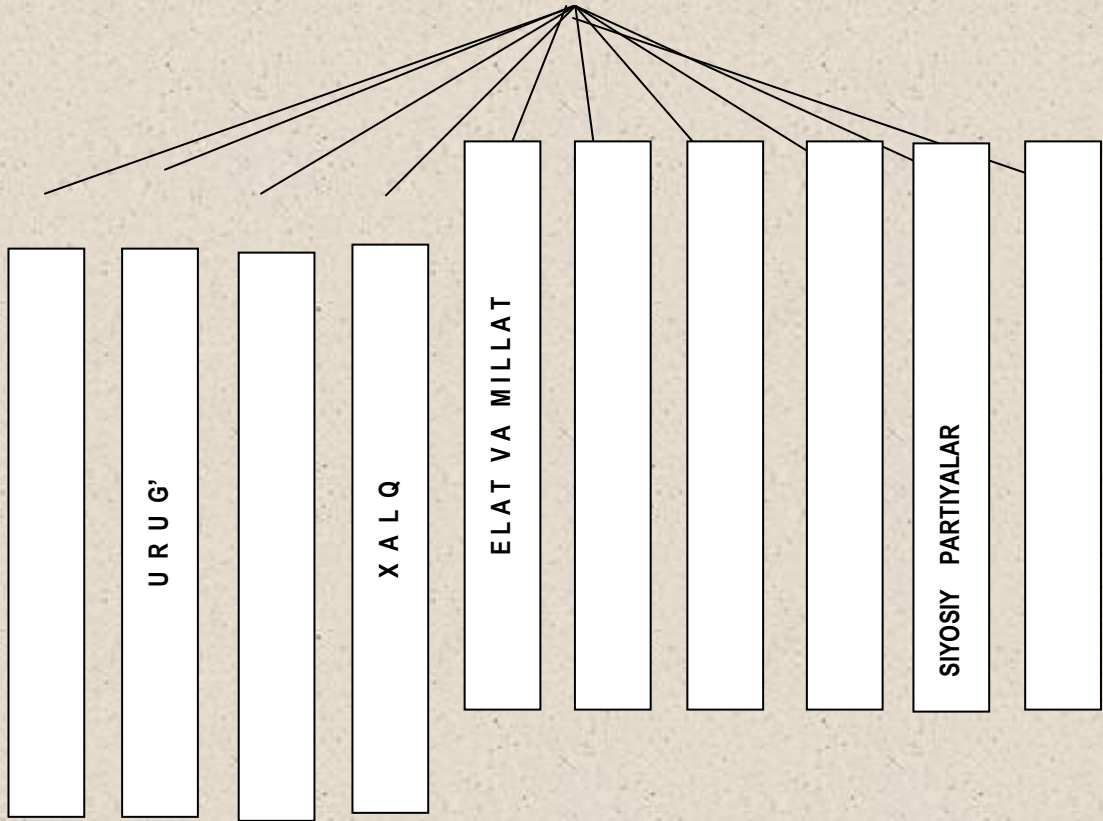
Ijtimoiy boshqaruv-ijtimoiy munosabatlarning unumli tarzda kechishni xar xil mezonlar yordamida fan soxasi.

Me'yorlar bashorati-istiqboldagi kutilayotgan ijtimoiy xayotga mos me'yorlarni topish, ya'ni shu xolatga olib keluvchi shart-sharoitlarni aniqlash.

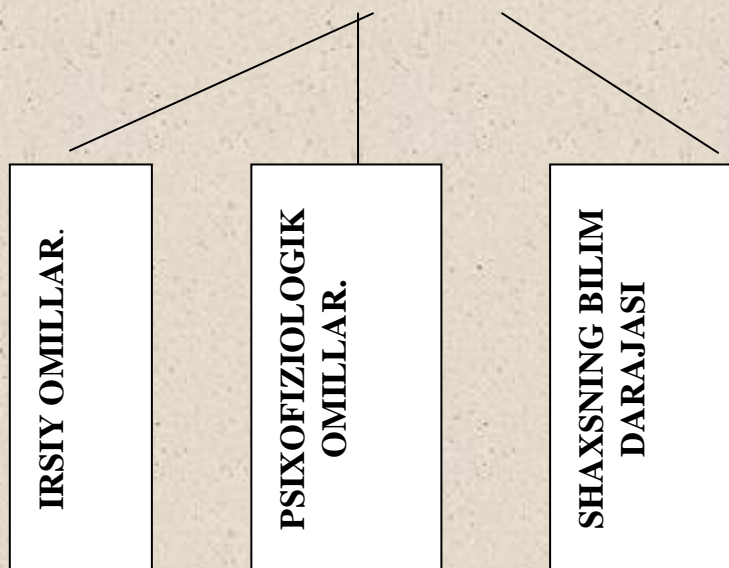
Taxdidlar bashorati - ijtimoiy taraqqiyot jarayonning izdan chiqish xolatining taxliligiga asoslangan bashorat.

**IJTIMOYIY GURUXLAR
KLASSIFIKASIYASI**

**SHAXS
XUSUSIYATLARI
SHAKLLANISHINING
OMILLARI**

**DEVIANT XULQ-ATVOR
TURLARI.**

JINOYATCHILIK

ICHKILIKBOZLIK

GIYOXVANDLIK

FOXISHABOZLIK

**Alkogolni
har
zamonda
iste'mol
qilish**

**Alkogol-ni
ko'p
istemol
qilish**

**Spirтлиk
ichimliklarga
patologik
o'rganib qolish
bilan
tavsiflanuvchi
kasallik-
alkogolizm.**

**Konkubinat-
Nikoxsiz birga
yashash**

**Foxisha
bozlik pul
uchun o'z
tanasini
sotish.**

7-Mavzu: Sotsial munosabatlar . (2 soat)

Reja:

1. Jamiyatdagi o'zaro ijtimoiy alokadorlik va ijtimoiy tashkilotlar.
2. Ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy mevkey, ijtimoiy sanksiya va ijtimoiy rol tushunchasi
3. Mehnat sotsiologiyasi

Jamiyatdagi o'zaro ijtimoiy alokadorlik va ijtimoiy tashkilotlar.

Jamiyatning ijtimoiy tarkibi-ijtimoiy tizimlar va ularning elementlari o'rtasidagi ijtimoiy alokalar turini tashkil kilib, ijtimoiy munosabatlar mafkurasini ifodalaydi xamda turli ijtimoiy guruxlar, mehnat taksimoti, ijtimoiy institutlar xarakterini aks ettiradi.

Jamiyat, uning tizimlari o'ziga tarkibiy tuzilishga ega bo'lib, ularning asosiy komponenta inson xisblanadi. Kishilar ijtimoiy hayotining turli soxalarida-iqtisodiy, ijtimoiy siyosiy, ma'naviy, oila turmushda faoliyat ko'rsatadilar. Ularning asosida ijtimoiy tarkiblar tuziladi. Ijtimoiy tizimlarning murakkabligi, tarkibidagi elementlarning soni ko'pligi bilan emas, asosan, bu elementlar o'rtasidagi o'zaro aloka va munosabatlar xakteri bilan belgilanadi. Shuning uchun xam xozirda "Respublikaning barcha fukarolari va yuridik shaxslariga tashabbus ko'rsatish va ishbilarmonlikni rivojlantirish uchun, xo'jalik faoliyatini konun tomonidan man etilmagan barcha turlarini amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratish"ga alohida etibor karatish lozim.

Xar kandy ijtimoiy jarayonlar inson faoliyati bilan boglik. Muayyan ijtimoiy birlik sifatida uyushgan kishilarning katta-katta guruxlari: sinflar, millatlar, milliy etnik, ijtimoiy demografik: nisbatan kichik tizimlar: o'quv tarbiyaviy, oila turmush va boshqa guruxlar, ijtimoiy tashkilotlar, birlashmalar. ittifoklari jamiyatning ijtimoiy tarkibini tashkil kiladi. Ular tarixiy rivojlanish boskichlarida turli ijtimoiy asoslarda shakllanadilar. Yashash sharoitiga, rivojlanish xususiyatlariga, ijtimoiy extiyojga, manfaatlarga va muayyan maqsadga ega bo'ladilar. Ijtimoiy tizimlar zanjirida turli, o'ziga xos xalka ega bo'ladilar. Ichki tashkiliy tuzilish, xakteri, funksional va rivojlanish darajasi, turmush tarzi, faoliyat shakli va usullari bilan kadriyatlar tizimi, norma, goyalari, karashlari va boshka jixatlari bilan o'zaro fark kiladi.

Jamiyatning ijtimoiy tarkibini konkret tarixiy davr kesimida olib karash talab kilinadi. Chunki, turli tarixiy davrlar ijtimoiy tarkibi o'zaro sifat va xususiyatlari bilan fark kiladi.

Jamiyatning ijtimoiy tarkibini sotsiologik jixatdan o'rganishda uni uch ma'noda: eng umumiy; maxsus keng va xususiy tor manoda olib karash zarur. Umumiy manodagi ijtimoiy tarkib — jamiyatning bir butun tarkibini tashkil etadi. Bu ijtimoiy tarkibning elementi sifatida jamiyatning ijtimoiy munosabatlarga mos tushuvchi iqtisodiyoti, siyosati, ideologiyasi kabi soxalari kiradi. Ikkinchi, maxsus, keng manodagi ijtimoiy tarkibga ijtimoiy tarixiy birlik majmuasi va ular o'rtasidagi aloka, munosabatlar kiradi. Bu tarkib milliy etnik, ijtimoiy demografik, mutaxassislik va boshka shu kabi kishilar guruxlarini uz ichiga oladi.

Tor manodagi ijtimoiy tarkib tushunchasiga mexnat jamoalari, xududiy birlik. nisbatan tez o'zgaruvchan guruxlar qiradi.

Bozor munosabatlarining tarkib topishi jaraenida O'zbekistan ijtimoiy tarkibida keskin o'zgarishlar ro'y bermoqda. Bu o'zgarishlarni yukorida qo'rsatilgan uch metodologik bosqich bo'yicha sotsiologik tadqiq qilish — asosiy masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Jamiyat taraqqiyotidagi barcha o'zgarishlar inson omilining faollashuviga, insonlarning mexnat va intellektual saloxiyatidan imkoni boricha unumli foydalanishga, barcha mexnatkashlarning ijodiy quvvatlarini to'la ishga solishga hamda shaxs, jamiyat va davlat o'rtasidagi manfaatdorlik va munosabatlarning mutonasibligini ta'minlashga bog'liqdir.

Mexnat sotsiologiyai mexnat soxasidagi ijtimoiy mexnat munosabatlari, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarni o'rganadi va ularni boshqa omillar bilan birga boshqarishni ta'minlaydi.

Mexnat sotsiologiyasining yaratilishi ancha uzoq tarixga ega va katta manbalarga ega bo'lsa ham, xali u fan sifatida to'la shakllanmagan. Mexnat sotsiologiyasi bo'yicha olib borilgan nazariy va amaliy sotsiologik tadqiqotlar juda katta izlanishlar lozimligini ko'rsatmoqda.

Mexnat sotsiologiyasi mexnat soxasi bo'yicha barcha ijtimoiy axborotlarni to'plashga, ishlab chiqarish zaxiralalaridan to'la foydalanishga, hamda mexnatni boshqarishning optimol strategiyasi va texnikasini belgilashga xizmat qiladi.

Bizning yosh, mustaqil va kelajagi buyuk davlatimizni taraqqiy ettirishda mexnat sotsiologiyasining xalq xo'jaligidagi jarayoni katta ahamiyat kasb etish bilan birga, mamlakatda xuquqiy, demokratik tuzimni rivojlantirishga, ijtimoiy adolat o'rnatishga, mexnat unumdorligini oshib borishiga yordam beradi. Mexnat sotsiologiyasi, bozor munosabatlari sharoitida mexnat muammolarini to'la-to'kis echib berish va uning istiqbollarni belgilashni nazariy va amaliy jihatdan o'z oldiga qo'yimokda. Bugungi kunda mexnatni boshqarishning barcha turkum omillarini xisobga oluvchi axborotlar bazasini yaratish va uning sotsiologik manitoringini yaratish maqsadga muvofikdir.

Ijtimoiy iqtisodiy nuqtai nazardan mexnat insonlarning tabiatga to'g'ridan-to'g'ri ta'siri jarayonidan iborat bo'lib, uning natijasida iste'mol baxosi moddiy va ma'naviy manfaat paydo bo'ladi. Mexnat, asosan inson faoliyatining shaqli, turmushning muxim sharti sifatida ko'rib chiqiladi.

Mexnat jamiyatni tabiatdan, insonni xayvonot olamidan ajralib chiqishiga sabab bo'ldi va imkon tugdirdi.

Mexnat jarayoni o'z ichiga uch jarayonni oladi: 1) insonning foydali faoliyati yoki mexnatning o'zi, 2) mexnat mavzusi yoki bu faoliyatning nimaga yo'naltirilganligi, 3) ishlab chiqarish qurollari, bo'lar bilan inson ushbu mavzuga ta'sir ko'rsatadi.

Sotsiologiyada " mexnat sharoitlari " kotegoriyasi muxim ahamiyatga ega. U mexnat sharoitining inson uchun normal yoki zararli bo'lishi mumkinligi mezonidan kelib chiqadi.

Normal mexnat sharoitlari inson salomatligiga zarar keltirmaydi. Zararli mexnat sharoitlari (shaxtalarda, domna va marten pechlarida ishlash) inson salomatligi uchun xavflidir va ko'pincha inson hayotiga taxdid soladi. Bundan tashqari, mexnat sharoitlari sotsiologlar tomonidan ekstrimol, nisbatan normal va

qulay sharoitlarga bo`linadi. Ko`p xollarda ular mexnat mazmuni va uning tashkil qilinishiga bog`liqdir. Mexnatni tashkil qilish deganda, odatda, ish tashkil qilish tartibi, usullari, shaqli tushuniladi, ya'ni "inson-jixozlar, mashinalar, asboblari" tizimida muvofiklikning bo`lishi, ishga ijobiy samara berishi nazarda tutiladi.

Ishlab chiqarishni boshqarishda, biznesda, xuquqiy idoralarda mexnatni rag`batlantirish va asoslash katta ahamiyat kasb etadi. Rag`batlantirish - mexnatning samarasiga ko`ra ishchi xodimlarni moddiy va ma'naviy rag`batlantirish tizimidir.

Mexnat faoliyati yakka tartibda va guruxli bo`lishi mumkin. Mexnat jamoasi - bu shaxs uchun ahamiyatli va ijtimoiy nuqtai nazardan qimmatli bo`lgan, aniq maqsadlarga yo`naltirilgan odamlarning ijtimoiy-siesiy va iqtisodiy faoliyati amalga oshadigan uyushmasidir. Mexnat jamoasi - bu o`zaro hamfikr bo`lgan, g`oyaviy mushtaraqlik ustun bo`lgan odamlarning manfaatli birlashuvidir.

Mexnat tashkilotlari ikki asosiy guruxga bo`linadi:

Ishlab chiqarish tarmoqlari jamoalari: sanoat, qurilish, qishloq va o`rmon xo`jaligi, ishlab chiqarishga xizmat qilish bo`yicha soz transporti, moddiy texnika ta'minoti va boshqalar.

Noishlab chiqarish tarmoqlari jamoalari: sog`liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, xalq ta'limi, sa'nat, ilm - fan, davlat ma'muriy organlari opporati, boshqaruv organlari, jamoat tashkilotlari va boshqalar.

Mamlakatimizda mexnat tashkilotlari hayotida talaygina o`zgarishlar sodir bo`lmoqda, yani xususiy mulkchilikka o`tish jarayoni jadal suratlar bilan ketmokda.

Xozirda ishlab chiqarish, ilmiy tekshirish, muxandislik tashkilotlari, oliy ukuv yurtlari, ilmiy-texnikaviy, ijodiy ittifoqlar va boshqa subektlar shartnoma asosida tuzilgan jamoalar tashkil qilinmokda.

Xalqaro integratsiyaning iqtisodiy, ilmiy, moliyaviy kabi yangi shakllari paydo bo`lmoqda. Ular xalqaro kapitallarning qo`shilishi negizida tashkil qilingan. So`ngi yillarda mayda savdo korxonalari, yakka tartibdagi tadbirkorlik va mayda guruxli mexnat korxonalari kengaymoqda, ular faoliyatining xuquqiy asoslari mustaxkamlanmoqda.

Shaxsning shakllanish jarayonida jamoaning va unda tashkil etilgan mexnatning ahamiyati katta. Mexnat shaxsning barcha muxim sifatlariga ta'sir ko`rsatadi. U inson psixologik jarayonlarini yo`naltiruvchi va muvafiklashtiruvchi mexanizm sifatida rol o`ynaydi.

Olimlarning takidlashicha, yaqin yillarda mamlakat iqtisodida sezilarli o`zgarishlar ro`y beradi. Foyda keltirmaydigan korxonalarining yopilishi, xususiylashtirish ishlab chiqarishda avtomatlashtirilgan texnologiyalarning joriy etilishi malakali kadrlarga bo`lgan extiyojni oshiradi.

Ishlab chiqarish jarayonida mexnat jamoalarida va tashkilotlarida ko`pincha ixtiloflar, nizolar ham ro`y beradi. Ularning sababi juda xilma-xildir. Nizo vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf qilishning samarasiz yo`lidir, chunki nizo paytida odamda xissiyotlar ustun kelgani sababli, fikrlash susayadi, o`z xulqini nazorat qilish qobilyati pasayadi.

Mamlakatda mehnat jamoalari bozor munosabatlarining tarkib topishi asosida ko'p xollarda o'z xodimlarining axloqiy sifatlari va dunyoqarashlarini o'rganishlari zarur bo'lib bormoqda. Bunda raxbarning o'z qo'li ostidagi xodimlari bilan munosabatlari xar kimning qobilyatiga ko'ra xizmat vazifalariga qo'yilishi, mutaxassislarning malakalarini muttasil oshirib borish, jamoada normal insoniy munosabatlar iklimining bo'zulishiga e'tibor berish katta axloqiy va ma'naviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Chunki normal bozor munosabatlarining shakllanishi normal axloqiy psixologik muxitni, sog'lom rakobatni, shaxsiy manfaatning jamoa manfaati bilan uyg'unlashuvini talab qiladi.

2. Ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy mavke (status), ijtimoiy sanktsiya va ijtimoiy rol tushunchalari.

Ijtimoiy munosabatlar-kishilar, ijtimoiy guruxlar, millatlar, sinflar va boshka ijtimoiy tuzilmalar o'rtasidagi munosabatlar va ularning ichki iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, mafkuraviy va madaniy soxalardagi faoliyatini tashkil qiladi. Aloxida olingan inson- jamiyatning ijtimoiy munosabatlarini boshlangich unsuri bo'lib xisoblanadi. O'z moxiyat etibori bilan ijtimoiy munosabatlar moddiy va manaviy, uskurmaviy mazmunda bo'ladi. Moddiy ijtimoiy munosabatlarga iqtisodiy ishlab chikarish munosabatlari kiradi. Uskurmaviy munosabatlar siyosiy, xuquqiy munosabatlarni o'z ichiga oladi. Ma'naviy munosabatlarga axloqiy, mafkuraviy, diniy va boshka munosabatlar jamlanadi. Jamiyat rivojlanishi ijtimoiy munosabatlar rivoji bilan belgilanadi. Boshqacha aytganda, bir butun tizim sifatidagi jamiyat moxiyatini uning soxalari, tizimlari o'rtasidagi o'zaro funktsional aloqadorlik qonunlarini ifodalaydi. Sotsiologiyada ijtimoiy munosabatlardagi o'bektiv jixatlar bilan bir qatorda sub'ektiv omillarni o'rganish ham aloxida ahamiyatga ega.

Garb sotsiologiyasida, xususan, sotsial bixevioristik nazariyada ijtimoiy munosabatlar:inson "psixologik mashina " tamoyilidan kelib chiqqan holda tushuntiriladi. Unga ko'ra, individ ijtimoiy aloqadorlikning faol yaratuvchisi sifatida o'z shaxsiy hulqini va xayotdagi mavqeini yaratadi.

Fenomenologik sotsiologiya vakillari A. Shutts- X. Lukman A. Sikurel va boshqalar ijtimoiy munosabatlarning sub'ektiv tabiatiga ko'proq e'tiborni qaratadilar. Sub'ektiv kechinmalar jarayonini ijtimoiy xayotning asosiy sohasi sifatida tadqiq qiladilar.

Ijtimoiy munosabatlar moxiyatini tushuntirib, "tabiiy kurulma" tushunchasini qollaganlar. Bu tushuncha insonning kundalik ekzistentsiyasi — mavjudligini ifodalaydi. "Sodda realizm" "intersubektivlik" kabi tushunchalar ham mavjud

Ijtimoiy alokadorlik va munosabatlarning o'ziga xos sotsiologik konuniyatlarini ifodalaydi va o'zida mujassamlashtiradi.

Amerika sotsiologi T.Parsons fikricha, ijtimoiy alokadorlik, munosabatlar ijtimoiy tizimlar elementlarining tartibli munosabatlaridan iboratdir. Bunday tartiblilik ikki jarayonda taminlanadi:

ijtimoiy tizimlarning o'z muvozanatini saklashga intilishi;

ijtimoiy tizimlarning tashki muhitga nisbatan o'z chegarasini saklashga intilishi orkali.

Ijtimoiy munosabatlarda moddiy ishlab chikarish munosabatlari, siyosiy, hukukiy, ma'naviy, axlokiy va boshqa munosabatlarga nisbatan belgilovchi xarakterga ega bo'lib, jamiyat xayotining umumsotsiologik konuniyatlarini ifodalaydi. Unda ro'y beradigan o'zgarishlar asta-sekin, boshqa barcha munosabatlardagi o'zgarishlarga olib keladi, shuningdek, ma'naviyatdagi tub uzgarishlarga sabab bo'ladi.

Hozirda, jamiyatimiz xayotida bozor munosabatlarining asta-sekin tarkib topib borishi o'z navbatida boshqa barcha ijtimoiy munosabatlarda muayyan o'zgarishlarni keltirib chikarishi tabiiy. Ayniksa, bunday o'zgarishlar shax va uning jamiyat xayotidagi munosabatlarida yakkol kurina boshladi. Hozir shaxsning faolligi, ijtimoiy mavkei ortmokda.

Ijtimoiy mavke (status) tushunchasi -- aloxida olingan inson eki ijtimoiy guruxning jamiyatda, mavjud ijtimoiy tizimda tutgan, egallab turgan mavkeini ifodalaydi. Bu tushuncha orkali kishilarning ijtimoiy kelib chikishi, irki eki uzining xarakati (malumoti, kursatilgan xizmati) orkali erishgan darajasi urganiladi.

Jamiyat xaetini ilmiy taxlil kilish jaraenida, sotsiologiyada ijtimoiy sanktsiyalar tushunchasi muxim axamiyatga ega. Sanktsiya suz.'. lotinchadan olingan bulib, katiy karor ma-nosini angla-tadi.

Ijtimoiy sanktsiyalar deb, ijtimoiy gurux eki tizimning individ xulkiga ijtimoiy normada ijobiy eki salbiy tomonga uzgarishiga nisbatan reaksiyasi tushuniladi. Ijtimoiy sanktsiyalar jamiyat xaetini boshkarchshda muxim axamiyatga ega bulib, shaxening ijobiy xatti-xarakati uchun ragbatlantirsh eki emon salbiy xatti xarakati uchun jazo belgilashi bilan ijtimoiy nazorat vositasi bulib xizmat kiladi.

3. Mexnat sotsiologiyasi

Jamiyat taraqqiyotidagi barcha o'zgarishlar inson omilining faollashuviga, insonlarning mexnat va intellektual saloxiyatidan imkoni boricha unumli foydalanishga, barcha mexnatkashlarning ijodiy quvvatlarini to'la ishga solishga hamda shaxs, jamiyat va davlat o'rtacidagi manfaatdorlik va munocabatlarning mutonacibligini ta'minlashga bog'liqdir.

Mexnat sotsiologiyai mexnat soxasidagi ijtimoiy mexnat munocabatlari, iqticodiy-ijtimoiy munosabatlarni o'rganadi va ularni boshqa omillar bilan birga boshqarishni ta'minlaydi.

Mexnat sotsiologiyasining yaratilishi ancha uzoq tarixga ega va katta manbalarga ega bo'lsa ham, xali u fan sifatida to'la shakllanmagan. Mexnat sotsiologiyasi bo'yicha olib borilgan nazariy va amaliy sotsiologik tadqiqotlar juda katta izlanishlar lozimligini ko'rsatmoqda.

Mexnat sotsiologiyasi mexnat soxasi bo'yicha barcha ijtimoiy axborotlarni to'plashga, ishlab chiqarish zaxiralaridan to'la foydalanishga, hamda mexnatni boshqarishning optimal strategiyaci va texnikasini belgilashga xizmat qiladi.

Bizning yosh, mustaqil va kelajagi buyuk davlatimizni taraqqiy ettirishda mexnat sotsiologiyasining xalq xo'jaligidagi jarayoni katta ahamiyat kasb etish bilan birga, mamlakatda xuquqiy, demokratik tuzimni rivojlantirishga, ijtimoiy adolat o'rnatishga, mexnat unumdorligini oshib borishiga yordam beradi. Mexnat sotsiologiyasi, bozor munosabatlari sharoitida mexnat muammolarini to'la-to'kis echib berish va uning istiqbollarni belgilashni nazariy va amaliy jihatdan o'z

oldiga qo`ymoqda. Bugungi kunda mexnatni boshqarishning barcha turkum omillarini xisobga oluvchi axborotlar bazasini yaratish va uning sotsiologik monitoringini yaratish maqsadga muvofikdir.

Ijtimoiy iqtisodiy nuqtai nazardan mexnat insonlarning tabiatga to`g`ridan-to`g`ri ta`siri jarayonidan iborat bo`lib, uning natijasida iste'mol baxosi moddiy va ma'naviy manfaat paydo bo`ladi. Mexnat, asosan inson faoliyatining shaqli, turmushning muxim sharti sifatida ko`rib chiqiladi.

Mexnat jamiyatni tabiatdan, insonni xayvonot olamidan ajralib chiqishiga sabab bo`ldi va imkon tugdirdi.

Mexnat jarayoni o`z ichiga uch jarayonni oladi: 1) insonning foydali faoliyati yoki mexnatning o`zi, 2) mexnat mavzusi yoki bu faoliyatning nimaga yo`naltirilganligi, 3) ishlab chiqarish qurollari, bo`lar bilan inson ushbu mavzuga ta`sir ko`rsatadi.

Sotsiologiyada " mexnat sharoitlari " kategoriyasi muxim ahamiyatga ega. U mexnat sharoitining inson uchun normal yoki zararli bo`lishi mumkinligi mezonidan kelib chiqadi.

Normal mexnat sharoitlari inson salomatligiga zarar keltirmaydi. Zararli mexnat sharoitlari (shaxtalarda, domna va marten pechlarida ishlash) inson salomatligi uchun xavflidir va ko`pincha inson hayotiga taxdid soladi. Bundan tashqari, mexnat sharoitlari sotsiologlar tomonidan ekstrimol, nisbatan normal va qulay sharoitlarga bo`linadi. Ko`p xollarda ular mexnat mazmuni va uning tashkil qilinishiga bog`liqdir. Mexnatni tashkil qilish deganda, odatda, ish tashkil qilish tartibi, usullari, shaqli tushuniladi, ya'ni "inson-jixozlar, mashinalar, asboblar" tizimida muvofiklikning bo`lishi, ishga ijobiy samara berishi nazarda tutiladi.

Ishlab chiqarishni boshqarishda, biznecda, xuquqiy idoralarda mexnatni rag`batlantirish va asoslash katta ahamiyat kasb etadi. Rag`batlantirish - mexnatning samarasiga ko`ra ishchi xodimlarni moddiy va ma'naviy rag`batlantirish tizimidir.

Mexnat faoliyati yakka tartibda va guruxli bo`lishi mumkin. Mexnat jamoaci - bu shaxs uchun ahamiyatli va ijtimoiy nuqtai nazardan qimmatli bo`lgan, aniq maqsadlarga yo`naltirilgan odamlarning ijtimoiy-siesiy va iqtisodiy faoliyati amalga oshadigan uyushmacidir. Mexnat jamoasi - bu o`zaro hamfikr bo`lgan, g`oyaviy mushtaraqlik uctun bo`lgan odamlarning manfaatli birlashuvidir.

Mexnat tashkilotlari ikki asosiy guruxga bo`linadi:

Ishlab chiqarish tarmoqlari jamoalari: sanoat, qurilish, qishloq va o`rmon xo`jaligi, ishlab chiqarishga xizmat qilish bo`yicha soz transporti, moddiy texnika ta'minoti va boshqalar.

Noishlab chiqarish tarmoqlari jamoalari: sog`liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, xalq ta'limi, sa'nat, ilm-fan, davlat ma'muriy organlari opporati, boshqaruv organlari, jamoat tashkilotlari va boshqalar.

Mamlakatimizda mexnat tashkilotlari hayotida talaygina o`zgarishlar sodir bo`lmoqda, yani xususiy mulkchilikka o`tish jarayoni jadal suratlar bilan ketmokka.

Xozirda ishlab chiqarish, ilmiy tekshirish, muxandiclik tashkilotlari, oliy ukuv yurtlari, ilmiy-texnikaviy, ijodiy ittifoqlar va boshqa sub'ektlar shartnoma asosida tuzilgan jamoalar tashkil qilinmoqda.

Xalqaro integratsiyaning iqtisodiy, ilmiy, moliyaviy kabi yangi shakllari paydo bo'lmoqda. Ular xalqaro kapitallarning qo'shilishi negizida tashkil qilingan. So'ngi yillarda mayda savdo korxonalari, yakka tartibdagi tadbirkorlik va mayda guruxli mexnat korxonalari kengaymoqda, ular faoliyatining xuquqiy asoslari mustaxkamlanmoqda.

Shaxsning shakllanish jarayonida jamoaning va unda tashkil etilgan mexnatning ahamiyati katta. Mexnat shaxsning barcha muxim sifatlariga ta'sir ko'rsatadi. U inson psixologik jarayonlarini yo'naltiruvchi va muvafiklashtiruvchi mexanizm sifatida rol o'ynaydi.

Olimlarning takidlashicha, yaqin yillarda mamlakat iqtisodida sezilarli o'zgarishlar ro'y beradi. Foyda keltirmaydigan korxonalarning yopilishi, xususiylashtirish ishlab chiqarishda avtomatlashtirilgan texnologiyalarning joriy etilishi malakali kadrlarga bo'lgan extiyojni oshiradi.

Ishlab chiqarish jarayonida mexnat jamoalarida va tashkilotlarida ko'pincha ixtiloflar, nizolar ham ro'y beradi. Ularning sababi juda xilma-xildir. Nizo vujudga keladigan ziddiyatlarni bartaraf qilishning samarasiz yo'lidir, chunki nizo paytida odamda xissiyotlar uctun kelgani sababli, fikrlash susayadi, o'z xulqini nazorat qilish qobilyati pasayadi.

Mamlakatda mexnat jamoalari bozor munosabatlarining tarkib topishi asosida ko'p xollarda o'z xodimlarining axloqiy sifatleri va dunyoqarashlarini o'rganishlari zarur bo'lib bormoqda. Bunda raxbarning o'z qo'li ostidagi xodimlari bilan munocabatlari xar kimning qobilyatiga ko'ra xizmat vazifalariga qo'yilishi, mutaxassislarning malakalarini muttasil oshirib borish, jamoada normal insoniy munosabatlar iklimining bo'zulishiga e'tibor berish katta axloqiy va ma'naviy ahamiyatga ega bo'ladi.

Chunki normal bozor munosabatlarining shakllanishi normal axloqiy psixologik muxitni, sog'lom rakobatni, shaxsiy manfaatning jamoa manfaati bilan uyg'unlashuvini talab qiladi

8-Mavzu: Ijtimoiy taraqqiyot sotsiologiyasi . (2 soat)

Reja:

1. Maxalla va maxalliy boshqaruv sotsiologiyasi.
2. Maxalla o'z-o'zini boshqaruv tizimining muxim ijtimoiy organ.
3. Jamoatchilik fikri tushunchasi. Jamoatchilik fikrining nazariy asoslari.
4. Jamoatchilik fikrining ijtimoiy xayotda namoyon bo'lishi.

1. Maxalla va maxalliy boshqaruv sotsiologiyasi.

O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish jarayonlari boshqaruv tizimining muntazam shakllantirish va takomillashtirib borishni o'zining ilmiy qadriyatlariga va davlatchiligi tarixida shakllangan ananalariga tayanib ish qurishni taqozo etmoqda. Zero o'tish davridagi vaziyatni to'g'ri baxolagan mamlakatimiz raxbariyati zamon ruxiga moslashuvchi ilgor mamlakatlarining yutuqlari bilan tarixiy merosimizni uygunlashtirish asnosida milliy boshqaruv tizimlari poydevorini mustaxkamlab bormoqda. Bu o'rinda o'zini-o'zi boshqaruv tizimining milliy ifodasi va O'zbekistondagi ijtimoiy xayot tarzining maxalliy ko'rinishidagi shaqli bo'lgan maxallaning o'rnini ta'kidlash joizdir. Bozor iqtisodiyotiga va umum insoniy tamoyillariga asoslangan xuquqiy demokratik jamiyat qurish jarayonida, maxalla jamiyatining asosiy tayanchi bo'lib qolishi tabiiydir. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Birinchi chakirik 14-sessiyadagi maro'zasida Prezidentimiz I.A.Karimov: "Maxalliy xoqimiyat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari bajaradigan vazifalar doirasini kengaytirish, ularga davlat vaqolatlarining bir qismini bosqichma-bosqich topshirish lozim". Bunda eng muximi axolining kasb va ijtimoiy tarkibi manfaatlarini yanada to'larok ifodalash va ximoya qilishda nodavlat jamoat to'zilmalarining xuquq va mavqelarini oshirish darkor "Kuchli davlatdan kuchli fuqarolik jamiyati sari" degan siyosiy ko'rinish dasturining moxiyati ana shunda yaqqol namoyon bo'ladi. Aynan shundan yondashuv fuqarolarining o'zlariga o'z xayoti va butun jamiyat xayotini boshqarishda va tashkil etishda keng ishtirok etish uchun imkoniyat yaratadi" – deb aloxida ko'rsatib o'tdi.

Shu boisdan, O'zbekistonda jamiyat ko'rinishi tizimini mustaxkam poydevorini yaratishda maxallaning o'rni katta ekanligini va o'zini o'zi boshqarish organlarining boshqaruv to'zilmasining bugungi kun talabalari ruxida o'rganib uning nazariy hamda amaliy ahamiyatlarini sotsiologik jihatdan yoritish muxim ilmiy ahamiyatga egadir.

Maxalliy o'zini o'zi boshqaruv organlari tarkibini fuqarolar yiginlari xususan maxallalar tashkil etadi. Jamiyatda o'zini o'zi boshqaruv tizimini muxim organi bo'lgan maxalla bu xududiy, kasbiy, turli yoshga oid va boshqa shu kabi turli xil ijtimoiy guruxlardan tashkil topgan ijtimoiy tizimdir. U mana shu ijtimoiy guruxlarining qiziqishi va irodasini o'zida mujassamlashtirib, ularni ijtimoiy xayotga joriy qiluvchi umumiy hamda aloxida xolatlarni namoyon qiladi. Bugungi kundagi o'zini o'zi boshqaruv tizimining taraqqiy etib borishi – demokratik jamiyat taraqqiyotining asosiy yo'nalishlaridan biridir. Chunki o'zini o'zi boshqaruv tizimi ijtimoiy tizim sifatida kishilarning turli xil faoliyatlarini ulardagi tashabbuskorlikni va taqliflarni inobatga olgan xolda qonun doirasida ularning tezda amalga oshirishini ta'minlaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 101- moddasida shunday deyiladi, " Maxalliy xoqimiyat organlari, O'zbekiston Respublikasining qonunlari, Prezident farmonlarini, davlat xoqimiyati yuqori organlarining qarorlarini amalga oshiradilar, xalq deputatlari quyi kengashlariga raxbarlik qiladilar. Respublika va maxalliy ahamiyatga molik masalalarini muxokama qilishda qatnashadilar ".

Maxalla o'zini o'zi boshqaruv tizimini ijtimoiy organi maxalla demokratiyasi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgach jamiyat ichida kichik jamiyat namoyish olgan maxalla tizimining ravnak toptirish o'ziga xos milliy boshqaruv shaqlini ishlab chiqarish, O'zbekiston xalqining ijtimoiy muomalalarini o'rganib unga amaliy yordam beruvchi jamiyatning ijtimoiy bir bo'lagi xioblanish ushbu tizimining maxsus xayriya jamgarmasining tuzish to'g'risida farmon qabul qildi. Maxallaning manaviy xolati to'g'risida fikr yuritishar ekan, albatta uning boshqaruv tizimida muxim ahamiyat kasb etgan subekt tushunchasiga etibor karatishlik ilmiy mazmun kasb etadi. Maxalla subektining o'ziga xos xususiyatini undagi boshqaruv funktsiyasi bajaradi. Chunki aynan shu funktsiya orqali maxallaning samarali ish faoliyati namoyon bo'ladi. Xar bir maxalla o'ziga xos geografik joylashuviga, o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lganligidan kelib chiqib bu muxim makonda istikommat kilayotgan axolining turli millatga yoki bir millatga mansubligiga asoslanib xar bir maxallaning o'z ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish dastur yaratish maqsadga muvofik. Maxalla bugun fuqarolarning mustaqil faoliyatini, ularning jamiyatini turli doiralardagi ijtimoiy munosabatlarini davlat va jamiyat boshqaruv strukturasi tashkil etishidagi hamda ijtimoiy jamoatlarining xayot faoliyatini ta'minlovchi va shu bilan birgalikda o'z a'zolarini ijtimoiy xayot oldiga qo'ygan savollarga javob berishdagi ishtirokini belgilaydi.

O'zbekiston xududida maxallalarini quyidagi turtta asosiy ajratish mumkin:

1. Shaharlardagi ananaviy maxallalar.
2. Shaharlardagi kvartal maxallalar.
3. Shaharchalardagi maxallalar.
4. Qishloq maxallalar.

Maxallaning bugungi kundagi ijtimoiy xolatiga etibor qaratiladigan bo'lsa unda quyidagilarni kuzatish mumkin: a) oila muxofazasi, b) obodonlashtirish, ko'kalamzorlashtirish va tozalash v) ijtimoiy ximoyada faol ishtirok etish, g) manaviyat va ijtimoiy xuquqni shakllantirish; d) siyosiy faollikni oshirish va xokazo.

Odamlarning xatti xarakati voqaelikka va xar qanday yangilikka nisbatan munosabati eng avvalo yuksak axloq odob, Sharqona vazminlik, ota – bobolarimizga xos muloxazamandlik, qiyin va murakkab vaziyatlarda shaxsiy manfaatdan umumdavlat va umumxalq manfaatlarini ustun quyish, jamoa uchun yashash kabi insoniy fazilatlariga qaratilgan.

Bu va shunga o`xshagan milliy qadriyatlar jamiyatdagi oqilona siyosat tufayli umuminsoniy qadriyatlar darajasiga kutarilmqda.

O`zbekiston Respublikasi "Fuqarolarning o`zini o`zi boshqarish organlari to`g`risidagi yangi taxlildagi qonunning 6-moddasida aytilganidek "Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari faoliyatining asosiy printsiplari demokratik, oshkoralik ijtimoiy adolat, insonparvarlik, maxalliy ahamiyatga molik masalalarni echishda mustaqillik, jamoatchilik asosida o`zaro yordam" deb belgilangan. O`zbekistonda amalga oshirilayotgan maxalla demokratiyasi, uning xalq xayotiga yaqinligi, axoli turmush tarzi va kundalik xayoti bilan uygunligi sababli kundalik xayot tarzimizda qaytadan qaror topayotgan boshqaruv tizimi sifatida o`z ifodasini topmokda.

O`zbekiston Respublikasi asosiy kuch kudrati manbai – bu xalqimizning umuminsoniy qadriyatlariga sodik qolganligidir. O`zbekistondagi yana shunday umuminsoniy qadriyatlar to`g`risida yuqorida ta`kidlagan edik. Uning nufuzini oshirish ijtimoiy, siyosiy, tarbiyaviy ulkan manaviy masalalardan biri bo`lib kolmoqda. Prezidentimiz I.A.Karimov "Turkiston" gazetasi muxbirining bergan savollariga "Maxalla, tadbir joiz bo`lsa kishilik jamiyatidan aloxida tarbiyaviy ahamiyatga molik bo`lgan o`ziga xos maskandir deyish mumkin. Bu tajriba axolining noeb bo`lib yashash tarzi jaxonning boshqa mamlakatlarida kam uchraydi. Shuning uchun ham insoniy jamiyat bilan birga yashashga o`rgatadigan shu ruxda tarbiyalaydigan birlamchi va bekiyos makon–bu maxallalardir" –deb javob qaytarishda ushbu tizimning ommabop jamoaga aylantirish ayni muddao ekanligi to`g`risidagi g`oya deb ifodalasa bo`ladi.

Jamoa fikri tushunchasi. Jamoatchilik fikrining nazariy asoslari.

Mustaqil davlatchilik sharoitida jamoatchilik fikrining ijtimoiy ahamiyati yanada muxim kasb eta boshladi. Uning amaliy faoliyat sarxadlari kengayib, jamiyat xayotida ko`rsatadigan tasiri ko`lamlari keskin orta boshladi.

Mazkur ijtimoiy xodisaning mustaqillik sharoitidagi yangi vazifa va yo`nalishlari Prezident I. Karimovning qator asoslarida ilgari surilgan katta nazariy masalalar mazmunidan yanada oydinlashadi. Shu boisda jamiyatchilik fikrining bugungi dolzarb yo`nalishlari qatorida quyidagilarni ko`rsatib o`tish joisdir:

o`zbek xalqining bir yarim asr davomida maxrum etilgan o`z xaqi xuquqlarini o`zi belgilash orzusini xayotga joriy ettirish bilan bog`liq ijtimoiy xarakat yo`nalishi:

xar tamonlama mustaxkam demokratik xuquqiy davlat va erkin fuqarolar jamiyatining barpo etilishi, barqaror bozor iqtisodiyoti oshkora tashqi siyosatni amalga oshirish bilan bog`liq ijtimoiy siyosiy xarakat yo`nalishi.

Mazkur bosh yo`nalishlar mamlakat ichki va tashqi siyosati bobida

quyidagi masalalarni o`z ichiga qamrab oladi:

o`zbek xalqining milliy, xuquqiy, xususiy – emotsional va ananaviy o`ziga xosliklaridan kelib chikuvchi xalq demokratiyasi tamoyillarining ijtimoiy – siyosiy xayot mazmunidan keng o`rin olishi;

ijtimoiy xayotning barcha jabxalarida qonun ustuvorligini taminlash, kishilar O`rtasida qonun – qoidalar va ananalarga xurmat tuygularini shakllantirish, qonun oldida katta, yosh, ishchi, amaldor va xokazo shaxslarning to`la teng xuquqliligini taminlash, axoli turli qatlamlari xavfsizligi va osoyishtaligini taminlash, qonun –qoidalar, ananalarga nisbatan ichki, mustaxkam intizom fazilatlarini qaror toptirish;

vatanga muxabbat va chin odamgarchilik tamoyillarini qaror toptirish;

O`zbekiston xududida tug`ilib usgan va bu zaminga mexr qo`ygan xar bir fukaroda milliy o`ziga xosligidan katiy nazar yuksak vatanparvarlik tuygularini shakllantirish:

Mamlakatimizda O`zbekistonliklar uchun yagona davlatchilik barpo etilganligini nazarda tutib O`zbekistondan tashqarida yashovchi xar bir O`zbekistonlik uchun bu davlat uning uchun ham ona vatanni keng targ`ib tashvik qilish vatandan o`zga davlatlarda yashovchi xar bir o`zbek O`zbekiston obrusini yuksaltirishga masul ekanligini tushuntirish;

mamlakatimizda yashovchi boshqa millat vakillari xurmatga xurmat munosabatida bo`lish, o`zbek tili to`g`risidagi qonunning o`zlashtirishlarida ularga kumaqlashishi milliy va xuquqiy cheklanishlaridan yuqori bo`lish;

umuminsoniy qadriyatlar asosidagi axloqiy estetik qarashlar ustuvorligini ta`minlash, xech qanday mafkura, siyosiy qadriyatlar va nuqtai nazarlarining ustun movqelari egallashlariga yo`l qo`ymaslik, zero xech qanday mafkura so`nggi xaqikatni ifodalashga kafolat bera olmaydi;

xaqiqiy demokratiya ko`zgusi xisoblanuvchi ko`p partiyaviylik targibotini joriy etishni qo`llab-quvvatlash, ayni chog`da davlat tuzimini, mavjud xoqimiyatni zurlik va kuch bilan o`zgartirishni muljallovchi O`zbekiston davlat suverenteti, mamlakat yaxlitligi va daxlsizligiga raxna soluvchi, milliy, diniy, irkiy, yoxud, xududiy ayirmachilikka undovchi, mamlakat konstitutsiyasiga xilof ish yuritish barcha partiyalar, uyushma ijtimoiy xarakatlar faoliyatlarini ka`tियan cheklashni yoklash.

Ijtimoiy madaniy soxalarda:

gumanizm g`oyalariga sadokat, inson shaxsi va turmush tarzi bilan bog`liq masalalarda ijtimoiy ximoya vositalarning keng qo`llash, shaxsning xaq xuquqlari, insoniy g`ururi, or-nomusini xurmatlash, inson xaq xuquqlari to`g`risidagi xalqaro Deklaratsiya talabalariga rioya qilish;

xalq ma'naviyati va ananaviy axloqiy qarashlarini tiklash, milliy merosni asrash, extiyot qilib avlodlarga etkazish choralari qurish, qadimiy tarixiy yodgorliklarni tamirlash, O'zbekistonda asrlar davomida yaratilgan beqiyos sanat asarlarini izlab topish va qaytarish chora tadbirlarini qurish ;

Shubxasiz jamoatchilik fikri kishilarning u yoki bu xodisaga nisbatan bildirgan etiroziy yoxud etirofni munosabatlari, taqlif va istaklari jamlanmasidir.

Amerikalik sotsiolog Uolger Linmanning fikricha, jamoatchilik fikri kishilarning umumiy, jamoaviy manfaatlarini ifodasidir. Angliyalik faylasuf Jon Lokk jamoatchilik ta'sir doirasini toraytirib turishiga o'rinadi. Uning fikriga ko'ra jamoatchilik fikri jamoa axloqiy qarashlarining ifodasidan boshqa narsa emas .

Atokli Frantsuz yozuvchisi va faylasufi Jak Marmontet' jamoatchilik fikriga katta baxo berib ko'pchilik tamonidan ilgari suriluvchi g'oya va talablar mohiyat e'tiboriga ko'ra xalollik va haqiqatdan iborat bo'lishini takidlaydi hamda bu xarakterga ijtimoiy ta'sir – tazyiq qo'llashlarini xar tamonlama kengaytirish lozimligini uqtiradi: "Xar bir xolatda uch asosga ya'ni xalollik, haqiqat va foydalilik mezonlariga tayanish lozimdir", deb ta'kidlagan.

Ijtimoiy taraqqiyotning keyingi bosqichlarida, asosan XXI-asrga kelib jamoatchilik fikrining yuzaga kelishi shakllanishi va amal qilishi jarayonlarida hamda uning ta'sir qo'llashlari kengayishida ilmiy bilimlar ishtirokida xar tamonlama orta boshlaydi. Bu narsa xalqaro "Ekason", "Tennis" singari yumushlar faoliyatlarida eko muxitni saqlash borasida amalga oshirilayotgan xalqaro dasturlar yadro quroli sinovlarining tabiiy muuxitga ko'rsatayotgan zararlarini asoslab ilgari surilayotgan ijtimoiy talablar plonetamiz imkoniyatlari va resurslardan xo'jasizlarcha foydalanishga qarshi xarakterlarda yaqqol ifodasini topmokda. Zero jamiyat xayotiga ilmiy bilimlar, fan yutuqlari ta'sirining orta borishi ijtimoiy ongning insoniy lashuvi tendentsiyasini kuchaytirish tabiiydir.

Jamoatchilik xodisasi muxim tarkibiy va jarayonning belgilaridan biri kishilarning ijtimoiy voqelik xususidagi tasavvurlarning pachoqlik xaqkoniyligi, ularning mafkuraviy ta'sir tazyiqlaridan xomiyligi hamda jamoaviy fikr qarashlarini mazmunan yaxdilligidan iboratdir. Jamoa a'zolarining o'zaro munosabati nechoglik mustaxkam, begazar va tabiiy bo'lsa, jamoaviy fikr ham shunchalik xayotish kuchli va yaxlit mazmun kasb etadi .Ulug mutafakkur Ibn Sinonig fikricha " O'zaro bog'liqlik va almashuv jarayonlarida insonlar bir birlarini qandaydir muxtojlikdan xoli etadilar . Buning uchun insonlar O'rtasida o'zaro kelishuv zarur bo'lib, bu kelishuv tufayli adolat kondalari va qonunlari urgatiladi".Jamoatchilik fikrining shaxsiga ishonch va umidiy munosabati uni kishilar tashvishiga jonko'yar, beva bechora, etim esirlar mexribon, xalq taqdiriga hamda ijtimoiy kuch sifatida shakllanishiga imkon tugdiradi. Jamoatchilik fikrining shakllanishiga ammoviy axborot vositalarining radio televideniya jamoat tashkilotlarining faoliyatlari kuchli ta'sir ko'rsatadi

Islom dunyosida fikr almashuv masalasiga jiddiy e'tibor qilinib bu omil insonlarni nafaqat o'zaro jipslashtirish, balki ularning haqiqatni anglashga va pirovardida esa xalqqa yaqinlashtiruvchi vosita ekanligi uktiriladi. Tasavvufning buyuk nomoyondasi Xoja Baxovuddin Naqshbandiy so'zlari ibratomozdir: "Tolib avvalo bizning dasturlarimiz bilan ham suxbat bo'lishimiz zarur, toki unda bizning suxbatimizga nisbatan qobiliyat paydo bo'lsin ". Ulug xazrat umumiy yaxlit shakllantirishdan bosh maqsad haqiqatni bilmoq mohiyatdan xalqqa yaqinlashmok ekanligini, buning uchun esa bevosita muloqot, baxs, suxbatlar asnosida xar bir inson o'zligini chuqurroq anglab olishi zarurligini ta'kidlaganlar.

Jamoatchilik fikrining ijtimoiy xayotga namoyon bo'lishi.

Jamoatchilik fikri o'z tabiatiga ko'ra dinamik xususiyatiga ega ijtimoiy xodisasidir. U jamiyatda uzoq yillar statik xolatda yashab keluvchi passiv ijtimoiy fikrlardan eng avvalo, maqsadning konkretligi ijtimoiy fikr real moddiy kuchga aylanib borganligi qatnashchilarining potentsiol va real soni inobati, masalan xalq etish kuvvat xosilasiga ko'ra farqlanib turadi .

Jamoatchilik fikri tushunchasi ma'no mazmun nuqtai nazaridan «Jamoat», "Jamoatchilik", "Fikr" so'zlarining mantiqiy maqsadni uygunlatuvchi maxsulidir. Jamoatchilik fikrining teran va to'g'ri anglamok uchun yuqoridaga tarkib yasovchi so'z terminlar avval boshdan anglab olmoq muximdir. Xozir va utmishda, vatanimiz va xorijda tadqiqotchilar bu terminlar mazmuniga turlicha tankid berib ularga maqsaddan kelib chiqadigan ma'no yuklatib kelishgan. Xususan aksariyat tadqiqotlarda jamoatchilik fikrining tarkibiy qismi bo'lgan "Fikr" tushunchasi tasavvur, muxokama, fikr bildirish, e'tiroz, ishonch, e'tiqod lafz, qarashlar, muloxazalar, fikr yakdilligi va xokazo terminlarga sinonim tushuncha sifatida ham talqin etiladi.

"Jamoatchilik " tushunchasi eng Qadimgi davrlarda xususan kuxna Exloda va Rim davlatlari siyosatida muxim o'rin to'tgan bo'lib unga xalq fikri nuqtai nazaridan qarab kelingan. Garchi Qadimgi Ellada mamlakatlarda jamoatchilik fikriga muxim ahamiyat berib kelingan bo'lsada bu masalada ko'proq defferentsial yondashuv ustunlik qilgan. Xususan xalq fikri zodogonlar, askarboshliklari, shaharliklar, ozodafinilar fikri periferiya, polislar yoxud pleybeylar va qullar fikridan keskin fark qilgan. Shu boisdan "Jamoatchilik "termini Qadimgi yunon va rim davlatlarida "El xalq maqsad tilaqlari " Pol'sha va Chexoslavakiyada "Gurux "Rossiyada "Yigin fikr yodi " ma'nolari bilan uyqash tushunib kelingan .

Movaraunnaxrning ko'p ming yilik tarixidan jamoatchilik termini mukaddas tushunchalardan sanalib shaxs va jamoa munosabatlarida birlamchi o'rin tutib kelgan. U shashning tavalludidan boshlab bugun xayoti davomida muayyan vazifasini o'tab tartib koidilar, tuzuklar, qonunlar, urf-odatlar va an'analar tarzida amal qilib kishilarning xatti xarakterlari, uy fikrlari. Orzulari va rejalarini muayyan maqsadlar sari yo'naltirib turgan. Shu boisdan jamoatchilik fikri tushunchasini xalq yondashuvi yoxud nuqtai nazari tarzida tushinish maqsadga muvofikdir. Zero fikr nuqtai nazar ma'nosida tushunilganda o'z lug'aviy mazmuni zamiriga muloxaza, baxolash qarashlar singari tarkibiy hamda tizimiy tushunchalarni ham qamrab oladi. Jamoatchilik fikri tushunchasining ma'no doirasi juda keng bo'lib, uning tarkibiga mazkur ijtimoiy xodisaning shakllanish jarayonlari faoliyat

ko'rsatish shart sharoitlari, umuminsoniy vazifalarni xalq etishdagi o'rni va tasviri masalalari ham kiradi. Jamoatchilik fikri termini G'arbiy Evropada ilk marta Angliya xuquq nazariyasi fanidan qo'llanilgan bo'lib so'ngra u Olmaniya va Frangiston kabi mamlakatlar ijtimoiy siyosiy xayotida keng foydalanila boshladi. XVII-XVIII asrlarda Angliya ijtimoiy xayotida mazkur muammo bir muncha tor tushunilib asosan siyosiy fikrlar jamoatchilik fikri sifatidatakin etilib mamlakat parlamentida qabul qilingan qarorlarga nisbatan xalqning qarshi yoki tarafdor kayfiyati jamoatchilik fikri sifatida tashkil etib kelindi. XVIII-asr so'nggiga kelib Angliya shaxs erkinligi va ozodligi amalda ta'minlashganligini xar bir shaxsga o'z fikri muloxaza va nuqtai nazarlarini oshkora izxor eta olish xuquqlarining rasman berilganligi va qonun yo'lida mustaxkamlanishi bilan jamoatchilik fikri tushunchasi keng ommologiya boshlanadi. jamoatchilik fikrining ommalashuvi jamiyatda uning rasmiylashuvi tashkiliy shakllanishi jarayonlarini ham tezlashtirib yubordi. Ijtimoiy xayot tarkibida turli xil siyosiy og'implar, partiyalar, uyushma va jamiyatlar faol amaliy-nazariy sa'y-xarakatlarini boshlab yubordilar. G'arbiy Evropada jamoatchilik fikri XIX-oxiriga kadar xuquqshunoslik fanining predmeti sifatida o'rganib kelingan. XX-asr boshlaridan e'tiboran esa jamoatchilik fikri bilan ijtimoiy psixologiya fanining yirik namoyondalari jiddiy kiziqqa boshladilar. Qisqa vaqt ichida Lebon, Baur, qo'li, Lipman, va boshqa yirik mutaxassislarning salmokli tadqiqotlari nashrdan chiqarildi. Jamiyat xayotiga sotsiologiya fanining kirib kelishi jamoatchilik fikrining ijtimoiy ahamiyatini keskin kuchaytirdi. Jamoatchilik fikri sotsiologiya fanining o'zviy tadqiqot ob'ekti sifatida atroflicha o'rganila boshlandi .

Buyuk Britaniya jamoatchilik fikri institutining direktori G.Dyurent jamoachilik fikri jamiyat ma'naviy xayotining tor ma'nodagi murakkab ijtimoiy xodisasi ekanligini qayd etib, ana shu murakkablik bois uni lunda va yaxlit tavsiflash va ta'riflash imkoni yo'qligini bu jarayonning kul bilan ushlab bulmaydigan, ko'z bilan kurib ilgamaydigan xech qanday ulchovlarga tushmaydigan serkirra xodisa ekanligini takidlaydi.

O'zbek tilini O'zbekiston xalqlarini o'zaro hamjihatlikka undovchi va uyushtiruvchilik rolini keng targib etish, davlat tili to'g'risida qonun talablarini to'la bajarish, O'zbekiston xalqlari tarixi, madaniyatiga xurmat bilan munosabatda bo'lishiga da'vat etish,

so'z, din va fikr erkiligini ta'minlash islom va boshqa dinlar insonning ma'naviy shakllanishi manbalari ekanligi, diniy e'tiqod davlat tomonidan xurmat qilinishi, mummin-musulmonlarning mukaddas Xaj safarlariga keng imkoniyatlar yaratilishi;

xar bir fukaroga umumiy ta'lim, maxsus bilimlar, oliy ma'lumot olish uchun teng va baravar shart-sharoitlarning yaratilishi, mafkura va milliy fetishizm xoli bo'lgan yangi demokratik maorif kontsentsiyasining ishlab chiqarilishi; ilmiy, ijtimoiy, badiy va boshqa, ijodiy turlari takomili uchun etarli shart-sharoitlarning yuzaga keltirilishi, iktidorli yoshlarga keng yo'l ochilishi, intellektual mulk ximoyasi xususida qarorlar qabul qilinishi.

Mazkur masalalar yuzasidan davlat muassasalari, ishlab chiqarish va jamoat tashkilotlarida, obro-e'tiborli shaxslar kumagida quyidagi yo'nalishlariga jamoatchilik fikrini shakllantirish maqsadga muvafikdir:

Ezgulik yo'lida xizmat qiluvchi shaxslar, mexnat ilgorlari, piru-badavlat insonlar obro-e'tiborini oshirishga qaratilgan ijobiy jamoatchilik fikrini shakllantirish; Ijtimoiymunosabatlar tizimida tatalitar tizim sharoitida shakllangan sotsial zararli odatlar, xususan, surbetlar, xayosizlik, jamoat mulkini mensimaslik va toptash, kosmapalitizm, vatanga bekadrlilik milliy ma'naviy qadriyatlarga xurmatsizlik, xususiy mulkka nafrat singari ijtimoiy salbiy yondashuvlarni jamoatchilik fikri orqali poytrallash:

O'zbekiston Respublikasining insonparvar ichki va tashqi siyosatini yalpi qo'llab-quvvatlash bo'yicha jamoatchilik fikrini shakllantirish.

Xulosa qilib aytish mumkinki jamoatchilik fikri ijtimoiy ongning muayyan xolati sifatida keng xalq ommasining aloxida shaxslar, guruxlar va real borlik voqea-xodisalarga nisbatan bildiruvchi nuqtai nazaridir.

Mavzu bo'yicha tayanch atamalar:

Maxalla-bu xududiy, kasbiy, turli yoshga oid boshqa shu kabi turli xil ijtimoiy guruxlardan iborat ijtimoiy tizimdir.

Fikr-yondashuv, nuqtai nazar qarashlar.

Jamoatchilik el,xalq,ko'pchilik odamlar.

4.Jamoatchilik fikri-xalqning atrof borlikdagi voqea xodisalarga bo'lgan munosbatni bildiruvchi nuqtai nazaridir.

Savollar:

Maxalla nima?

Maxalliy boshqaruvning afzalliklari qanday?

Maxallaning bugungi xayotimizda o'rni qanday?

"Bir bolaga etti maxalla ota-ona" degan fikrga qanday karaysiz?

Jamoatchilik fikrini qanday izoxlaysiz?

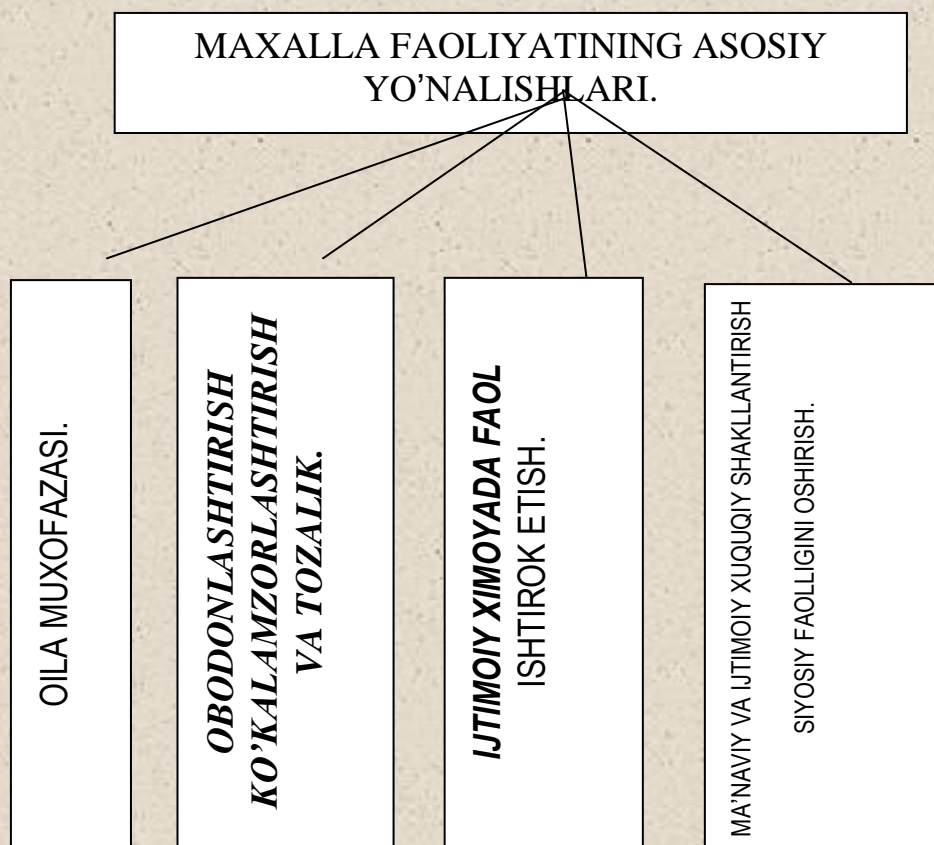
Jamoatchilik fikri qanday shakllanadi?

Jamiyat taraqqiyotida jamoatchilik fikrini roli qanday?

O'ZBEKISTON XUDUDIDAGI MAXALLALARNING ASOSIY TURLARI

9-MAVZU. Empirik sotsial tadqiqotlar va uning metodlari. (2 soat)
REJA.

1. Sotsiologik tadqiqotlarni rivojlantirish. Sotsiologik tadqiqot dasturining tarkibi.

2. Sotsiologik tadqiqotlarni tashqi etish.

3. Sotsiologik tadqiqot usullari (so'rov, xujjatlarni o'rganish, intervyu, kuzatish usullari)

4. Aniq sotsiologik tadqiqotlarning turlari.

1. Sotsiologik tadqiqotlarni rejalashtirish. Sotsiologik tadqiqot dasturining tarkibi.

Sotsiologik tadqiqotlar bo'lajak izlanishlarining ilmiy asoslangan reja va dasturini tayyorlashdan boshlanadi.

Dastur xayot haqiqatidan kelib chiqqan va ilmiy-nazariy jihatidan nusxa ishlangan bo'lishi lozim. Zero, tadqiqot natijalari qanday bo'lishi ana shu olimlarga bevosita bog'liqdir.

Dastur bo'lajak tadqiqot materiallarini tuplash, qayta ishlash va ma'lumotlarni taxlil qilishni o'z o'ziga oladi. Dastur tadqiq etiluvchi ijtimoiy muammo mohiyatini aniqlash, tadqiqot ob'ekti va predmetini belgilash, maqsad va vazifalarni xarakterlab berish, ishning, ilmiy taxlinini belgilash, usullarini aniqlash, ma'lumotlarni tuplash va taxlil etish sxemasini chizib olish kabi qismlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Dasturni ishlab chiqish jarayonida ikki asosiy talabga rioya qilish muximdir.

Birinchidan ishlab chiqilgan nazariy umumlashmalardan real tadqiqot jarayonlariga uta bilish va ikkinchidan, olingan natijalar, faktlar, yigilgan empirik materiallardan nazariy umumlashmalarga, ilmga qayta bilish kunikmalariga ega bo'lish ana shu talablar mazmunidir.

Dastur asosan ikki katta bilim, ya'ni nazariy- metodologik va amaliy uslubiy bulimlardan iborat. Nazariy- metodologik bulim mavzu tanlash, tadqiqot ob'ektini xarakterlash, maqsad va vazifalar, faraz hamda predmetni aniqlash kabi qismlarni o'z o'ziga olsa amaliy uslubiy bulim ma'lumotlarni tuplash usullarini bayon etish yigilgan materiallarni katta ishlash, taxlil qilish va tavsiyalar tayyorlash singari amaliy faoliyatlarni mujassamlashtiradi.

Dastur mazmunida turli tavsirlar oqibatida yuzaga chikuvchi ijtimoiy muammo vaziyatlari aniq va yorokin ifoda etilmog'i lozim. Ilmiy muammoning qo'yilishi mayyan soxa amal kilayotgan bilimlar hamda amaliyandozalar doirasidan raxbarlik, bu bilimlar chegarasining kengaytirish demakdir.

Zero, muayyan tadqiqotlar boshlangunga kadar ma'kul bo'lgan bilimlar doirasida hamisha ham ijtimoiy muammoli vaziyat ham etilavermaydi.

Odatda ijtimoiy muammo amaliy vositalar bilan ham etilmagan xolatda ilmga, tadqiqot o'tkazishga murojaat qilinadi. Bu murojaat ilmda ijtimoiy buyurtma deb ataladi.

Shu tarika sotsiologikning tashabbusi bilan amalga oshirilishi mumkin. Ammo sotsiologikning shaxsiy tashabbusi ham real xayot muammolari asosida paydo bulmag'i lozim.

Sotsiologik tadqiqotlarda ilmiy muxim ahamiyat kasb etib, tadqiqotlarning nazariy yoki amaliy yo'nalishlarda bo'lishini ko'rsatuvchi muljal vazifasini utaydi.

Sotsiologik tadqiqotlar dasturida ilmiy izlanishga sabab bo'lgan ijtimoiy ziddiyatli muammolar va ularni asosiy atama va tushunchalari atroflicha izoxlab beriladi.

Ayni vaqtda ba'zi ilmiy tushunchalarni eskirishi tarzda izoxlash va tushunchalar dialektikasini real ko'rinishda kuzatish imkoniyatlari ilmiy so'zlar, faktlar va ijtimoiy ko'rsatkichlar tarzida batafsil bayon etiladi. Masalan, bilim olish samaradorligini ta'minlashning o'zaytirish xaqida fikr yuritiladigan bo'lsa, ana shu usul zarur fanlarni yoki zarar kunikma va xunarlarini o'zlashtirishning boshqa fanlar mazmuniga uygunlashtirish natijasida kay usulda o'zlashtirish mumkinligini aniq-oydin bayon etilishi lozim.

Dasturda kompleks sotsiologik tadqiqotlar natijalarini qo'lga kiritish, o'rganilayotgan ob'ekt va predmet xususiyatlarini aniqlash maqsadlarida sotsiologik tadqiqotlar instrumentlariysiga aloxida tuxtalib o'tish lozimdir. Sotsiologik tadqiqotlar instrumentlari deganda sotsiologik tadqiqotlar o'tkazish uchun zarur bo'lgan metodik va texnik usullar yig'indisi tushuniladi. Bu yig'indi yoki umumlashma zamiriga dastlab birlashchi ma'lumotlarni tuplash, ya'ni kuzatish usulini amalga oshirish uchun zarur ko'rsatma va qoidalarni ishlab chiqish, xujjatlarni taxlil etish, so'roq qog'ozlarini tartibga solish, yozma manbalarni ko'lda yoki mashina yordamida sanash, taxlil etish, umumlashtirishga tayyorlash bosqichi xolida tabiiy tadqiqotni amalga oshirish uchun tadqiqot o'tkazishga mutasaddi raxbarlar, ilmiy-texnik xodimlarni muayyan tayyorgarlikdan o'tkazish bochkichlari kiradi.

Sotsiologik tadqiqotlar instrumentatsiyasi tadqiqot o'tkazilish jarayonida barcha texnik operatsiyalar, reskondetlar ishi, tadqiqotchi pozitsiyasi va boshqa jixotlarni umumiy talablar asosida aniq tartibga tushuradi. Bu esa tadqiqot ishini ilmiy asoslangan tartibda xaqonniy va ishonarli o'tkazish imkonini beradi.

Masalan kishilarning bir joydan ikkinchi joyga ishga o'tish muammosi ilmiy muammo sifatida o'rganilayotgan bo'lsa, tadqiqot ob'ektining taxliliiy elementlari quyidagilar bo'lishi mumkin.

a) ish joyida xaq to'lash darajasi.

b) ish joyidagi axloqiy-psixologik muxit.

- v) boshliklar bilan kelishmovchiliklar mavjudligi.
- g) ish joyining yashash joyidan uzoq-yaqinligi.
- d) mehnat sharoitining ogir-yangiligi.
- e) faoliyatdagi istiqbol.
- j) faoliyatning shaxsga yoki jamoatga juda zarur yoki befoyda ekanligini xis etilganligi.
- z) ish joyida dam olish, xordik chiqarish masalalarining xal etilganligi,
- i) salomatlik bilan bog`liq sabablar.
- y) oilaviy masalalar bilan bog`liq sabablar.

Yuqoridagi tushunchalar mazmunining atroflicha ochib berilishi dastur gepotezasini tuzish uchun keng ochilishiga imkon yaratadi. Sotsiologik tadqiqotlarda ilmiy faraz ijtimoiy ob'ektning tashkil etuvchi turli xil elementlar va aloqalar xarakterli, ularning faoliyat yuritish va taraqqiyotni o`zida ifodalaydi. Ilmiy faraz o`rganilayotgan ob'ekt xususida dastlabki taxlil o`tkazilgandan keyingina to`z qilishi mumkin.

Farazning negoglik xayotiyligi yoki xayotiy emasligi empirik asoslanish jarayonida konkret sotsiologik tadqiqotlar o`tkazish davomida ma'lum bo`ladi. Bunday tadqiqotlar natijasida farazlar bekor etiladi yoki tasdiklanadi.

O`rganilayotgan ob'ekt haqidagi bilimlar xolati ilmiy izlanishlarning turli yo`llari va rejalarini yuzaga keltiradi.

Ulardan izlanish asosidagi, bayon etish yo`lidagi va eksperimental usuldagi rejalarini ajratib ko`rsatish mumkin.

Izlanish asosidagi tadqiqotlar rejalarini o`rganilayotgan muammo haqidagi tasavvur konkretlashmagan xollarda qo`llash maqsadga muvofikdir.

Bu rejaning asosiy maqsadi ilmiy muammoni aniq nomlash va uning konkret chegaralarini belgilab olishdir. Tadqiqotning muxim bosqichlari sifatida izlanish olib berish uslubini ishlab chiqish, bu uslubni qo`llash tartibni aniqlab olish, vazifalarning muximligiga ko`ra ketma-ket bajarila borishini ta'minlash jarayonlarini ko`rsatib o`tish o`rinlidir.

Bayon etish rejasi bir qator sotsiologik tadqiqot rejalarini qo`llash olingan ma'lumotlarini taxlil qilish orqali qabul etilgan farazning xayotiyligini tekshirib qurish va o`rganilayotgan ob'ekt xususida aniq mikdoriy va sifat xarakteristikasiga ega bo`lishni takozo etadi.

Sotsiologik tadqiqotlarni eksperimental rejasi ob'ekt haqidagi ma'lumotlar asosida izoxlovchi farazni ilgari surish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot rejasidan maqsad ob'ekt zamiridagi sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, ob'ektning ayni xolati va rivojlanishi xususidagi shart-sharoitlarini aniq bilib olishdan iboratdir.

2.Sotsiologik tadqiqotlarning tashkil etish.

Sotsiologik tadqiqotlar rejasi va dasturi to`liq ishlab chiqilgandan so`ng amalga oshiriladi. Sotsiologik tadqiqotlarda sotsiolog o`ziga xos bir necha yo`nalishda faoliyat yuritishi ham mumkin. Monografik tadqiqotlar ana shunday ilmiy izlanish usullaridan biri bo`lib, muayyan muammo, ijtimoiy jarayon yoki xolatning muxim jihatlarni, mohiyati va mazmuni negiziga chuqur kirib borishini nazarda tutadi.

Keng ko`lamdagi tadqiqot jarayoniga kirishishdan avval mazkur tadqiqot amaliyoti va usullarini tajribada sinab krishning ahamiyati kattadir. Shu boisdan ham sotsiologiyada "pilotaj" (inglizchada tajriba o`tkazish uchun maslama ma'nosini anglatadi) tadqiqot usuli ham aloxida bo`lajak yangi tadqiqotni o`tkazish uchun krilgan tayyorgarliklarining qay axvolda ekanligi, tarqoladigan anketa savollari sifati, kuzatish usuli kaytnomalari, xujattalar tuplash va ularni taxlil etishga oid ko`pgina misollari amalda sinab kuriladi. Ayni vaqtda bunday izlanishlar jarayonida bo`lajak sotsiologik tadqiqotlar o`tkazish uchun zarur bo`lgan vaqt va joy masalalari ham xal qilinadi.

Tadqiqot dasturining amaliy qismida o`tkazilishi muljallangan izlanishning bevosita uslubiy jarayonlari birlamchi materiallarni tuplash ijtimoiy axborot majmuini qayta tiklash, taxlil etish va tavsiflash hamda ishlab chiqilgan nazariy va amaliy tavsiiyanomalarni xayotiy tadbiiq etish va qayta bayon etiladi.

Tadqiqot dasturining keyingi bosqichlaridan biri balki sg`rov natijalari, turli tadqiqot usullari jarayonida tuplangan ma'lumotlarni mushoxada etish va qayta ishlashdan iboratdir.

Ma'lumotlarini atroflicha taxlil etish xozirgi zamonda sotsiologiyadan chuqur va atroflicha bulim talab etadi.

Ular jumlasiga taxlilning matematik usullarini yaxshi o`zlashtirish, programmashtirish zaruriy usullarini bilish kompyuterda ishlash qobilyatlarini kiritish mumkin.

Ayni chog`da xozirgi ilmiy tadqiqotlarni mufassal ishlab chiqilgan mehnat taqsimoti dasturiga ega bo`lishni talab etadi.

Sotsiologik tadqiqotlar o`tkazish jarayonida texnik va texnologik imkoniyatlarning kengaytirishi, ijtimoiy axborot, va taqliflarning xar tomonlama mantiqiy asoslangan bo`lishiga doir talablarning oshib borishi, ilmiy izlanishlar davomida ko`plab mutaxassislarning jalb etilishi ish jarayonining ko`p kirraligi mehnat taqsimoti dasturining puxta va ilmiy asoslangan bo`lishini taqozo etadi.

Sotsiologik tadqiqotlarning yakuniy bosqichida xisobot tayyorlanadi. Xisobot ilmiy izlanishlar jarayonida tuplangan empirik ma'lumotlarni o`zida ifodalab, dasturda belgilangan barcha talablarning qay darajada bajarilganligini bayon etadi. Xisobot aloxida to`langan xujjat sifatida baxolanishi va matbuotda e'lon qilinishi mumkin.

3.Sotsiologik tadqiqot usullari.

Sotsiologik tadqiqotlar usullari ichida hozirgi kunda keng tarqalgan so'rov usulidir. So'rov usulining qulayligi shundaki, tadqiqotning kuzatish va eksperiment usullarini faqat mutaxassis sotsiologlar qo'llash mumkin bo'lsa, so'rov usulida tadqiqot o'tkazishga qisqa muddatli tayyorgarlikdan o'tgan yordamchilarni ham jalb qilish va ular yordamida respondentlarning katta miqdorini qamrab olish mumkin.

So'rov usuli boshqarish uchun qulay usuldir. Bundan tashqari, tadqiqot ko'lamini kengaytirishda so'rov usulining imkoniyatlari juda katta. Bu usul qo'llanilganda katta korxonalar va muassasalar, soxalar, mintakalar va xatto, mamlakat miqyosida ham tadqiqot o'tkazish mumkin.

So'rov usuli respondentga bevosita murojaat qilib, uning xulq-otvori, xarakterdan ko'zlangan niyatlari, o'tgan davrda qilgan va hozir kilayotgan ishlarni, kelajakka muljallangan rejalari to'g'risida batafsil ma'lumot olish imkonini beradi. Ayniqsa, kishining xis-tuygulari, kechikmalari, xarakterlari mativlari to'g'risida ma'lumot tuplash kerak bo'lganda, bu usul kul keladi. Chunki bu xodisalar kuzatuvchi nigoxidan oshirin bo'lib, ularni kuzatish usuli bilan aniqlab bulmaydi.

Lekin, so'rov usulining ham bir qator kamchiliklari mavjud. Masalan, bu usul yordamida olingan ma'lumotlarning xaqikatga mosligini sinchiklab tekshirish kerak. Chunki, bu usul qo'llanganda ma'lumot manbai faqat respondent bo'ladi. Respondentlar esa o'z xakteri, dunyo qarashi, xulqi ma'lumoti bo'yichaturlicha kishilar bo'lib, ular ham doim ham xaqikatni gapiravermaydilar.

So'rov usulini moxiyati shundan iboratki, tadqiqot olib boruvchi savol beradi va respondent o'zining dunyo qarashi, ma'lumoti, bilimi va xoxishidan kelib chiqib, savollarga javob beradi.

Tuplanishi kerak bo'lgan ma'lumot xakteri va uni tuplash usuliga qarab so'rovlar ikki turga bo'linadi.

1. Anketa so'rovlar.

2. Intervyu.

Savol berilishi mumkin bo'lgan odamlar yoki potentsial respondentlarni qay jarajada qamrab olishiga qarab so'rovlar yana 2 turga bo'linadi.

1. Yalpi so'rovlar

2. Saylanma so'rovlar.

Bo'lardan tashqari, ochiq va yopik so'rovlar, yuzma-yuz va sirdan so'rov turlar ham mavjud.

Sotsiologik tadqiqot usullaridan yana biri xujjatlari o'rganish xisoblanadi.

Xujjat o'z mantiq ma'nosiga ko'ra isbot etish mazmunini ifodolovchi so'zdir. Xujjat - moddiy material manba xisoblanib, voqea va faktlar xususidagi ma'lumotlarni o'zida ifodalaydi.

Xujjatlarda o'ziga xos xususiyatlar quyidagilar.

1. Sotsiologik tadqiqot uchun mumkin ahamiyatga ega xolat, faqat avvallo inson tomonidan qayd etiladi so'ngra xujjat shaqlida ifodalanadi. Demak, xujjat inson ongida avval paydo bo'lib so'ng ogzaki, yozma manbalarda ifoda etiladi, qayd qilinadi, saqlanadi va tarkatiladi.

2. Xar qanday xolatlarda ham muayyan fakt va xolatlarning muxim jihatlari xususidagi informatsiyaga ega bo'ladi.

3. Ayrim xujjatlar mazmun faqat muayyan maxsus bilimlarga ega bo'lgan kishilargagina tushunarli bo'ladi.

Masalan, murakkab texnologiya loyixalari, ko'rinish smetalarini EXM beradigan ma'lumotlarni maxsus bilimlarsiz anglab olish keyin. Ammo bunday xujjatlar mazmuni maxsus bilimlarga ega bo'lgan. Xar xil kishilar uchun bir xil ma'no berishi kerak.

4. Xujjat, uning saqlanishi va yagona mazmuni berishi xususiyatlari tayin, istalgan manbada bayon etilishi va istalgan usulda ifodalanishi mumkin.

Tashkilot, muassasa va mansabdor shaxs tomonidan beriladigan xujjatlar umumiy qabul qilingan muayyan guvoxlik mazmunini ifodolovchi rasmiy rekviziyatlarga ega bo'ladi. Ularni shunday xarakterlash mumkin.

1. Xujjatlarda muxr, shtamp, bosmaxona blanki belgilaribo'lib, ular muayyan muassasa, tashkilotga tegishli ekanligidan dalolat berib turadi.

2. Xujjat ma'lum mansabdor shaxs tomonidan imzolangan bo'lib, uning ismi, sharifi va unvoni aks etadi.

3. Xujjatda u to'zilgan joy, vaqt qabul etish muayyan adresga junatish belgilari qayd etilgan bo'ladi.

Albatta sotsiologiya uchun xujjatda aks etirilgan mazmun birinchi darajali ahamiyatga esa ammo mazkur xujjatning nechoglik xaqkoshliyi va realligi uning tuzilish shaqliga ham bog'liqdir.

Sotsiologik tadqiqot usullaridan yana biri bo'lgan intervyu usuli anketa bilan ko'p umumiyliklarga ega.

Anketa savollar yozma tarzda berilsa, ntervyuda ogzaki savollar beriladi.

Intervyu respondent bilan bevosita mulokotni takozo qiladi.

Bu mulokotni qog'oz yoki magnit tasmaiga qayd etish mumkin.

Intervyu (inglizcha-ushrashuv) usulidan sotsiologiya, psixologiya, jurnalistika Etnografiya. Statistik, pedogogika kabi soxalarda foydalaniladi. Intervyu o'tkazilish tajribasiga ko'ra erkin standart va yarim standart ko'rinishiga ega bo'ladi. Erkin standart ilgariidan tayyorlangan savollar asosida emas balki suxbat mazmunidan kelib chikuvchi savollar asosida kurilib, dastur yugnalishida bir necha soat davom etish va tadqiqot muammosini aniqlash, razvedka vazifaşini bajarish maqsadida foydalanishi ko'zda tutadi.

Erkin standart intervyu:

a) qisqa muddatli

b) uzoq muddatli intervyu turlariga bo'linadi.

Yarim standart intervyu ham o'z navbatida bir necha turga bo'linadi:

- a) gruppavoy panel (qayta-qayta intervyu).
  - b) klinik intervyu.
  - v) fokuslashtirilgan intervyu.
- Intervyu usulining o`ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat.

1. U yoki bu soxadagi intervyu.
2. Intervyu vaqtida ruxiy, xissiy xolatlarni nazorat qilish mumkin.
3. Savollar vaqtida shaxsning ma'suliyati xis etib beriladi.

Kuzatish turli maqsadlarda turli shaqlda turli kamrovda turli vositalar yordamida olib boriladi. Kuzatish tashqi dunyo voqeligini va ichki olam haqiqatini bilishning keng tarqalgan usullaridan biridir. Turli yoshdagilar faoliyatini kuzatishda ularning pedagogik tamonlariga va psixologik jihatlariga e'tibor berish kerak bo'ladi.

KUZATISH USULINING QUYIDAGI KO`RINISHLARI MAVJUD.

- 1) Bevosita kuzatish. 2) Bilvosita kuzatish. 3) Universal kuzatish.
- 4) O`z o`zini kuzatish. 5) Ochiq oydin kuzatish. 6) Monografik kuzatish.
- 7) Tor ixtisosli kuzatish.

Sotsiologik kuzatish olib borishning shart va talablari quyidagilar:

- 1) kuzatish kerakli saviyada va darajada tashkil qilinishi kerak.
- 2) kuzatish muntazam olib borilishi kerak.
- 3) kuzatuvchi xolis bo`lishi shart.
- 4) kuzatilayotgan ob'ekt to`g`risida mumkin kadar ko`proq ma'lumot tuplash kerak.
- 5) kuzatishning borishi va natijalarini batavsil qayd etib borish kerak.

"TEST" inglizcha so`z bo`lib tajriba, sinov tekshirish degan ma'nolarni bildiradi test standartlashtirilgan qisqa muddatli sinovdir. Test sinalayotgan shaxsning psixofiziologiya va shaxsiy xususiyatlarini, shuningdek intellektual rivoji, qobiliyat va malakasini tekshirishda qo`llaniladigan standart mashklar hamdir. Test birinchi marta 1884 yili Angliyada ukuvchilarning bilimlarini tekshirish maqsadida qo`llanildi. Ingliz psixologiya Galton 1883 yili testning nazariy asoslarini ishlab chiqdi. Bu termini birinchi marta 1890 yili AQSh lik psixolog Kettel kiritgan Frantsuz psixologiya Binyo testologik tekshirishlar printsiplarini insonlarning oliy ruxiy funktsiyalariga kuladi. XX asr boshlarida test printsiplarini ishlab chiqishda olimlar ko`plab ishlar olib bordilar. Dastlabki standart pedagogik test AQSh lik psixolog Tori Dayk tomonidan to`zilgan.

TESTNING BIR KANCHA TURLARI MAJUD.

- 1) Torents testi- shaxsning fikrlash doirasini aniqlaydi. 2) Noven testi- shaxsning mantiqiy fikrlashini tekshiradi.
- 3) Diferentsial - diagnostik test- shaxsning kasbga moyilligini aniqlaydi.

O`zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach ta'lim tizimida test sinovlari keng qo`llanila boshlandi.

1992 yili Termez DU koshida tashkil e'tilgan iktidorli bolalar laboratoriyasi asosida 1993 yili Respublika markazi to`zildi. Davlat Test Markazi Oliy va O`rta maxsus ukuv yurtlariga qabul qilishda foydalaniladigan test savollarini tayyorlab, imtixonlar adolatli tarzda kechishini nazorat qilib boradi.

Tesdagi savollar kiyinligi darajasiga qarab 4 tipga bo`linadi.

1. Sodda savollar-45%
2. Sal qiyin savollar-30%
3. Kiyin savollar-16%
4. O`ta qiyin savollar-9%

Test o`tkazishda eng avvalo miqdor va sifat ko`rsatkichlariga javob beradigan asosda savollar ishlab chiqish kerak.

Test natijalari kuzatish intervyu usullari natijalari bilan taqqoslanishi kerak.

ANIQ SOTSIOLOGIK TADQIQOTLARNING TURLARI.

Kokret sotsiologik tadqiqotlar deganda biz o`rganayotgan ob'ekt xaqida yangi bilimga ega bo`lishiga kumaqlashadigan nazariy va amaliy jarayonlar tizimini tushunamiz.

Bu tadqiqotlar umumsotsiologik va maxsus sotsiologik nazariyalardan kelib chiqadigan tamoyillar, tushunchalar, ko`rsatkichlar asosida aniq ijtimoiy jarayonlarni ulchash imkoniyatini beradi.

Konkret sotsiologik tadqiqotlar turli ko`rinishlarga ega. Taxlil nuqtai-nazaridan konkret sotsiologik tadqiqot asosan uch turga bo`linadi. dastlabki sinov tasniflovchi va analitik.

Dastlabki sinov tadqiqotning maqsadi boshlangich axborotni xosil qilish, barcha jarayonlarni o`tkazish va ommaviy ma'lumotlarni tuplashning tashkil qilish bo`yicha usullarning yarokligini tekshirish.

Sinovning asosiy maqsadi rejalangan savollar to`g`ri to`zilganmi, respondentlarga ular tushunarlimi, muljallangan ma'lumot olishga erishishi mumkinmi?- kabi savollarga javob berishdir. Dastlabki sinov tadqiqot bosqichma-bosqich bajariladi.

Tasniflovchi tadqiqot taxlili izdlanishining murakkabrok turi deb xisoblanadi. Uning yordamida o`rganilayotgan ijtimoiy xodisa xaqida dastlabki sinov tadqiqotga nisbatan to`larok tasavvur beradigan empirik axborot olinadi. Bunday tadqiqot odatda o`rganilayotgan ob'ekt xilma-xil tasniflar bilan ajralib turadigan (masalan yirik korxonaning mexnat jamoasi, bu erda kasbi, jinsi, yoshi, ish bo`yicha xar-xil shaxslar ishlaydi) katta mikdorda

ega bo'lgan xolda o'tkaziladi. Bunday tadqiqotlar bir yoki necha konkret sotsiologik tadqiqotlarning uslublari qo'llanishi mumkin.

Analitik tadqiqot sotsiologik taxlilning asosiy turi xisoblanadi. Sabab va oqibat orasidagi boshlanishlarni izlash-ushbu tadqiqotning asosiy maqsadidir. Analitik tadqiqotlarda u yoki ijtimoiy xodisani tarkib toptiruvchi omillar majmui o'rganiladi. Odatda ular asosiy va asosiy bo'lmagan, doimiy va vaqtinchalik, nazoratli va nazarotsizlarga bo'linadi.

Analitik tadqiqotni sinchkovlik bilan to'zilgan dastursiz va maxsus uslublarsiz o'tkazish ancha mushkul. U odatda dastlabki sinov va tasniflovchi tadqiqotlarning yakuni sifatida yuzaga keladi.

Mavzu bo'yicha tayanch so'zlar.

- 1.Dastur-sotsiologik tadqiqotning barcha kirralari aks ettirilgan xujjat.
- 2.Panel-ma'lum ijtimoiy muammo bo'yicha ketma-ket tadqiqot o'tkazish uslubi.
- 3.Kogorta- bir yil va bir oyda to'zilgan kishilar guruxi ustidan o'tkaziladigan tadqiqot.
- 4.Pilataj- tajriba o'tkazish uchun moslama.
- 5.Xujjat-moddiy material manba bo'lib, voqea va faktlar xususidagi ma'lumotlarni o'zida ifodalaydi.
- 6.Intervyu-tadqiqotchi bilan reskondentning suxbati.
- 7.Longityud-faqat yoshlar guruxini tadqiq etuvchi usul.

MAVZU YUZASIDAGI BERILADIGAN SAVOLLAR:

- 1.Sotsiologik tadqiqotlar deganda nimani tushunasiz?
- 2.Sotsiologik tadqiqot dasturi qanday to'ziladi?
- 3.Panel tadqiqotlar nima?
- 4.Sotsiologik tadqiqotlarda ilmiy foraz qanday o'rin tutadi?
- 5.So'rov usul qanday usul?
- 6.Anketa szining ma'nosi qanday?
- 7.Intervyu bilan oddiy suxbatning farki qanday?
- 8.Intervyu oluvchi nimalarga e'tiborberishi kerak?
- 9.Kuzatish usulining afzalliklari qanday?
- 10.Test usulining sotsiologik tadqiqotlarga to'tgan o'rni qanday?

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR.

1. KARIMOV.I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch – kudratimizga, xalkimizning hamjixatligi va bo'linmas irodasiga bog'liq. T.: «O'zbekiston»,2004 yil.
2. KARIMOV.I.A. Biz uchun xalqimiz, Vatanimiz manfaatidan ulug' maqsad yuk. T.: «O'zbekiston»,2001 yil.
3. KARIMOV. I.A.O'zbekiston XXI asrga intilmoqda.T.:«O'zbekiston»,2000 yil.
4. KARIMOV.I.A O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: «O'zbekiston», 1998 yil.
5. KARIMOV.I.A O'zbekistonning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. (Asarlar to'plami) 3-jild. T.: «O'zbekiston», 1996 yil.
6. KARIMOV.I.A Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1998 yil.
7. KARIMOV.I.A O'zbekiston iqtisodiy isloxlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1995 yil.
8. KARIMOV.I.A O'zbekiston: Milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. T.: «O'zbekiston», 1996 yil.
9. KARIMOV.I.A Ozod va obod Vatan, erkin va farovon xayot pirovard maksadimiz. T.: «O'zbekiston», 2000 yil.
10. KARIMOV.I.A Milliy istiqloq mafkurasi-xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T.: «O'zbekiston», 2000 yil.
11. KARIMOV.I.A Barkamol avlod orzusi. Toshkent «Shark» 1999 yil
12. KARIMOV.I.A Vatan sajdagox kabi mukaddasdir. T.: «O'zbekiston», 1996 yil.
13. KARIMOV.I.A Barkamol avlod O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: «O'zbekiston», 1997 yil.
14. KARIMOV.I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yuk. T.: «O'zbekiston», 1998 yil.
15. ALIQORIYEV. N.S. va b. O'mimiy sotsiologiya. Toshkent, TOSHDU 1999 yil.
16. BEGMATOV. A.S. Sotsiologiyaga kirish. Andijon 1995 yil.
17. BEKMURODOV. M. Sotsiologiya asoslari. Toshkent «Fan»1994 yil.
18. BEKMURODOV. M.Uzbekistonda jamoatchilik fikri. Toshkent «Fan» 1999 yil.
19. BEKMURODOV. M.B. Sotsiologiya. Toshkent «A.Kodiriy nomidagi xalk merosi» nashriyoti-2002 yil.
20. BEKMURODOV. M.B. Sotsiologiya (ma'ruzalar manti). Toshkent-2000 yil.
21. BEKMURODOV. M, O.Otamirzayev, N.Alikoriyev va b. Sotsiologiya. Toshkent 2000 yil.
22. DOLKART. Sotsiologiya. Toshkent 1994 yil.
23. JO'RAYEV N. Tarix falsafasi. Toshkent «Ma'naviyat»1999 yil.
24. JO'RAYEV. X, N. Yangi O'zbekistonning 7 zafarli yili. T.1999 yil.
25. GOFUROV, V.M.KARIMOVA. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot.
26. IBROXIMOV. A. Vatan tuyg'usi. T.O'zbekiston 1996yil.
27. KARIMOVA. V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. Tosh. 1994 yil.
28. OTSONOV. S. Fevral vokealari. 1999 yil
29. PERSONALNI BOSHQARISH. Mualliflar jamoasi. T.Shark nashriyoti. 1998 yil.
30. SOTSIOLOGIYA ma'ruzalar matni. Mualliflar jamoasi. Toshkent. 2000 yil.
31. SOTSIOLOGIYA darslik. Mualliflar jamoasi. Toshkent 2002 yil.
32. SULTONOV. X, N.JO'RAYEV. Yangi O'zbekistonning 7 zafarli yili. T.1999 yil.
33. TOSHENKO. V. Sotsiologiya. Moskva 1994 yil.
34. XOLBEKOV. A. Sotsiologiya (lugat) Toshkent 1999 yil.
35. XOLBEKOV. A. Shark va Garb mutafakkirlarining sotsiologik ta'limoti.
36. XAYRULLAYEV. M. Buyuk siymolar, allomalar. (1-2-3-kitoblar) 1995 -1997
37. YUNUSOV. K. Sotsiologiya. Andijon 1997 yil.
38. FAROBIY. Fozil odamlar shaxri. Toshkent 1993 yil.

TAYANCH ATAMALAR.

- Madaniyat** — bu jamiyatning ijtimoiy xotirasidir, ya'ni jamiyatning faoliyat ko'rsatish va rivojlanish ehtiyojlariga mos keluvchi va tarixiy tajribadan tasdiqlangan xatti-xarakterlar qayta tiklovchi o'ziga xos mexanizmi xisoblanadi.
- Qadriyatlar** — individual yoki guruxli muvaffaqiyat uchun to'g'ri yoki muxim xisoblangan narsalar haqidagi qabul qilishib anglanmagan tasavvurlar tushuniladi.
- Ijtimoiy me'yorlar** — bu ma'lum jamiyatda keng tarqalgan xatti-xarakterlar qo'llanmagandir.
- Me'yor** — u yoki bu xarakterlarni ruxsat etish, takiklash, majburlash, ijozatlar berish, ma'qo'llash ko'rinishida bo'lishi mumkin.
- Ijtimoiy ehtiyojlar** — madaniyatning namoyon bo'lish shaqllaridan biri bo'lib, u ma'lum ijtimoiy boyliklarga bo'lgan ehtiyojni ifodalaydiganidir.
- Manfaatlar** — turli ko'rinishdagi ijtimoiy boyliklarga bo'lgan tub ehtiyoj va qadriyatlarining ifodalaydiganidir.
- Xatti-xarakter motivatsiyasi** — bu insonlar o'zlarining xarakterlariga hamda o'zlarining qabul qilgan qadriyat va me'yorlarga berilgan standartlashtirilgan tushuntirishlardir.
- Ijtimoiy guruxlar** — oilalar, mehnat jamoalari, diniy birlashmalar, milliy birliklar.
- Ijtimoiy tizim** — bu murakkab tashkil qilingan va tartiblangan yaxlitlik bo'lib, u o'zining tabiati bo'yicha o'ziga xos ijtimoiy bo'lgan funktsional aloqalar orqali birlashgan aloxida individual ijtimoiy birliklarni o'z ichiga oladi.
- Shaxs** — individ ulgayib, o'z faoliyatini jamiyatda qabul qilingan normalar asosida amalga oshira boshlagandan keyingina shaxs deb tan olinadi. Shaxs ijtimoiy tushunchadir.
- Odam va individ** — bu tushunchalar biologik turli mansublikni bildiradi. Xar qanday inson farzandi yoshi, jinsi, ma'lumoti, kasbi, irki, dini va boshqa narsalaridan kat'iy nazar individ va ayni vaqtda odam xisoblanadi.
- Ijtimoiylashuv** — bu atama 19-asrning oxiri 20-asrning boshlarida vujudga keldi. Individning ta'lim olishi va bu jarayonda o'zlashtirilishi ijtimoiylashuv deb ataladi.
- Maqsad** — erishishi istalgan kelajakning ideal modelidir.
- Ijtimoiy nazorat** — ijtimoiy tizim elementlarini muayyan normalar asosida boshqarishni anglatadi.
- Ijtimoiy faoliyat** — inson o'zining rivojlanish qonuniyatlarini hamda tashqi muxitning ob'ektiv qonunlarini bilishga intilishi ijtimoiy faoliyat xisoblanadi.
- Stimul** — Individ va muxitning o'zaro ta'siri asosida vujudga keladi.
- Alturizm** — bu juda ko'p xulq modellaridan atiga bir ko'rinishi bo'lib, genetik boglanganlikni anglatadi.
- Sotsial no'rmalar** — yuridik tomonidan mustaxkamlangan bo'lib, uqirlikka qarshi, xatti-xarakter bilan xaqoratlash, shartnomani bo'zish kabi konunlardir. Buni bo'zgan kishilar jazoga tortiladi.
- No'rma** — Jamiyatda davlat tomonidan belgilangan me'yorlar birikmasidir.
- Empirik** — bu so'z Qadimgi yunoncha bo'lib tajriba degan ma'noni anglatadi.
- Ijtimoiy fakt** — muayyan vaqt davomida real ijtimoiy voqeelikning aloxida jihatlari tasnif qilish orqali olingan ma'lumotlarga aytiladi.
- Respondent inglizcha so'z bo'lib, javob bermok ma'nosini anglatadi. Anketa savollariga va intervyuga javob beruvchi tushiniladi.
- Simpatiya** — kishilar xayot faoliyati davomida o'zaro bir-birlariga nisbatan ijobiy tuygularga ega bo'lish.
- Antipotiya** — kishilar xayot faoliyati davomida o'zaro bir-birlariga nisbatan tuygularga ega bo'lishidir.
- Satsiometriya** — kichik guruxlarni tarkibiy taxlil qilish — bu so'z lotincha jamiyat va yunoncha so'z ulchamok ma'nosini anglatadi.
- Stratifikatsiya** — lotincha stratum — qatlam va fatsio-bajaraman ma'nosini anglatib, G'arb sotsiologiyasini asosiy tushunchalaridan biri va mavxsus soxasi bo'lib, jamiyat ijtimoiy tarkibining ijtimoiy tabaqalarga, guruxlarga ajratilganini, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni ifodalaydi.
- Sotsial mobillik** — kishilarning ijtimoiy pogonalarda ikki yo'nalish bo'yicha xarakter qilishidir. Vertikal yo'nalishda va gorizontaal yo'nalishda.
- Ijtimoiy demografik munosabat** — bu munosabat asosan axolining jinsiy tuzilishi, yoshi, oilaviy va genetik jihatlari o'z ichiga oladi.
- Legitim** — xukmronlik tiplari. Boshqariluvchi individlar tomonidan tan olingan xukumronlik haqidagi ta'limot.
- Epnademografik tarkibiy tuzilish** — bu o'z demografik xolati va ma'lum etnosga millatlar va elatlarga tegishliligi bilan farklanuvchi axoli guruxlari orasidagi tartiblashtirilgan va barqaror aloqalar tizimidir.
- Jamoa** — qandaydir umumiy vazifalar asosida individlarni birlashtirish, xarakterlar birligi va o'zaro yordam, mulqotning ma'lum davomiyligi, ma'lum tashkilot jamoani yuzaga keltiradi.
- Ijtimoiy statika** — ijtimoiy tizimning mavjud bo'lish sharoitlari va faoliyat ko'rsatish qonunlarini o'rganuvchi ijtimoiy tarkib nazariyasidir.
- Sotsiografiya** — Leplening maktabi bo'lib, statistika va kuzatuvga tayangan xolda ma'lum xududiy va kasbiy jamiyatlarni monografik tasvirlash.
- Ijtimoiy birlik** — tarixiy shakllangan xolda takrorlanmas, o'ziga xoslik beruvchi qator umumiy belgilarga ega bo'lgan insonlar majmuasidir.
- Ijtimoiy tashkilot** — aloxida individ va ijtimoiy guruxlarning turli tarafga yo'naltirilgan faoliyatlarni tartibga solish va nazorat qilish usullarini anglatadi.
- Ijtimoiy institut** — eng rasmiylashgan va insonlarning ongli xarakterini maksimal jamlashning talab qiladigan ijtimoiy tizidir.

Mexnat jamoasi — guruxning o`zi tomonida qabul qilingan yoki o`z oldiga tashqaridan quyilgan maqsadlarni taqsimlovchi va ularga erishish uchun guruxni barcha a'zolari xarakatlarini birlashishini ta'minlaydi.

Bixeriarizm — inglizcha so`zdan olingan bo`lib, xulq ma'nosini anglatadi, bunga ko`ra, sotsiologiya inson xulqi to`g`risidagi fandir degan tushunchaga olib keladi.

Feynomen — Grekcha so`z bo`lib namoyon bo`lish degan ma'noni beradi. Feynomenalogiyaning markaziy tushunchasi ongning intensionalligi bo`lib, u sub'ektsiz ob'ekt yo`q degan printsipni asoslashga qaratilgan.

Sotsial — u yoki bu ijtimoiy munosabatlar xususiyatlari yig`indisidir.

Ijtimoiy xodisa — aloxida shaxsning xulqi boshqa bir shart gruppaga ta'siri ostiga tushgandagina ijtimoiy xodisa yuzaga keladi.

Ijtimoiy qonun — bu ijtimoiy aloqalar va jarayonlarning asosiy va zaruriy aloqalarining ifodalashdir.

Dinamik qonunlar — ijtimoiy o`zgarishning formalari, omillari va yo`nalishlarini ifodalaydi.

Statistik qonunlar — ijtimoiy xodisalarni chuqur izoxlamaydi balki, o`zgarishlarni asosiy yo`nalishlarni aks ettiradi.

Tipologizatsiya — ijtimoiy qonunlarni turlariga ajratish.

Mativ — qabul kiluvchanlik, tayyorgarlik xolati, u yoki bu tarzda xarakatlanish xolati tushiniladi.

Anomiya — shaxs xatti-xarakatining jamiyat tomonidan belgilab quyilgan ma'lum bir normada yoki qonunda doiralari javob bermasligi.

Deviant xulq — anomik ko`rinishga ega bo`lgan Deviant xulqdir.

Pozitiv — ijobiy.

Teologiya — iloxiy.

Gonesologiya — bilish, o`rganish.

Ontologiya — borlikni bilish.

Metofizik — mavxum.

Anketa — o`z mazmun va shaqliga ko`ra tartiblangan savollar va muloxazalar bayon qilingan so`rov varakasi.

Anketa savollari — axborot olishga muljallangan iboralar bo`lib, bunda o`rganilayotgan ijtimoiy xodisaning belgilarini aniqlab borish tarzida qayd qilinisha imkoniyat yaratiladi.

**Anketa so`rovi** — sotsiologik tadqiqotlarda qo`llaniladishgan so`rovlarning asosiy xilidan biri.

Anketa yurituvchi — respondentlar orasida anketa so`rovi o`tkazish uslubi yordamida dastlabki sotsiologik axborot yiguvchi mutaxassis--sotsiolog.

Boshqaruv sotsiologiyasi — menejmentning sotsiologik jihat-larini o`rganuvchi tadbqiqiy soxa.

Verballashtirish(lotincha-ogzaki) — belgilar bilan ifodalanegan ma'lumotlar shaqlini, shuningdek bu ma'lumotlarni qo`llashni ifodalovchi atama.

Gurux dinamikasi — gurux xayotida biror-bir vaqt birligida va guruxning bosqichdan bosqichga xarakati davomida yuz beradigan o`zgaruvchan jarayonlar majmuasi.

Guruxiy birdamlik — shaxslararoaloqalarning gurux xayotiy faoliyatining vorisiyligini va barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi mustaxkamligi.

Guruxiy mutanosiblik — gurux hamjihatligining ijtimoiy-ruxiy ko`rsatkichi bo`lib, unda gurux a'zolarining o`zaro nizolarsiz muomala qilishga muvofiklik imkoniyatlari aks etadi.

Guruxlararo munosabatlar — odamlar O`rtasidagi sub'ektiv kechinmalarga asoslangan aloqalar.

Guruxlashtirish — o`rganilayotgan ob'ekt birliklarini ko`zga ko`rinarli belgilariga qarab bir xil guruxlarga birlashtirish.

Gurux me'yorlari — xar bir gurux joriy etgan amalda tartib-qoida va talablar majmui bo`lib, u gurux a'zolari xatti-xarakatlarini tashkil etishda, ularning o`zaro munosabatlari, xarakatlari va muomalasida muxim ahamiyat kasb etadi.

**Gurux to`zilmasi** — o`zaro faoliyat qatnashchilarining mustaxkam ravishda qaytadan vujudga kelishining tartiblangan tizimi.

Davlat — jamiyatning xoqimiyat va kuchga, shuningdek ijtimoiy zaxiralar hamda vositalarni taqsimlash imkoniyatlariga ega bo`lgan qismi.

Demokratiya — xalq boshqaruvi, xalq uchun boshqaruv va xalq vositasida boshqaruv amalga oshiriladigan davlat tuzilish shaqli.

Dialektik sotsiologiya — hozirgi zamon G`arb sotsiologiyasida pozitivizmga zid yo`nalish bo`lib, u ijtimoiy to`zilmalarning o`zaro xarakatiga va ularning xosilasi bo`lgan ijtimoiy o`zgarishlarga asosiy e'tiborini karatadi.

Din sotsiologiyasi — diniy fikriyotdagi yo`nalish bo`lib, u inson va uning olamdagi o`rni to`g`risidagi diniy tasavvurlar asosida jamiyat nazariyasini qurish bilan bog`liq.

Yoshlar sotsiologiyasi — sotsiologiyada yoshlarning xulq-atvorini, ijtimoiylashuv xususiyatlarini, ularning ijtimoiy va kasbiy yo`nalganligi, rollari va makomining shakllanish jarayonini, shuningdek yoshlar madaniyati ko`rinishlarini o`rganuvchi soxa.

Jamoatchilik fikri — ijtimoiy ongning o`ziga xos dinamik namoyon bo`lishi.

Ijtimoiy — jamiyat xayotining turli tomonlarini belgilash uchun xizmat qiluvchi tushuncha.

Ijtimoiy aloqa — individlar yoki ijtimoiy guruxlarning bir-biriga nisbatan xar qanday sotsiomadaniy majburiyatlarini.

Ijtimoiy axborot — ma'lum bir tizim doirasida xabarlar belgilari majmuasi sifatidagi axborotning bir soxasi.

Ijtimoiy axvol — ijtimoiy sub'ektning jamiyatda to`tgan u yoki bu o`rni, u yoki bu ijtimoiy o`rinda egallagan mavqeida qo`lga kiritgan mustaxkam aloqalarini majmui.

Ijtimoiy bashorat — ijtimoiy rivojlanish xususiyati va yo`nalishini jamiyat ijtimoiy rivojining ustivor jihatlari, utmish tajribalari, uning tadrijiy o`zgarib borishi asosida oldindan aytib berish.

Ijtimoiy boshqaruv — jamiyatdagi boshqaruvning asosiy turlaridan biri..

Ijtimoiy gurux — individlar majmui.

Ijtimoiy dinamika — jamiyatning muttasil ravishda taraqqiy etib borishi, ijtimoiy xayot jarayonlarining rivoji.

Ijtimoiy jarayon — individ, ijtimoiy institutlar, guruxlarning ijtimoiy xolati yoki turmush tarzining o`zgarishi yo`nalishini ifodalovchi barqaror xarakterlar, o`zgarishlar, xatti-xarakatlari xolatlarining majmuasi.

Ijtimoiy kategoriya — bir yoki bir necha uxshash xususiyatlarga ega bo`lgan indvidlarni birlashtiruvchi ijtimoiy birlik.

Ijtimoiy kunikish — individning boshqalarga taqlid qilishi va ularni kuzatishi orqali ijtimoiy xatti-xarakatlarning yangi shaqllarini egallashi.

Ijtimoiylashuv — individ tomonidan mavjud ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va bilimlar tizimini o`zlashtirish jarayoni.

Ijtimoiy me'yorlar — ijtimoiy guruxning o`z a'zolariga kuyadigan rasmiy va norasmiy talablar majmui.

Ijtimoiy munosabat — o`z ma'nosiga ko`ra bir-biri bilan mutanosiblangan va mos xatti-xarakatni ifodalovchi anglangan va xis qilinadigan takrorlanuvchan o`zaro xarakterlar majmui.